

ТАҚИЙЮДДИН НАБАҲОНИЙ

ИСЛОМИЙ ШАХСИЯ

Иккинчи китоб
Биринчи қисм

ҲИЗБУТ ТАҲРИР
НАШРЛАРИДАН

1432ҳ - 2011м

Тақийюддин Набаҳоний. Исломий шахсия
Иккинчи китоб, биринчи қисм ўзбек тилидаги
биринчи нашри
1432ҳ - 2011м

Мундарижа

Биринчи қисм

Фиқҳни ўрганиш	6
Фиқҳдан намуналар.....	9
Халифалик.....	11
Халифаликни тиклаш учун мусулмонларга	
муҳлат бериладиган муддат	21
Халифалик битими боғланиши	23
Байъат	29
Халифа бўлиш шартлари.....	33
Халифаликка талабгор бўлиш	39
Халифаликнинг битта бўлиши	40
Ўз ўрнига халифа қолдириш ёки валиаҳдлик	43
Халифани тиклаш тариқати	45
Шариат халифаликка муайян бир шахсни тайин қилмаган ..	59
Умумий масъулиятлар	119
Исломий давлат илохий давлат эмас, башарий давлатдир	130
Халифани бўшатиш.....	157
Амирлик	160
Итоат.....	166
Халифанинг ҳукмлар ва услубларни табаний қилиши,	
яъни қонунлар чиқариш	170
Жиход.....	185
Халифа ва жиҳод.....	193
Халифанинг армия қўмондонлигини	
ўз қўлига олишининг маъноси	196
Шаҳид	207
Рибот	219
Исломий армия.....	222
Жангда коғирлардан ёрдам сўраш.....	223
Исломий армияни куроллантириш	231
Ливолар ва роялар	232
Асирлар	235

БИРИНЧИ ҚИСМ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Фиқҳни ўрганиш

Ҳар бир мусулмонга ҳаётида зарур бўладиган шаръий хукмларни билиш фарзи айнадир. Чунки у ўз ишларини шариат хукмларига мувофиқ қилишга буюрилган. Зеро Шореънинг одамларга ва мўминларга қилган таклиф хитоби жазм (қатъий) хитоб бўлиб, бу тўғрида ҳеч кимнинг ўз ихтиёрича иш тутишга ҳаққи йўқ. Бунга далил Аллоҳ Таолонинг ушбу қавлидир:

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَن يَكُونَ لَهُمْ أَحْيَاءٌ مِّنْ أَمْرِهِمْ﴾

«Аллоҳ ва Унинг пайгамбари бир ишини хукм қилган – буюрган вактида бирон мўмин ва мўмина учун (Аллоҳнинг ҳукмини қўйиб) ўз ишларидан ихтиёр қилиши жоиз эмасдир» [Ахзоб: 36]

Хитоб имон хусусида бўладими ёки инсоннинг амаллари хусусидами, бунинг фарқи йўқ. Зеро Аллоҳ Таолонинг:

﴿إِنَّمَا مُنِعُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾

«Аллоҳга ва Унинг Росулига имон келтиринглар» [Нисо: 136] деган қавли билан

﴿وَأَحَلَ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَمَ الْرَّبَوْ﴾

«Аллоҳ байни ҳалол, судхўрликни ҳаром қилди» [Бақара: 275] деган қавли иккаласи ҳам таклиф хитобидир. У ўзидаги мавзу жиҳатидан эмас, хитоб эканлиги жиҳатидан жазм хитобидир. Ҳар бир амал тўғрисида ҳисоб берилиши бунга далилдир: Аллоҳ Таоло деди:

﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ حَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرَّا يَرَهُ﴾

«Бас, ким (ҳаёти-дунёдалик пайтида) зарра мисқоличалик яхшилик қиласа (қиёмат кунида) ўшани кўур. Ким зарра мисқоличалик ёмонлик қиласа уни ҳам кўур!» [Залзала: 7-8]

﴿يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ حَيْرٍ مُّخْضِرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوْدُ لَوْ أَنَّ

﴿بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُ كُمْ اللَّهُ تَفْسِهُ﴾

«Ҳар бир жон ўз қилган яхши амалларини ҳозирку нозир ҳолда кўрадиган, ёмон амалларининг эса олис-олисларда қолиб

*кетишини истайдиган күнни (эсланглар)! Аллоҳ сизларни Ўзининг
(азобидан) огоҳ қилур»*

[Оли Имрон: 30]

﴿وَتُوقَنَ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ﴾

«Хар бир жон қилган амалининг (мукофотини) тўла олади»

[Нахл: 111]

Демак таклиф қатъий шаклда келди. Мусулмон ҳар қандай ишни қилиш чоғида шариат ҳукмлари доирасидан чиқмасликка қатъий буюрилди. Таклиф мавзусига, яъни Аллоҳ бажаришни ёки тарк этишни талаб қилиб ёки ихтиёр бериб таклиф қилган нарсага келсак, у фарз, мандуб, мубоҳ, ҳаром, макруҳ бўлиши мумкин. Аммо таклифнинг ўзи жазм-катъийлик бўйича қолаверади, у тўғрида ихтиёр бўлмайди. Унга оид факат битта ҳолат, яъни унинг доирасидан чиқмаслик вожиб бўлиб қолади. Шунга биноан дунё ҳаётида зарур бўладиган шаръий ҳукмларни билиш ҳар бир мусулмонга фарз бўлди. Бундан ортиқ ҳукмларни билиши эса фарзи айн эмас, фарзи кифоядир. Уни айримлар адо этса қолганлардан соқит бўлади. Буни Анас ибн Моликдан қилинган ушбу ривоят қувватлайди: Росууллоҳ ﷺ дедилар:

«طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ»

«Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмонга фарздир». Бу ерда гарчи мусулмонга ҳаётида зарур бўладиган ҳар бир илм ирова қилинаётган бўлса-да, бунга мусулмонга ҳаётида зарур бўладиган ибодатлар, муомалалар ва бошқаларнинг ҳукмлари жиҳатидан бўлган фикҳ ҳам киришини таъкидлаш жоиздир. Шунинг учун ҳам фикҳни ўрганиш мусулмонлар учун зарур ишлардан бири бўлибгина қолмай, балки зиммаларига Аллоҳ фарз қилган аҳкомлардан бири ҳамдир. Бу аҳком фарзи айн бўладими ёки фарзи кифоями, бунинг фарқи йўқ. Росууллоҳ ﷺ фикҳни ўрганишга тарғиб қилдилар. Фикҳни ўрганишга ундан қатор ҳадислар келди. Масалан Бухорий Муовия ибн Абу Суфёндан ривоят килди: Росууллоҳ ﷺ дедилар:

«مَنْ يُرِدَ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهُ فِي الدِّينِ»

«Аллоҳ кимга яхшиликни раво кўрса уни динда фақих қилиб қўяди». Саид ибн Мусайяб Абу Хурайрадан ушбуни ривоят килди:

«مَنْ يُرِدَ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهُ فِي الدِّينِ»

«Аллоҳ кимга яхшиликни раво кўрса уни динда факих қилиб қўяди». Ибн Можа ривояти. Бу ҳадисларда фикхнинг фазилати ва уни ўрганишга тарғиб очик кўриниб турибди. Умар ибн Хаттоб дан ривоят қилинишича у бундай деди: «Кечалари ибодатда бедор, кундузи рўзадор минг обиднинг ўлими Аллоҳ ҳалол ва ҳаром қилган нарсаларни билувчи битта оқилнинг ўлимидан енгилроқдир». Ибн Ҳанбал ривояти.

Фиқҳдан намуналар

Саҳобалар – Аллоҳ улардан рози бўлсин – араб эди. Араб тили уларнинг она тили эди. Улар араб тилини нозик, атрофлича тушунадиган олимлар эди. Қуръон нозил бўлаётганда улар Росууллоҳ ﷺ билан бирга эдилар, у кишидан ажрамасдилар. Пайғамбаримиз ﷺ ходисалар ҳақидаги Аллоҳ ҳукмини уларнинг кўз ўнгидаги баён қиласар эди. Улар шариатни атрофлича билувчи уламолар ҳам эдилар. Шунинг учун қачон ўзларига бир воқеа кўндаланг келиб, у ҳақдаги Аллоҳ ҳукмини баён қилиш керак бўлса, нассдан ёки насс маъқулидан¹ ўzlари истинбот қилишган раъйларини баён қилиш билан у ҳақдаги шаръий ҳукмни баён қиласар эдилар. Саҳобалар кўпинча далилни баён қилмай фақат ҳукм беришгагина чекланишар эди. Шунинг учун саҳобаларнинг ҳукмлари уларнинг раъйлари шаклида нақл қилинган. Бу эса баъзи одамларни «саҳобалар қазийя (масала, ҳукм) борасида ўз раъйларини билдиришган» деган тушунчага олиб келди. Аслида эса саҳобалар шаръий нусусдан ўzlари тушунгандарни бўйича истинбот қилишган шаръий ҳукмни илгари сурганлар. Лекин унинг далилини бирга келтирмаганлар ёки ҳукм иллатини ёки иллат далилини баён қилмаганлар. Бу нарса «бу саҳобанинг раъиидир, шунинг учун инсон модомики акли Ислом билан суғорилган экан ва у араб тилини билар экан бирон қазийя борасида ўз раъйини илгари суриши жоиз», деган тушунчага олиб келди.

Кейинги асрларда араб тилида бузилиш пайдо бўлиб, араб тили сўз тузилишини ўргатувчи қоидалар билан ўрганиладиган бўлиб қолди. Ровийларга ёлғон сукулиб кирганлиги ва Росууллоҳ ﷺ номидан у киши айтмаган ҳадислар ривоят қилингани боис ҳадис усул билан ўрганиладиган фанга айланди. Шу боис ҳукмларни истинбот қилиш учун араб тилини ва шаръий нусусни билишга эҳтиёж сезиладиган бўлиб қолди. Шундан кейин шаръий ҳукм далил билан, гоҳида эса далил келтиришнинг асоси билан бирга келтириладиган бўлди. Натижада фиқҳ баҳси янгича шакллана бошлади ва бобларга бўлишда ўзига хос тартиб юзага келди. Фиқҳни бобларга бўлишда ва тартиблашда турли услублар қўлланган бўлса-да, ҳукмни баён қилиш билан бирга шаръий ҳукм далилини баён

¹ Насс маъқули – шаръий иллат, яъни шаръий ҳукмнинг боиси.

қилиш, хукм ихтилофли бўлиб қолган пайтда далил келтириш асосини ҳам баён қилиш зарурати туғилди. Исломий кутубхоналар турли услубларда бобларга бўлинган ва баён қилинган юз минглаб фикҳий асарлар билан тўлиб-тошди, гуллаб яшнади. Бироқ кофиirlар милодий XVIII аср ўрталаридан кейин мусулмонлар юртларини босиб олишгач мусулмонларни исломий илмлар борасида алдаб, адаштиришга киришишди. Мусулмонларга фикҳни – худди сафсатачи кимса одамларга асални «бу арининг ахлати» деб ёмон кўрсатганидек – хунук кўрсата бошлишди. Кофиirlар исломий фикҳни «қора рўйхат»га тиркашди. Максад ундан мусулмонларни юз ўгиришиш эди. Зеро мусулмонлар фикҳдан юз ўгиришса Ислом хукмларини билишдан юз ўгиришган бўлар, натижада Аллоҳ динини билмайдиган нодон кимсаларга айланиб, жаҳолат тузогига тушибган бўларди. Шундай ҳам бўлди. Шунинг учун ҳам мусулмонларни фикҳни зўр бериб ўрганишга тарғиб қилиш, уни ўрганишга шавқ, қизиқиш уйғотиш учун исломий фикҳдан намуналар тақдим қилиш зарур бўлиб қолди. Умумий алоқаларга оид – уларни бугунги кунда сиёсий хукмлар ёки дастурий фикҳ деб аталмоқда – шаръий хукмлардан намуналар келтириш одамлар учун жуда фойдали бўлиб қолди. Шахсларнинг бир-бирлари билан бўлган алоқаларига тааллуқли – бу алоқаларни фуқаролик қонуни деб аташмоқда – шаръий хукмлардан намуналар келтириш, жазо чораларига тааллуқли шаръий хукмлардан намуналар келтириш, баййинот (исбот, ҳужжат)га тааллуқли шаръий хукмлардан намуналар келтириш ҳам фойдалидир. Ана шунда фикҳ ҳақида тамоман аник, равshan тасаввур пайдо бўлади. Шояд шунда бу тасаввур исломий фикҳни асосий, мўътабар фикҳ китоблари бўйича ўқиб-ўрганишга қизиқиш уйғотса.

Халифалик

Халифалик – исломий шариат ҳукмларини ўрнатиш ва исломий даъватни оламга кўтариб чиқиш учун дунёдаги ҳамма мусулмонларнинг умумий раҳбариятидир. Имомат ҳам Халифаликнинг айнан ўзиdir. Зеро имомат ва халифалик битта маънодадир. Бу икки сўзнинг битта маънода экани ҳақида қатор саҳиҳ ҳадислар келган. Бу икки сўздан бирининг маъноси иккинчисининг маъносиغا зид экани ҳақида ҳеч бир нассда, яъни на Китобда ва на Суннатда – чунки Китоб ва Суннатгина шаръий нусусдир – келмаган. Бу лафзга, яъни имомат ёки халифалик, деган лафзга эмас, балки унинг мадлулига¹ амал қилиш вожиб.

Битта халифани тиклаш оламнинг барча ўлкаларидағи ҳамма мусулмонларга фарздир. Бу фарзни адо этиш – Аллоҳ мусулмонларга фарз қилган ҳар қандай фарзни адо этиш каби – қатъий буйруқ бўлиб, бу тўғрида ихтиёр йўқ. Уни адо этиш борасида лоқайдлик қилиш энг катта маъсиятлардан бири бўлиб, Аллоҳ бунинг учун қаттиқ азоблайди.

Битта халифани тиклаш ҳамма мусулмонларга вожиб эканига далил: Китоб, Суннат ва саҳобалар ижмосидир.

Китобга келсак, Аллоҳ Таоло Росулуллоҳ ﷺ мусулмонлар ўртасида Ўзи нозил қилган нарса билан ҳукм юритишни қатъий буюрди. Аллоҳ Таоло Росулуллоҳ ﷺ хитоб қилиб бундай деди:

﴿فَإِنْ حَكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَبَعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ﴾

«Бас, одамлар ўртасида Аллоҳ нозил қилган нарса билан ҳукм қилинг ва Сизга келган ҳақдан юз ўгириб, уларнинг ҳавоийи нафсларига эргашманг!» [Моида: 48]

﴿وَإِنْ أَحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَبَعْ أَهْوَاءَهُمْ وَأَحْدَرْهُمْ أَنْ يَفْتَنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ﴾

«(Эй Мұхаммад), улар ўртасида Аллоҳ нозил қилган нарса билан ҳукм қилинг, уларнинг ҳавоийи нафсларига эргашманг ва Аллоҳ Сизга нозил қилган ҳукмларнинг айримларидан Сизни буриб фитнага солиб қўйшишларидан эҳтиёт бўлинг!» [Моида: 49]

¹ мадлул – сўзнинг далолат қиласиган мазмуни.

Пайғамбарга қилинган хитоб эса – модомики уни пайғамбарнинг ўзигагина хослаб кўядиган бирон далил келмаса – Умматига қилинган хитобдир. Бу ерда эса бундай далил келмаган. Демак у ҳукмни ўрнатиш ҳақида мусулмонларга қилинган хитоб бўлади. Зеро халифани тиклаш ҳукм ва салтанатни ўрнатиш демакдир. Аллоҳ Таоло ҳокимга итоат этишни мусулмонларга фарз қилди. Бу эса мусулмонлар устида битта ҳоким бўлиши вожиблигига далолат қиласи. Аллоҳ Таоло деди:

﴿يَٰٓيُّٰمِنُوْاْ طَّٰعِيُّوْاْ لَرَسُوْلَ وَأُوْنِيْلَ آَمَرَ مِنْكُمْ﴾

«Эй мўминлар, Оллоҳга ва пайғамбарга итоат қилингиз ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни мусулмон) ҳокимларга бўйинсунингиз!»

[Нисо: 59]

Аллоҳ Таоло йўқ кишига итоат этишни буюрмайди. Демак бу битта ҳокимни вужудга келтириш кераклигига далолат қиласи. Бу вужудга келтириш мандуб ёки мубоҳ эмас, вожибдир. Чунки Аллоҳ нозил қилган нарса билан ҳукм юритиш вожибдир. Аллоҳ Таоло битта ҳокимга итоат этишни буюрар экан демак уни вужудга келтиришни буюрган бўлади. Зеро ҳоким вужудга келса шаръий ҳукм ўрнатилади, вужудга келтирмай тек тураверилса шаръий ҳукм зое бўлади. Демак уни вужудга келтириш вожиб. Чунки вужудга келтирилмаса ҳозир айтиб ўтганимиздек харом иш, яъни шаръий ҳукмнинг зое бўлиши юзага келади.

Суннатга келсак, Муслим Нофеънинг шундай деганини ривоят қиласи: Ибн Умар менга бундай деди: мен Росулуллоҳ ﷺ шундай деганини эшитдим:

«مَنْ خَلَعَ يَدًاٌ مِنْ طَاعَةٍ لَقِيَ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا حُجَّةَ لَهُ، وَمَنْ مَاتَ وَلَيْسَ فِي عُنْقِهِ بَعْثَةٌ مَاتَ مَيْتَةً جَاهِلِيَّةً»

«Кимки итоатдан бош тортса қиёмат куни Аллоҳга хужжати йўқ ҳолда йўлиқади. Кимки бўйнида байъат йўқ ҳолда ўлса жоҳилият ўлими билан ўлиби». Демак Набий ﷺ ҳар бир мусулмонга бўйнида байъат бўлишини фарз қиласи, бўйнида байъатсиз ҳолда ўлган кимсани жоҳилият ўлими билан ўлиби, деб сифатлади. Байъат эса фақат халифага берилади, бошқа ҳеч кимга берилмайди. Росулуллоҳ ﷺ ҳар бир мусулмонга бўйнида битта халифага берилган байъат бўлишини вожиб қилган бўлса-да, лекин ҳар бир

мусулмоннинг халифа билан шахсан ўзи кўришиб байъат беришини вожиб қилмади. Чунки вожиб – хар бир мусулмоннинг бўйнида байъат вужудга келишидир, яъни хар бир мусулмоннинг бўйнида байъат бўлишига хақли бўладиган битта халифанинг вужудга келишидир. Демак халифанинг вужудга келиши хар бир мусулмоннинг бўйнида байъатни пайдо қиласди. Мусулмон шахсан ўзи кўришиб байъат бердими ёки шахсан кўришмадими, бунинг фарқи йўқ. Шунинг учун юкоридаги ҳадис ҳар бир шахснинг ўзи халифа билан қўл беришиб байъатлашиши вожиблигига далил эмас, балки халифани тиклаш вожиблигига далил бўлади. Чунки Ресулуллоҳ ﷺ қоралаган нарса мусулмоннинг бўйни то ўлгунича байъатдан холи бўлиб қолишидир. Пайғамбаримиз ﷺ шахсан байъат бермасликни қораламадилар. Муслим Аъраждан, у Абу Хурайрадан Набий ﷺ нинг шундай деганини ривоят қилди:

«إِنَّمَا الْإِمَامُ جُنَاحٌ يُقَاتَلُ مِنْ وَرَائِهِ وَيُتَّقَىٰ بِهِ»

«Имом бамисоли бир қалқондир. Унинг ортида туриб жанг қилинади ва у билан ҳимояланилади». Муслим Абу Ҳозимнинг бундай деганини ҳам ривоят қилди: мен Абу Хурайра билан беш йил ҳамсуҳбат бўлдим. Ундан Набий ﷺ шундай деганини эшитдим:

«كَانَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ تَسْوُسُهُمُ الْأَبْيَاءُ، كُلُّمَا هَلَكَ أَنِيْتُ خَلَفَهُ أَنِيْ، وَإِنَّمَا لَا أَنِيْ بَعْدِيْ، وَسَتَكُونُ خُلَفَاءُ فَتَكْشُرُ، قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا؟ قَالَ: فُرُوا بِيَعِيْةَ الْأَوَّلِ فَالْأَوَّلِ، وَأَعْطُوهُمْ حَقَّهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ سَائِلُهُمْ عَمَّا اسْتَرْعَاهُمْ»

«Бани Исройлга пайғамбарлар сиёsat юргизарди. Қачон бир пайғамбар ҳалок бўлса, ортидан бошқа бир пайғамбар келарди. Мендан кейин эса пайғамбар йўқ. Халифалар бўлади ва улар қўпайиб кетади. Шунда: бизга нимани буюрасиз? – дейишган эди, айтдиларки: **биринчисининг, факатгина биринчисининг байъатига вафо қилинглар ва уларнинг ҳақларини беринглар, зеро Аллоҳ улардан фуқарони қандай бошқараганлари ҳақида сўрайди**. Ибн Аббосдан Ресулуллоҳ ﷺ нинг шундай дегани ривоят қилинди:

«مَنْ كَرَهَ مِنْ أَمْيَرِهِ شَيْئًا فَلِيَصْبِرْ عَلَيْهِ، فَإِنَّهُ لَيْسَ أَحَدًّا مِنَ النَّاسِ خَرَجَ مِنَ السُّلْطَانِ شَبِرًا فَمَاتَ عَلَيْهِ إِلَّا مَاتَ مِيتَةً جَاهَلِيَّةً»

«Ким амиридаги бирон нарсани ёқтирмаса унга сабр қылсин. Зеро кимки султондан бир қарич четга чиқиб шу холда ўлса жоҳилият ўлими билан ўлибди». Муслим ривояти. Бу ҳадисларда Росулуллоҳ ﷺ мусулмонларни бошлиқлар бошқаришини хабар бермоқда, халифани эса «қалқон», яъни сақловчи химоя деб атамоқда. Росулуллоҳ ﷺ нинг имомни «қалқон» деб аташи имомнинг бор бўлиши фойдаларидан дарак беради. Демак бу хабар талабдир. Чунки Аллоҳ томонидан ва Росулуллоҳ томонидан берилган хабар мазаммат, қоралаш мазмунида бўлса, у тарк қилишни талаб килиш, яъни нахий бўлади. Агар мақтов мазмунида бўлса бажаришни талаб қилиш бўлади. Агар талаб қилинган ишни бажариш шаръий ҳукмнинг барпо қилинишига олиб келса ёки талаб қилинган ишни тарк этиш шаръий ҳукмнинг зое бўлишига олиб келса бу талаб қатъий талаб бўлади. Яна бу ҳадисларда мусулмонларга фақат халифалар сиёsat юргизиши ҳам айтилмоқда. Бу эса халифани тиклаш талаб қилинади демакдир. Бу ҳадисларда мусулмоннинг султондан четга чиқиши ҳаромлиги хабар қилинмоқда. Бу эса мусулмоннинг султонни, яъни ҳокимни ўрнатиши вожиб иш эканини англатади. Қолаверса Росулуллоҳ ﷺ халифаларга итоат этишни ва халифалик талашиб улар билан низолашадиган кимсани ўлдиришни буюрди. Бу эса битта халифани тиклашни ва ундан халифаликни талашадиган ҳар қандай кимсани ўлдириб унинг халифалигини сақлаб қолишни буюришдир. Муслимнинг ривоят қилишича, Набий ﷺ шундай дедилар:

«وَمَنْ بَأْيَعَ إِمَامًا فَأَعْطَاهُ صَفْقَةً يَدِهِ وَثَمَرَةً قَلْبِهِ فَلِيُطْعِمْهُ إِنْ أَسْتَطَعْ، فَإِنْ جَاءَ آخَرُ يُنَازِعُهُ فَاضْرِبُوهُ عَنْقَ الْآخِرِ»

«Кимки битта имом билан байъатлашиб унга қўлини ва қалби қўрини берса қўлидан келганича унга итоат қылсин. Энди агар бошқа бирор келиб у билан имомликни талашса, унинг бўйнига уринглар». Имомга итоат қилишни буюриш уни тиклашни буюришдир. У билан низолашадиган кимсани ўлдиришни буюриш эса доим фақат битта халифа бўлиши қатъий буюрилганига қаринадир.

Энди саҳобалар ижмосига келсак, саҳобалар – улардан Аллоҳ рози бўлсин – Росулуллоҳ ﷺ вафотидан кейин у кишининг халифасини тиклаш лозимлигига ижмо қилдилар. Абу Бакр, Умар, Усмон вафот этганларидан кейин уларнинг

ўрнига халифани тиклаш вожиблигига ҳам ижмо қилдилар. Саҳобаларнинг халифани тиклаш вожиблигига қатъий ижмо қилганликлари Росууллоҳ ﷺ вафот этганларидан кейин Пайғамбаримиз ﷺни дағн қилишни кечиктириб, у кишининг халифасини тиклаш билан машғул бўлишларида яқол кўринди. Ҳолбуки майитни вафот этганидан кейин оқ дағн қилиш фарз бўлиб, майитни тайёрлаш ва дағн қилиш билан шуғулланишлари керак бўлган кишиларнинг то уни дағн қилмагунча бошқа нарса билан шуғулланишлари ҳаром бўлади. Росууллоҳ ﷺни тайёрлаш ва дағн қилиш билан машғул бўлишлари лозим бўлган саҳобалардан бир қисми дағн билан машғул бўлмай, халифани тиклаш билан машғул бўлдилар. Саҳобаларнинг қолган қисми эса бунга сукут қилдилар ва улар ҳам дағнни икки кеча кечиктиришда шерик бўлдилар. Ваҳоланки бунга қарши чиқишлари ва дағн билан машғул бўлишлари мумкин эди, бунга қудратлари етарди. Демак бу майитни дағн қилишни тўхтатиб туриб, халифани тиклаш билан машғул бўлишга ижмо бўлди. Бу эса халифани тиклаш майитни дағн қилишдан кўра вожиброқ эканини билдиради. Саҳобаларнинг ҳаммаси бутун ҳаётлари давомида битта халифани тиклаш вожиблигига ижмо қилганликларини таъкидлаш ҳам жоиз. Саҳобалар халифа бўлиб сайланадиган шахс тўғрисида талашиб-тортишган бўлсалар-да, лекин битта халифани тиклаш вожиблиги ҳақида мутлақо ихтилоф қилишмаган. Росууллоҳ ﷺ вафот этган пайтда ҳам, хулафойрошидинлардан биронтаси вафот этган пайтда ҳам бу тўғрида ихтилоф қилишмаган. Демак саҳобалар ижмоси битта халифани тиклаш вожиблигига очик ва кучли далилдир.

Динни барпо қилиш ва шариат ҳукмларини барча дунёвий ва ухровий ишларда ижро этиш мусулмонларга субути ҳам, далолати ҳам қатъий бўлган далил билан фарздир. Бу эса факат салтанат эгаси бўлган ҳоким билангина амалга ошади. Демак «вожиб нима билан тамомига етса ўша нарса ҳам вожиб» деган қоидага кўра халифани тиклаш мана шу жиҳатдан ҳам фарздир.

Бу далиллар мусулмонлар устидан ўзларидан бўлган ҳукм ва салтанатни ўрнатиш фарзлигини очик кўрсатиб турибди. Ҳукм ва салтанатни бошқарадиган битта халифани тиклаш мусулмонларга фарз эканини очик кўрсатиб турибди. Ҳукм ва салтанат бўлиши учунгина эмас, балки шариат аҳкомларини

ижро этиш учун халифани тиклаш фарз. Муслим Авф ибн Моликдан ривоят қиласи: Набий ﷺ шундай дедилар:

«خَيْرٌ أَنْتُمْ كُمُ الَّذِينَ تُحْبِبُونَهُمْ وَيُحِبُّونَكُمْ، وَيُصْلُونَ عَلَيْكُمْ وَتَصْلُونَ عَلَيْهِمْ، وَشَرٌّ أَنْتُمْ كُمُ الَّذِينَ تَبْغِضُونَهُمْ وَيَبْغِضُونَكُمْ، وَتَلْعَنُونَهُمْ وَيَلْعَنُونَكُمْ»، قيل: يا رسول الله أفلأ نتابدُهم بالسيف؟ قال: لا، ما أقاموا فيكم الصلاة، وإذا رأيتم من ولاةكم شيئاً شكرُهُونَهُ، فاكرُهُوا عَمَّلَهُ، ولا شرُّعوا يدًا مِنْ طَاعَةٍ»

«Имомларингизнинг яхшилари сизлар уларни яхши кўрадиган, улар ҳам сизларни яхши кўрадиган, сизлар уларнинг ҳаққига дуо қиласидиган, улар ҳам сизларнинг ҳаққингизга дуо қиласидиганларидир. Имомларингизнинг ёмонлари сизлар уларни ёмон кўрадиган, улар ҳам сизларни ёмон кўрадиган, сизлар уларни лаънатлайдиган, улар ҳам сизларни лаънатлайдиганларидир. Шунда: ё Росууллоҳ, уларга қарши қилич кўтариб чиқмаймизми? – дейилди. Пайғамбаримиз ﷺ: йўқ, модомики орангизда намозни қоим қилишар экан (карши чиқмайсиз). Агар ҳокимингизда сиз ёқтирамайдиган бирон нарсани кўрсангиз унинг амалини ёмон кўринг ва итоатдан бош тортманг, деб жавоб бердилар». Бу ҳадисда яхши имомлар ва ёмон имомлар ҳақида очиқ хабар бериляпти, модомики динни қоим қилишар экан уларга қарши чиқиш ҳаромлиги ҳам очиқ кўрсатиляпти. Чунки намозни қоим қилиш динни қоим қилишдан ва у билан ҳукм юритишдан киноядир. Демак Ислом ҳукмларини ўрнатиш ва унга бўлган даъватни кўтариб чиқиш учун битта халифани тиклашнинг мусулмонларга фарз эканлиги шундай бир ишки, бу иш шариатнинг саҳиҳ наассларида қатъий кўрсатилганида ҳеч шубҳа йўқ. Бунинг устига у Аллоҳ мусулмонлар зиммасига юклаган фарз талаб қиласидиган Ислом ҳукмини ўрнатиш ва мусулмонлар дахлсизлигини ҳимоя қилиш жиҳатидан ҳам фарздор. Лекин бу фарз фарзи кифоя бўлиб, баъзилар уни адо этса бу фарз вужудга келади-да, қолганлардан соқит бўлади. Энди агар баъзи мусулмонлар уни адо этиша олмаса – гарчи уни қоим қиласидиган ишларни қилишган бўлса ҳам – у ҳолда ҳамма мусулмонлар зиммасига фарз бўлиб қолаверади ва модомики мусулмонлар халифасиз экан ҳеч қайси мусулмондан бу фарз соқит бўлмайди.

Мусулмонлар халифасини тикламай тек ўтиравериш энг катта гуноҳлардан биридир. Чунки у Исломдаги энг муҳим

фарзлардан бирини адо этмай тек ўтираверишdir. Нафакат дин ҳукмларини ўрнатиш, балки Исломнинг ҳаёт майдонида мавжуд бўлиши ҳам шу фарзнинг адо этилишига боғлиқ. Шунинг учун мусулмонлар битта халифани тикламай тек ўтираверишса ҳаммалари катта гуноҳга ботишади. Ҳаммалари тек ўтираверишса ер юзининг барча ўлкаларидағи ҳар бир мусулмон гуноҳкор бўлади. Энди агар баъзи мусулмонлар халифани тиклашга ҳаракат қилиб, қолганлари ҳаракат қилмаса бунда гуноҳ ўша ҳаракат қилаётгандардан соқит бўлади ва то халифа тикланмагунча фарз зиммаларида тураверади. Чунки бу фарзни адо этиш билан шуғулланиш халифани вақтида тиклашни кечикириш гуноҳини ва уни тикламаслик гуноҳини соқит қиласди. Уни тиклашга киришгани ва кучи етмайдиган бирон нарса уни тиклашнинг кечикишига мажбур қилгани учун гуноҳ зиммасидан соқит бўлади. Аммо бу фарзни адо этишга киришмаган кишилар халифа йўқ бўлганидан уч кун ўтишидан бошлаб то халифа тикланмагунча гуноҳкор бўлиб қолаверади. Чунки Аллоҳ уларнинг зиммасига бир фарзни юкласа улар уни адо этишмади ва уни адо этишга олиб борадиган ишларни ҳам қилишмади. Шунинг учун гуноҳга ва дунёю охиратда Аллоҳнинг азобига ва расволикка лойиқ бўлиб қолишиди. Халифани тикламай ёки тиклашга олиб борадиган ишларни қilmай тек ўтиравергандар учун гуноҳга лойиқ бўлишлари мусулмоннинг Аллоҳ фарз қилган қайсиdir фарзни тарқ қилгани учун азобга лойиқ бўлишида очик-оидин кўриниб турибди. Айниқса бу фарз бошқа фарзларнинг адо этилишига, дин ҳукмларининг ўрнашига, Ислом иши олий бўлишига ва Аллоҳ калимаси Ислом юртларида ҳам, оламнинг бошқа томонларида ҳам олий бўлишига олиб келадиган фарз бўлса.

Энди, одамлардан узлатга чекиниш ва дин ишларига маҳкам ёпишишгагина чекланиш ҳақидаги ҳадисларга келсак, бу ҳадислар халифани тикламай тек ўтиравериш жоизлигига ҳам, тек ўтиравериш гуноҳини соқит қилишга ҳам далил бўлолмайди. Бу ҳадисларни диккат билан ўрганган одам улар халифани тикламай тек ўтираверишга рухсат бериш ҳақида эмас, динни маҳкам ушлаш ҳақида эканини кўради. Масалан Бухорий Буср ибн Убайдуллоҳ Ҳазрамийдан ривоят қилишича у Абу Идрис Ҳавлонийдан, у эса Ҳузайфа ибн Ямондан шундай деганини эшитган:

«كَانَ النَّاسُ يَسْأَلُونَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ عَنِ الْخَيْرِ وَكُنْتُ أَسْأَلُهُ عَنِ الشَّرِّ مَحَافَةً أَنْ يُدْرِكَنِي، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا كُنَّا فِي جَاهِلِيَّةٍ وَشَرٌّ فَجَاءَنَا اللَّهُ بِهَذَا الْخَيْرِ، فَهَلْ بَعْدَ هَذَا الْخَيْرِ مِنْ شَرٌّ؟ قَالَ: نَعَمْ، قُلْتُ: فَهَلْ بَعْدَ ذَلِكَ الشَّرِّ مِنْ خَيْرٍ؟ قَالَ: نَعَمْ، وَفِيهِ دَخْنٌ. قُلْتُ: وَمَا دَخْنُهُ؟ قَالَ: قَوْمٌ يَهْدُونَ بِغَيْرِ هَدِينِي تَعْرَفُ مِنْهُمْ وَتُنْكِرُ، قُلْتُ: هَلْ بَعْدَ ذَلِكَ الْخَيْرِ مِنْ شَرٌّ؟ قَالَ: نَعَمْ، ذِعَّاهُ عَلَى أَبْوَابِ جَهَنَّمَ مِنْ أَجَابِهِمْ إِلَيْهَا قَدْفُوهُ فِيهَا. قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ صَفْهُمْ لَنَا. قَالَ: هُمْ مِنْ جَلْدَنَا وَيَتَكَلَّمُونَ بِالْسِنَتِنَّا. قُلْتُ: فَمَا تَأْمُرُنِي إِنْ أَدْرِكَنِي ذَلِكَ؟ قَالَ: تَلْمُمُ جَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ وَإِمَامَهُمْ، قُلْتُ: فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ جَمَاعَةٌ وَلَا إِمَامٌ؟ قَالَ: فَاعْتَزِلْ تِلْكُ الْفِرَقَ كُلَّهَا، وَلَوْ أَنْ تَعْضَ بِأَصْلِ شَجَرَةٍ حَتَّى يُدْرِكَكَ الْمَوْتُ وَأَئْتَ عَلَى ذَلِكَ»

«Одамлар Росууллоҳ ﷺдан яхшилик ҳақида сўрашарди. Мен эса ёмонлик ҳақида сўрадим. Менга бирон ёмонлик етиб қолишидан қўрқардим. Мен: ё Росууллоҳ, биз жоҳилият ва ёмонлика эдик. Аллоҳ бизга мана бу яхшиликни олиб келди. Шу яхшиликдан кейин ёмонлик бўладими? - деб сўрадим. Пайғамбаримиз: ҳа, дедилар. Мен: ана шу ёмонлиқдан кейин яхшилик бўладими? - дедим. Пайғамбаримиз: ҳа бўлади, унда «дахан» бўлади, дедилар. Мен: ундаги «дахан» нима ўзи? - деб сўрадим. Пайғамбаримиз: менинг йўлимдан бошқа йўлни тутадиган кишилар, уларнинг маъруф ишларини ҳам мункар ишларини ҳам қўрасиз, дедилар. Мен: ана шу яхшиликдан кейин ёмонлик бўладими? - дедим. Пайғамбаримиз: ҳа, жаҳаннам эшикларига чақирадиган кимсалар бўлади, ким уларнинг чақириғига жавоб берса уни жаҳаннамга улоқтиришади, дедилар. Мен: ё Росууллоҳ, уларни бизга сифатлаб беринг, дедим. Пайғамбаримиз: уларнинг тани ҳам, тили ҳам бизникидек бўлади, дедилар. Мен: агар менга шу ёмонлик етса нимани буюрасиз? - дедим. Пайғамбаримиз: мусулмонлар жамоатини ва имомини маҳкам тутасан, улардан ажралмайсан, дедилар. Мен: мусулмонларнинг жамоати ҳам, имоми ҳам бўлмасачи? - дедим. Пайғамбаримиз: у ҳолда ана шу фирмаларнинг ҳаммасидан узилиб узлатга чекин. Дараҳт илдизига тишларинг билан ёпишиб бўлса ҳам шундай қил. Сенга

ўлим етгунга қадар шу холда бўл, дедилар». Бу ҳадисда очик кўриниб турибдики, Росууллоҳ ﷺ мусулмонга мусулмонлар жамоати ва имомини лозим тутишни, жаҳаннам эшикларига чақиравчиларни тарк қилишни буюрмоқда. Ўша сўровчи Пайғамбаримиздан: мусулмонларнинг имоми ҳам, жамоати ҳам бўлмаган пайтда жаҳаннам эшикларига чақиравчиларга қандай муносабатда бўлиш кераклиги хақида сўраганида Росууллоҳ ﷺ унга мусулмонлардан узилишни ёки битта имомни тикламай тек ўтираверишни эмас, балки ана шу фирмалардан узилишни буюрдилар. Пайғамбаримиз: «**У ҳолда ана шу фирмаларнинг ҳаммасидан узилиб узлатга чекин**», деб буюрдилар. Гарчи дараҳт илдизига тиши билан ёпишиб бўлса ҳам ана шу фирмалардан узилишини, жаҳаннам эшикларига чақиравчи бу фирмалардан ўлим келган пайтда ҳам узилган холда бўлишини буюриб, бу узилишни сифатлашда шу даражада муболага қилдилар. Бунинг маъноси «динингни маҳкам ушла ва жаҳаннам эшикларига чақиравчилардан йироқ бўл», демакдир. Бу ҳадисда халифани тиклашга ҳаракат қилишни тарк этишга оид ҳеч қандай узр ҳам, ҳеч қандай рухсат ҳам йўқ. Аксинча унда динни маҳкам ушлашни ва жаҳаннам эшикларига чақиравчилардан узилишни буюриляпти, холос. Шунинг учун мусулмон агар халифани тиклашга ҳаракат қилмаса гуноҳкор бўлиб қолаверади. Демак унга мусулмонлар жамоатидан узоклашиш, дин ҳукмларини ўрнатмай ва имомни тикламай тек ўтиравериш эмас, аксинча динини – гарчи дараҳт илдизига тиши билан ёпишиб бўлса ҳам – залолатга чақиравчилардан саломат сақлаш учун ана шу адашган фирмалардан йироқ бўлиши буюрилди.

Яна Бухорий Абу Сайд Худрий ﷺдан ривоят қилишича, Росууллоҳ ﷺ шундай дедилар:

«يُوشِكُ أَنْ يَكُونَ خَيْرٌ مَالِ الْمُسْلِمِ عَنْمَ يَتَبَعُ بِهَا شَعْفَ الْجَبَلِ وَمَوَاقِعَ الْقَطْرِ يَفْرُّ بِدِينِهِ
مِنَ الْفَتْنَ»

«Яқинда мусулмоннинг энг яхши моли қўй подаси бўлиб қолади. Динини фитналардан олиб қочиб қўйларини тоғлар устида ва ёмғирли жойларда боқиб юради». Бу ҳадис мусулмонлар жамоатидан ажралиш, ер юзи халифадан холи бўлиб қолган пайтда дин ҳукмларини ўрнатмай ва битта халифани тикламай тек ўтиравериш керак, деган маънони англатмайди. Аксинча унда бор-йўги фитна қунларида

мусулмоннинг энг яхши моли ва фитналардан қочиш учун у қиласидан энг яхши иш баён қилинмоқда, холос. Унда мусулмонлардан йироқ бўлиш ва одамлардан ажраб узлатда бўлишга ундаш йўқ.

Демак ер юзидағи бирон мусулмонга Аллоҳ динни ўрнатиш учун зиммасига юклаган фарзни адо этмай тек ўтиравериши тўғрисида ҳеч бир узр йўқ. Бу фарз – ер юзида Халифалик йўқ бўлиб қолган пайтда мусулмонлар халифасини тиклашга ҳаракат қилишдир. Ер юзида Аллоҳ хурматларини сақлаш учун Аллоҳ ҳадларини адо этадиган, дин ҳукмларини ўрнатадиган ва мусулмонларни «Ла илаха иллалоҳ Мұхаммадур росууллоҳ» байроби остига бирлаштирадиган киши йўқ бўлиб қолган пайтда уни тиклашга ҳаракат қилиш фарздир. Шунинг учун Исломда бу фарзни – то у адо этилмагунча – адо этмай тек ўтираверишга ҳеч қандай рухсат йўқ.

Халифани тиклаш учун мусулмонларга муҳлат бериладиган муддат

Халифани тиклаш учун мусулмонларга муҳлат бериладиган муддат уч кун ва кечадир. Мусулмон бўйнида байъат бўлмаган ҳолда уч кечани ўтказиши ҳалол бўлмайди. Узоги билан уч кеча белгиланганинг сабаби шуки, халифани тиклаш собиқ халифа вафот этган ёки бўшатилган лаҳзадан бошлаб фарздир. Лекин уни тиклаш билан машғул бўлиш сабабли у уч кун ва кеча кечикиши жоиздир. Уч кечадан ошиб кетсаю, лекин халифани тиклашмаган бўлса бунда қаралади. Агар мусулмонлар халифани тиклаш билан машғул бўлиб, енгиш қийин бўлган ва даф қилишга кучлари етмаган қайсиdir ишлар сабабли уни уч кеча орасида тиклашга муваффак бўлишмаган бўлса, бундай ҳолатда улардан гуноҳ соқит бўлади. Фарзни адо этиш билан машғул бўлганлари ва юқорида айтилган ишлар сабабли кечиктиришга мажбур бўлганлари учун гуноҳ улардан соқит бўлади. Зоро Пайғамбар ﷺ бундай дедилар:

«رُفَعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأُ وَالنَّسِيَانُ وَمَا أُسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ»

«Умматимдан хато, унтишиш ва мажбур қилинишган нарса (гунохи) кўтарилди». Бу ҳадисни Табароний «ал-Кабир»да ривоят қилди. Энди агар бу фарз билан машғул бўлишмаса, унда то халифа тикланмагунча ҳаммалари гуноҳкор бўлади. Халифа тиклансагина бу фарз улардан соқит бўлади. Аммо халифани тикламай тек ўтиравериб қилишган гуноҳ улардан соқит бўлмайди. Аксинча бу гуноҳ зиммаларида қолаверади. Аллоҳ бу гуноҳ учун – мусулмонни фарзни адо этишни тарк қилиб қилган ҳар қандай гуноҳ учун қандай ҳисоб-китоб қилса, шундай – ҳисоб-китоб қиласи.

Халифалик мансаби бўшаб қолиши биланоқ халифага байъат бериш билан машғул бўлишнинг вожиблиги далилига келсак, у шуки, саҳобалар Росулуллоҳ ﷺ вафот этганидан кейиноқ, ана шу куннинг ўзида, ҳали Росулуллоҳ ﷺ дафн қилинмай туриб шу ишга киришдилар. Ўша куннинг ўзида Абу Бакрга инъикод байъати берилди. Эртаси куни одамлар масжидда Абу Бакрга итоат байъати бериш учун тўпландилар.

Энди мусулмонлар халифани тиклашлари учун узоги билан уч кун ва кеча муҳлат берилганига келсак, чунки Умар ўзига санчилган ҳанжар жароҳатидан вафот этиши аниқ бўлиб

қолгач ахли шўрода топшириқ бериб, уларга уч кунни белгилаб берди. Сўнгра агар уч кун ичида халифани танлашга келиша олишмаса қарши чиққанни ўлдиришни буюрди. Умар мусулмонлардан эллик кишига бу ишни бажаришни, яъни қарши чиққанни ўлдиришни топширди. Ваҳоланки улар шўро ахлидан ва улуғ саҳобалардан эди. Бу саҳобаларнинг кўз ўнгида бўлди. Улардан биронтаси Умарнинг бу қарорига қарши чиққани ёки инкор қилгани нақл қилинмаган. Демак бу мусулмонларнинг уч кун ва кечадан ортиқ халифасиз қолишлиари жоиз эмаслигига саҳобалар томонидан қилинган ижмо бўлди. Саҳобалар ижмоси эса худди Китоб ва Суннат каби шаръий далиллар. Бухорий Мисвар ибн Махраманинг шундай деганини ривоят қилди: **«Абдурраҳмон яrim кечадан кейин эшигимни тақииллатди. У эшикни шундай урдики ҳатто уйғониб кетдим. У: ухлаганингни кўриб турибман, Аллоҳга қасамки, мен шу уч кеча давомида кўп ухламадим, деди. Бомдод намози ўқилгач Усмонга байъат берилди».**

Халифалик битими боғланиши

Халифалик – ўзаро розилик ва ихтиёр билан боғланадиган (тузиладиган) битимдир. Чунки у итоат қилинишга ҳақли бўлган бошлиққа итоат байъати беришдир. Бунда байъат бериладиган кишининг ҳам, байъат берадиганларнинг ҳам розилиги зарур бўлади. Шунинг учун бирон киши халифа бўлишни рад қилса ва халифаликдан бош тортса уни бунга мажбурлаш жоиз бўлмайди. Аксинча бошқасига мурожаат қилинади. Шунингдек одамлардан ҳам мажбурлаб ва зўрлик билан байъат олиш жоиз бўлмайди. Чунки бу ҳолатда битимни сахих деб бўлмайди. Мажбурлаш халифаликка зиддир. Чунки у юкорида айтиб ўтганимиздек ўзаро розилик ва ихтиёр билан боғланадиган битимдир. Бунда ҳам ҳар қандай битим каби зўрлик ва мажбурлаш кетмайди. Лекин байъатлари нуфузли саналадиган кишилар томонидан байъат берилган бўлса инъикод байъати битими боғланган бўлади ва байъат берилган киши халифага айланади. Унга итоат этиш вожиб бўлади. Бундан кейин унга бериладиган байъат халифалик битимини боғлаш учун бериладиган байъат эмас, балки итоат байъати бўлиб қолади. Бу пайтда халифа қолган одамларни ўзига байъат беришга мажбурлаши жоиз бўлиб қолади. Чунки бу итоат этишга мажбурлашдир. Бу эса шаръян вожиб. Зеро у бу ҳолатда халифалик битимини боғлаш эмаски, «бунда мажбурлаш дуруст бўлмайди», дейишга асос бўлса. Демак байъат дастлаб фақат ўзаро розилик ва ихтиёр билангина дуруст бўладиган битим бўлади. Аммо халифага байъат берилиб битим боғланганидан кейин итоат, яъни халифа амрига бўйсуниш байъати бериладиган бўлади. Бунда Аллоҳ Таоло амрини адо этиш учун мажбурлаш жоиз бўлади. Халифалик битим бўлгани учун у фақат битим боғловчи бўлсагина амалга ошади. Киши фақат бирор уни қозиликка тайинласа қози бўлганидек ва амир ҳам бирор уни амирликка тайинласа амир бўлганидек халифа бўлишда ҳам киши бирор уни халифа қилиб сайласагина халифа бўла олади. Акс ҳолда бўлолмайди. Шундан аён бўладики бирон киши фақат мусулмонлар уни ўзларига бошлиқ қилиб танлашсагина халифа бўла олади. Унинг номига битим боғлансагина у халифалик салоҳиятларига эга бўлади. Бу битим эса албатта икки томондан тузилади. Биринчи томон: халифаликка талабгор. Иккинчи томон: унинг ўзларига халифа бўлишига

рози бўлган мусулмонлар. Демак халифалик битими боғланиши учун мусулмонларнинг байъати зарур. Шунга биноан бирон зўравон ҳокимиятни куч билан эгаллаб олса у бу билан халифа бўлиб қолмайди. Гарчи у ўзини мусулмонлар халифаси деб эълон қилса ҳам. Чунки бу ҳолатда мусулмонлар томонидан унинг номига халифалик битими боғланмаган бўлади. Гарчи у одамларни мажбурлаб, зўравонлик билан байъат олган бўлса ҳам халифа бўлолмайди. Чунки мажбурлаш ва зўравонлик билан олинган байъат эътиборга олинмайди ва у билан халифалик битими боғланмайди. Чунки халифалик ўзаро розилик ва ихтиёр билан тузиладиган битим бўлиб, унда мажбурлаш ва зўравонлик кетмайди. Демак халифалик битими розилик ва ихтиёр билан берилган байъат билангина боғланади. Лекин ўша зўравон ўзига байъат бериш мусулмонлар учун манфаатли эканига ва шариат ҳукмларини ўрнатиш учун ўзига байъат берилиши лозим эканига одамларни ишонтира олса, одамлар бунга ишониб ва рози бўлиб унга байъат берисса, у ҳолда розилик ва ихтиёр билан байъат берилган лаҳздан бошлаб у халифага айланади. Гарчи у бошида салтанатни зўравонлик ва куч билан олган бўлса ҳам. Зеро шарт байъат берилишидир ва унинг розилик ва ихтиёр билан берилишидир. Байъат берилган киши ҳоким ва султон бўладими ёки бўлмайдими, фарқи йўқ.

Энди кимларнинг берган байъати билан халифалик битими боғланади? - деган савол туғилади. Буни хулафои рошидинларга байъат берилишда бўлган нарсани ва саҳобалар ижмосини кузатиш билан тушуниб оламиз. Масалан Абу Бакрга байъат беришда мусулмонлар орасидаги аҳли ҳал ва ақд (ҳал қила оловчи нуфузли кишилар) билангина кифояланилди. Бу нуфузли кишилар фақат Мадинадаги кишилар эди. Маккадаги ва араб яrim оролининг бошқа ерларида мусулмонлар раъий олинмади. Олинмадигина эмас, балки улардан сўралмади ҳам. Умарга байъат беришда ҳам шундай бўлди. Аммо Усмонга байъат беришда Абдураҳмон ибн Авф Мадинадаги мусулмонларнинг раъйини олди ва фақат аҳли ҳал ва ақддан сўрашгагина чекланиб қолмади. Али даврида эса Мадина аҳлининг кўпчилиги ва Куфа аҳли билангина кифояланилди. Алининг бир ўзига байъат берилди. Ҳатто Алига қарши чиқиб, унга қарши уруш қилганлар ҳам унга берилган байъатни эътиборли санашиди. Чунки улар ҳам ундан бошқага байъат беришмади ва унга байъат берилишига

эътиroz билдиришмади. Улар факат Усмон қони учун ўч олишни талаб қилишди, холос. Шунинг учун уларга халифани бирон ишда айблаб қарши чиқкан боғийлар ҳукми берилади. Шунинг учун халифанинг уларга ўша ишни изоҳлаши ва уларга қарши жанг қилиши лозим бўлди. Улар бошқа алоҳида Халифалик тузишмаган.

Буларнинг барчаси саҳобаларнинг кўз ўнгида рўй берди. Яъни халифага факат пойтахт аҳлининг кўпчилиги томонидан байъат берилиб бошқа миңтақаларнинг эътиборга олинмагани, факат имом Алига байъат берилганида Куфа аҳлининг ҳам иштирок этиши, буларнинг ҳаммаси саҳобаларнинг кўз ўнгида рўй берди. Улардан ҳеч ким бунга қарши чиқмади. Гарчи саҳобалар халифанинг шахсида (ким халифа бўлиши ҳақида) ихтилоф қилишган ва унинг ишларини инкор қилишган бўлсада, лекин халифага Мадина аҳлининг кўпчилиги берган байъат билангина кифояланишга қарши чиқишмади. Демак бу халифалик битими мусулмонларнинг ҳокимият ҳақидаги раъйларини акс эттирадиган кишилар томонидан боғланиси тўғрисида саҳобалар томонидан қилинган ижмо бўлди. Чунки аҳли ҳал ва ақд билан Мадина аҳлининг кўпчилиги ўша даврда Исломий давлатнинг ҳамма жойларидаги Умматнинг ҳукм ҳақидаги раъйини акс эттирувчи кўпчилик ҳисобланарди.

Демак халифалик битими Исломий Умматнинг кўпчилигини акс эттирувчи кўпчилик томонидан байъат берилса боғланади. Умматнинг бу кўпчилиги халифа ўрнига сайланмоқчи бўлган халифага итоат этиш остига кирадиган кишилар жумласидан бўлади. Бундай ҳол айтиб ўтганимиздек хулафои рошидинлар даврида кузатилган. Бу кўпчиликнинг берган байъати ана шу пайтда инъикод (халифалик битими) байъати бўлиб қолади. Аммо бошқаларнинг байъати – халифа номига халифалик битими боғланганидан кейин – инъикод байъати эмас, балки итоат байъати, яъни халифага бўйсуниш байъати бўлади.

Бу халифа ўлиб ёки бўшатилиб унинг ўрнига халифа тикланмоқчи бўлган пайтда бўлади. Аммо агар халифа мутлақо йўқ бўлса ва шариат ҳукмларини ижро этиш ва исломий даъватни оламга кўтариб чиқиш учун битта халифани тиклаш мусулмонларга фарз бўлиб қолган бўлса – бу ҳолат хижрий 1343, милодий 1924 йилда Истанбулдаги Исломий Халифалик йўқ қилинганидан бошлаб то шу бугунгача давом этиб келмоқда – у ҳолда исломий оламдаги мавжуд ҳар қандай исломий ўлка битта халифага байъат беришга лойик бўлиб

қолади ва унда халифалик битими боғланади. Шунинг учун агар исломий ўлкалардан биронтаси халифага байъат берса ва халифалик битими боғланса шу халифага итоат байъати бериш барча мусулмонларга фарз бўлиб қолади. Бу ўлка Миср ёки Туркия ёки Индонезия каби катта бўладими ёки Иордания ёки Албания ёки Ливан каби кичик бўладими, фарқи йўқ. Фақат қўйидаги тўрт иш тўла топилиши шарт:

Бу ўлка бошқаруви бирон кофир давлатга ёки бирон кофир нуғузига эмас, фақат мусулмонларнинг ўзигагина суннадиган ўзига мустақил бошқарув бўлиши лозим.

Бу ўлкадаги мусулмонлар омонлиги куфр омонлиги билан эмас, Ислом омонлиги билан бўлиши лозим. Яъни унинг ички ва ташқи ҳимояси соф исломий қувват деган эътиборда мусулмонлар қувватидан иборат Ислом ҳимояси бўлиши шарт.

Исломни тўла, ҳамма соҳани қамраб оладиган инқилобий тарзда татбиқ этиш дархол бошланиши керак. У билан бир қаторда исломий даъватни кўтариб чиқишни ҳам бошлаш керак.

Байъат бериладиган халифа – гарчи унда афзаллик шартлари тўла топилмаса ҳам – халифалик битими боғланиши шартларига тўла тўғри келиши керак. Чунки эътиборлиси битим боғланиши шартларирид.

Агар бу ўлкада шу тўрт иш тўла топилса бу ўлканинг бир ўзи байъат бериши билангина Халифалик вужудга келган ва битим боғланган бўлади. Гарчи бу ўлка Исломий Умматнинг кўпчилиги учун аҳли ҳал ва ақднинг кўпчилигини акс эттирмаса ҳам. Чунки Халифаликни тиклаш фарзи кифоядир. Бу фарзни тўғри йўсинда адо этган ўлка фарз қилинган нарсани адо этган бўлади. Аҳли ҳал ва ақднинг кўпчилик бўлиши Халифалик мавжуд бўлиб, вафот этган ёки бўшатилган халифа ўрнига бошқа халифани тикланмоқчи бўлинган пайтда шарт қилинади. Аммо Халифалик мутлақо йўқ бўлиб, Халифалик вужудга келтирилмоқчи бўлса у ҳолда шаръий тарзда вужудга келиши биланоқ инъикод (битим боғлаш) шартлари тўла топиладиган ҳар қандай халифа билан халифалик битими боғланади. Унга байъат берувчилар сони қанча бўлишининг эътибори йўқ. Чунки бу пайтда масала мусулмонлар уч кундан ошиқ муддат давомида адо этишдан лоқайдлик қилиб келган фарзни адо этиш масаласи бўлиб қолади. Мусулмонларнинг бу лоқайдлиги ўзлари хоҳлаган кишини танлаб сайлашдаги ҳақ-хукуқларини тарқ қилишdir.

Шунинг учун ким бу фарзни адо этса халифалик битими боғланиши учун кифоя қилади. Қачон ўша ўлкада Халифалик ўрнатилиб халифа номига битим боғланса ҳамма мусулмонларга Халифалик байроғи остига киришлари ва халифага байъат беришлари фарз бўлиб қолади. Акс ҳолда ҳаммалари Аллоҳ хузурида гуноҳкор бўлишади ва бу халифанинг мусулмонларни ўзига байъат беришга даъват қилиши вожиб бўлиб қолади. Агар бош тортишадиган бўлса уларга боғийлик хукми берилади ва халифанинг уларга қарши то итоат қилмагунларича уруш қилиши вожиб бўлади. Энди агар халифага байъат берилиб, унинг номига юқорида айтилган тўрт ишни тўла ўз ичига олган халифалик битими боғланганидан кейин шу ўлкада ёки бошқа ўлкада яна бир халифага байъат бериладиган бўлса мусулмонларнинг бу иккинчи халифага қарши – то у биринчи халифага байъат бермагунча – уруш қилишлари вожиб бўлиб қолади. Бунга далил Муслим Абдуллоҳ ибн Амр ибн Оссадан қилган ушбу ривоятдир: Росулуллоҳ ﷺ шундай дедилар:

«وَمَنْ بَأَيَّعَ إِمَامًا فَأَعْطَاهُ صَفْقَةً يَدِهِ وَتَمَرَّةً قَلْبِهِ فَلَيُطْعِمْهُ إِنْ أَسْطَاعَ، فَإِنْ جَاءَ آخَرُ بُنَائِعُهُ فَاضْرِبُوا عَنْهُ الْآخَرَ»

«Кимки битта имом билан байъатлашиб унга қўlinи ва қалби қўрини берса қўлидан келганича унга итоат қилсин. Энди агар бошқа бирор келиб у билан имомликни талашса, унинг бўйнига уринглар». Чунки мусулмонларни Ислом байроғи остида бирлаштирувчи раҳбар халифадир. Халифа вужудга келса мусулмонлар жамияти вужудга келади. Уларга қўшилиш фарз бўлиб қолади ва улардан ажралиб чиқиш ҳаром бўлади. Муслим Ибн Аббос رضдан, у эса Росулуллоҳ ﷺдан шундай деганини ривоят қилди:

«مَنْ رَأَى مِنْ أَمِيرِهِ شَيْئًا فَلِيَصْبِرْ عَلَيْهِ، فَإِنَّهُ مَنْ فَارَقَ الْجَمَاعَةَ شَبْرًا فَمَاتَ إِلَّا مَاتَ مِيتَةً جَاهْلِيَّةً»

«Ким амиридан бир нарсани кўрса унга сабр қилсин. Зеро ким жамоатдан бир қарич ажраб ўлса жоҳилияят ўлими билан ўлибди». Муслим Ибн Аббосдан Набий ﷺнинг шундай деганини ҳам ривоят қилди:

«مَنْ كَرِهَ مِنْ أَمْيَرِهِ شَيْئًا فَلَا يُصْبِرُ عَلَيْهِ، فَإِنَّهُ لَيْسَ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ خَرَجَ مِنَ السُّلْطَانِ شَبَرًا فَمَاتَ عَلَيْهِ إِلَّا مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً»

«Ким амиридаги бирон нарсаны ёқтирмаса унга сабр қилсин. Зеро кимки султондан бир қарич четга чиқиб шу ҳолда ўлса жохилият ўлими билан ўлибди». Бу икки ҳадисдан жамоат ва султондан ажрамаслик лозимлиги тушуниляпти.

Мусулмонлардан бошқаларнинг байъат беришга ҳаққи йўқ ва уларга вожиб бўлмайди. Чунки у Ислом асосида, Аллоҳнинг Китоби ва Росулуллоҳ ﷺнинг Суннати асосида бериладиган байъатdir. Бу эса Исломга, Китоб ва Суннатга имон келтиришни тақозо қиласи. Шунинг учун ғайри мусулмонларнинг ҳокимиятда бўлиши ҳам, ҳокимни сайлашлари ҳам жоиз бўлмайди. Чунки улар учун мусулмонлар устига йўл ҳам ва байъатда ўрин ҳам йўқ.

Байъат

Байъат хамма мусулмонларга фарздир. У ҳар бир эркак ва аёл мусулмоннинг ҳақ-хукуқидир. Унинг фарз эканлигига кўплаб ҳадислар далилдир. Жумладан Ибн Умар ривоят қилган Росууллоҳ ﷺнинг ушбу сўзлари:

«... وَمَنْ مَاتَ وَلَيْسَ فِي عُنْقِهِ بَيْعَةً مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً»

«... Кимки бўйнида байъат йўқ ҳолда ўлса жоҳилият ўлими билан ўлибди». Байъат мусулмонларнинг ҳақ-хукуқи эканига келсак, бунга байъатнинг ўзи далолат қилиб турибди. Чунки байъат халифа томонидан мусулмонларга эмас, аксинча мусулмонлар томонидан халифага берилади. Мусулмонларнинг Розууллоҳ ﷺга байъат берганлари сахих ҳадисларда событ бўлган. Масалан Бухорий Убода ибн Сомитдан шундай деганини ривоят қилди:

«بَأَيَّاعْنَا رَسُولَ اللَّهِ عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ فِي الْمَنْشَطِ وَالْمُكْرَهِ وَأَنْ لَا تُنَازِعَ الْأَمْرَ أَهْلَهُ وَأَنْ تَقُومَ أَوْ تَقُولَ بِالْحَقِّ حِينَمَا كُنَّا لَا تَخَافُ فِي اللَّهِ لَوْمَةً لَّا تُؤْمِنُ

«Биз Розууллоҳ ﷺга хурсандчиликда ҳам, хафачиликда ҳам қулоқ солиб, итоат этишга, бошлиқликни эгасидан талашмасликка, қаерда бўлмайлик ҳақ ишни қилиш ва ҳақ сўзни айтишга, Аллоҳ йўлида ҳеч бир маломатчининг маломатидан қўрқмасликка байъат бердик». Бухорий Айюбдан, у Умму Атийядан ривоят қилади:

«بَأَيَّاعْنَا الرَّسُولَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَرَأَ عَلَيْنَا أَنْ لَا يُسْرِكُنَّ بِاللَّهِ شَيْئًا، وَنَهَا نَا عَنِ النَّيَّاحَةِ، فَقَبَضَتْ امْرَأَةٌ مِّنَّا يَدَهَا فَقَاتَتْ: فَلَانَّهُ أَسْعَدَنِي، وَأَنَا أُرِيدُ أَنْ أُجْزِيَهَا، فَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا فَذَهَبَتْ ثُمَّ رَجَعَتْ»

«Биз Набий ﷺга байъат бердик. Бизга «мўминалар Аллоҳга бирон нарсани шерик қилмасинлар», оятини ўқиб бердилар ва бизни ниёҳа (ўликлар устида дод солиб йиғлаш)дан қайтардилар. Шунда орамиздан бир аёл қўлини тортиб олиб: фалончи аёл менга йиғлашиб юборган эди, мен ҳам унга қайтаришим керак, деди. Пайғамбаримиз ﷺ ҳеч нарса демадилар. Ўша аёл кетди сўнг қайтиб келди». Бухорий Абу Хурайрадан ривоят қилди: Розууллоҳ ﷺ дедилар:

«ثَلَاثَةٌ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَلَا يُرِيكُهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ: رَجُلٌ عَلَى فَصْلٍ مَاءٍ بِالْطَّرِيقِ يَمْنَعُ مِنْهُ ابْنَ السَّبِيلِ، وَرَجُلٌ بَاعَ إِمَامًا لَا يُبَايعُهُ إِلَّا لِدُنْيَاهُ إِنْ أَعْطَاهُ مَا يُرِيدُ

وَفِي لَهُ، وَإِلَّا لَمْ يَفِ لَهُ، وَرَجُلٌ بَايَعَ رَجُلًا بِسُلْعَةٍ بَعْدَ الْعَصْرِ فَحَلَفَ بِاللَّهِ لَقَدْ أُعْطَى بِهَا
كَذَا وَكَذَا فَصَدَّقَهُ فَأَخَذَهَا وَلَمْ يُعْطِ بِهَا»

«Уч кимса борки, Аллоҳ қиёмат куни уларга сўзламайди, уларни покламайди ва уларга аламли азоб бўлади. Бири йўлдаги ортиқча сув устида туриб олиб ундан йўловчи мусофирга бермаган кимса, иккинчиси имомга фақат дунёси учунгина байъат берган, истаганини берса унга вафо қилган, бермаса вафо қилмаган кимса, учинчиси бир кишига асрдан кейин бир молни сотиб, унга фалончага кирди деб Аллоҳ номига қасам ичган кимса. Сотиб оловчи унинг сўзига ишониб молни олиб кетади. Ваҳоланки мол унчага кирмаган». Бухорий Абдуллоҳ ибн Умардан – икковидан Аллоҳ рози бўлсин – ривоят қилди:

«كُنَّا إِذَا بَايَعْنَا رَسُولَ اللَّهِ عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ يَقُولُ لَنَا فِيمَا اسْتَطَعْتَ»

«Биз Росууллоҳ га қулоқ солиб, итоат этишга байъат берган пайтимизда «ўзингиз қодир бўлган нарсада» деган эдилар». Бухорий Жарир ибн Абдуллоҳдан ривоят қилди:

«بَايَعْتُ النَّبِيَّ عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ فَلَقَنَنِي فِيمَا اسْتَطَعْتُ، وَالنُّصْحُ لِكُلِّ مُسْلِمٍ

«Мен Набий га қулоқ солиб, итоат этишга байъат бердим. Пайғамбаримиз менга қўлимдан келганича (итоат этишни) ва ҳар бир мусулмонга насиҳат қилишни уқтиридилар». Бухорий Жунода ибн Абу Умайядан ривоят қилди:

«دَخَلْنَا عَلَى عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ وَهُوَ مَرِيضٌ قُلْنَا أَصْلَحْنَاهُ اللَّهُ حَدَّثَ بِحَدِيثٍ يَنْفَعُ
الَّهُ بِهِ سَمْعَتُهُ مِنَ النَّبِيِّ قَالَ: دَعَانَا النَّبِيُّ قَبْيَعَتَاهُ. فَقَالَ فِيمَا أَخَذَ عَلَيْنَا أَنْ بَايَعْنَا
عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ فِي مُنْشَطَنَا وَمَكْرُهَنَا وَعَسْرَنَا وَيُسْرَنَا وَأَثْرَةً عَلَيْنَا وَأَنْ لَا تُنَازِعَ
الْأَمْرُ أَهْلَهُ قَالَ: إِلَّا أَنْ تَرَوُا كُفُرًا بَوَاحًا عِنْدَكُمْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ بُرْهَانٌ»

«Биз Убода ибн Сомитнинг олдига кирдик. У касал эди. Биз: Аллоҳ сизга шифо берсин, Набий дардан эшишган бирон ҳадисни айтиб беринг, Аллоҳ у сабабли сизга наф етказсин - дедик. У бундай деди: Набий бизни даъват қилдилар. Биз у кишига байъат бердик. Биздан байъат олар экан, хурсандчиликда ҳам, хафачиликда ҳам, оғир кунларимизда ҳам, енгил кунларимизда ҳам қулоқ солиб, итоат этишга, ўзимиздан афзал кўришимизга, ишни эгасидан талашмаслигимизга байъат беришимизни айтиб: фақат

агар очиқ куфрни кўрсангиз ва сизда бу ҳақда Аллоҳдан аник ҳужжат бўлса, (шундагина талашишингиз мумкин), дедилар».

Демак халифага байъат мусулмонлар қўли билан берилади ва у уларнинг ҳақ-хукуқидир. Байъат берадиган улардир. Улар берадиган байъат халифа номига халифалик битими тузилишига олиб келади. Байъат қўл олишиш билан ёки ёзма равишда бўлади. Масалан Абдуллоҳ ибн Динорнинг шундай дегани ривоят қилинган: «Мен Ибн Умарнинг одамлар Абдулмаликка байъат бергани тўпланишган пайтда «мен Абдуллоҳ Абдулмаликни Аллоҳ суннати ва Росули суннати асосидаги мўминлар амири деб билиб, унга қўлимдан келганича кулок солиб, итоат қилишга розиман» деб ёзганини кўрдим». Байъатнинг ҳар қандай восита билан бўлиши дуруст.

Лекин байъат бериш учун кишининг балоғатга етган бўлиши шарт. Кичик ёшдагилардан байъат олиш тўғри бўлмайди. Абу Үқайл Захра ибн Маъбад бобоси Абдуллоҳ ибн Ҳишомдан – у Набий ﷺ ни кўрган – ривоят қилишича, онаси Зайнаб бинт Ҳамид уни Росууллоҳ ﷺ хузурига олиб бориб: ё Росууллоҳ, ундан байъат олинг, деганида Набий ﷺ: «**У ҳали кичик экан**» деб, бошини силаб, ҳаққига дуо қилган эканлар. Бухорий ривоят килган.

Байъатда айтиладиган лафзларга келсак, улар муайян лафзларга чеклаб кўйилмаган. Лекин байъатда халифанинг Аллоҳ Китоби ва Росулининг Суннатига амал қилиши лозимлиги ва байъат берувчининг оғир, енгил кунларда, хурсандчиликда ҳам, хафачиликда ҳам итоат этиши возиблиги айтилиши керак. Қачон киши халифага байъат берса ёки бошқа мусулмонлар берган байъат билан халифа номига халифалик битими тузилса бу байъат уни берганнинг бўйнидаги омонатга айланиб, ундан қайтиши ҳалол бўлмайди. Чунки байъат халифалик битими деган эътиборда то уни бергунга қадар ҳақ-хукуқидир. Шунинг учун, байъат берган экан, демак унга амал қилишга мажбур. Ундан қайтиш жоиз бўлмайди. Бухорий Жобир ибн Абдуллоҳ رضдан ривоят қилади:

«أَنَّ أَعْرَابِيًّا بَأَيْمَانَ رَسُولِ اللَّهِ صلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْإِسْلَامِ فَأَصَابَهُ وَعْكٌ فَقَالَ: أَفْلَنِي يَبْعَتِي، فَأَبَيِّ. ثُمَّ حَاءَ فَقَالَ: أَفْلَنِي يَبْعَتِي، فَأَبَيِّ، فَخَرَجَ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْمَدِينَةُ كَالْكِبِيرِ تَنْفِي خَبَشَهَا وَيَنْصُعُ طَيْبَهَا»

«Бир аъробий Росууллоҳ ﷺ га Ислом асосида байъат берди. Шундан кейин унга касаллик тегиб: мени байъатимдан озод қилинг, деди. Пайғамбаримиз ﷺ кўнмадилар. Сўнгра у яна келиб: мени байъатимдан озод қилинг, деди. Пайғамбаримиз ﷺ яна кўнмадилар. Шундан кейин у чиқиб кетди. Росууллоҳ ﷺ: «**Мадина темирчининг босқонига ўхшайди. Нопокини кетказади, покизасини янада сайқаллайди**», дедилар». Нофеъдан шундай дегани ривоят қилинган: менга Ибн Умар Росууллоҳ ﷺнинг шундай деганини эшиздим, деди:

«مَنْ خَلَعَ بَدَأَ مِنْ طَاعَةٍ لَقَيَ اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا حُجَّةَ لَهُ»

«Ким итоатдан бош тортса қиёмат қуни Аллоҳга ҳужжати йўқ ҳолда йўлиқади». Муслим ривояти. Халифага берилган байъатни бузиш эса Аллоҳга итоат этишдан бош тортишдир. Лекин бу халифага берган байъати инъиқод байъати бўлганида ёки мусулмонлар рози бўлиб байъат беришган халифага итоат байъати бўлганида бўлади. Аммо агар бошида халифага байъат берган бўлсаю сўнгра унга тўлиқ байъат берилмаган бўлса у ҳолда мусулмонларнинг ҳаммаси ҳам унинг халифа бўлишига рози бўлмади деган эътиборда ана шу байъатдан халос бўлиши мумкин. Чунки ҳадисда халифалик битими тўлиқ боғланмаган кишига берилган байъатдан эмас, халифага берилган байъатдан қайтишдан қайтарилган.

Халифа бўлиш шартлари

Халифада халифаликка лойик бўлиши ва унга инъикод байъати берилиши учун еттига шарт тўлиқ топилиши зарур. Бу етти шарт инъикод шартларидир. Улардан биронтаси етишмаса халифалик битими боғланмайди. Бу шартлар қуидагилар:

Биринчиси: Мусулмон бўлиши керак. Чунки кофирнинг халифа бўлиши мутлақо дуруст бўлмайди ва унга итоат этиш вожиб бўлмайди. Чунки Аллоҳ Таоло бундай дейди:

﴿وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِكُفَّارِنَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾

«Ва Оллоҳ ҳаргиз кофирлар учун мўминлар устига йўл бермагай»

[Нисо: 141]

Ҳокимият эса ҳокимнинг фуқаро устида туриши учун энг кучли йўлдир. Бу оятнинг «ҳеч қачон» маъносини билдирувчи «نْ» ҳарфи билан ифодаланиши кофирнинг – хоҳ халифалик бўлсин, хоҳ қуириқ мансаб бўлсин – бошқаришидан қатъий қайтаришганига қаринадир.

Иккинчиси: Эркак бўлиши керак. Чунки аёлнинг халифа бўлиши жоиз эмас. Бунга далил Абу Бакрадан қилинган ушбу ривоятдир: «жамал» кунлари «жамал» асҳобига қўшилиб, улар билан биргаликда жанг қилишимга сал қолди. Лекин Аллоҳ мени Росууллоҳ ﷺдан эшитган бир сўз билан фойдалантириди. Росууллоҳ ﷺга форслар ўзларига Кисронинг қизини подшоҳ қилганлари ҳақидаги хабар етгач Пайғамбаримиз ﷺ:

«لَنْ يُفْلِحَ قَوْمٌ وَلَوْا أَمْرُهُمُ امْرَأً»

«Ўз ишларига аёлни бошли қилган қавм ҳечам нажот топмайди», дедилар. Бухорий ривояти. Росууллоҳ ﷺнинг аёлни ўзларининг ишларига бошли қилган кишиларнинг нажот топмаслигини хабар бериши аёлни раҳбар қилиб олишдан қайтаришдир. Чунки у талаб сийғаларидан биридир. Бу хабар қоралаш мазмунида келгани бундан қатъий қайтаришганига қаринадир. Демак бунда аёлни бошли қилишдан қайтариш бундай қилмасликни қатъий талаб қилишга далолат қилувчи қарина билан бирга келган бўлади. Шунинг учун аёлни раҳбар қилиш ҳаром бўлди. Аёлни раҳбар қилиш деганда халифалик ва ундан қуириқ ҳокимиятдан хисобланадиган мансаблар кўзда тутилади. Чунки юқоридаги хадис мавзуси Кисро қизини подшоҳ қилиб кўтаришганидир. Демак у Кисро қизининг

подшоҳ қилиш ҳодисасигагина эмас, балки бошқарув мавзусига ҳам тегишилдири. Шунингдек у ҳар бир нарса ҳакида умумий эмас. Шунинг учун ҳукм мавзусидан бошқасини ҳеч бир жиҳатдан ўз ичига олмайди.

Уличиси: Балофатга етган бўлиш керак. Ёш бола бўлиши жоиз эмас. Бунга далил Али ибн Абу Толиб رض ривоят қилган Росууллоҳ صнинг ушбу сўзларидир:

«رُفِعَ الْقَلْمُ عَنْ ثَلَاثَةِ عَنِ النَّائِمِ حَتَّىٰ يَسْتِيقَطُ، وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّىٰ يَكُبُرَ، وَعَنِ الْمُبْتَلَىٰ حَتَّىٰ يَعْقُلَ»

«Қалам уч кишидан кўтарили: Ухлаб қолгандан то уйғонгунича, ёш боладан то катта бўлгунича, ақли кетгандан то ақли қайтгунича». Абу Довуд ривояти. Кимдан қалам кўтарилиган бўлса унинг ўз ишини тасарруф қилиши дуруст эмас. Зеро у шаръян мукаллаф эмас. Демак халифа бўлиши ёки ундан қуириқ ҳокимият мансабларини эгаллаши дуруст эмас. Чунки у тасарруф кила олмайди. Ёш боланинг халифа бўлиши жоиз эмаслигига яна бир далил Росууллоҳ صнинг Абдуллоҳ ибн Ҳишомдан байъат олишни рад қилганлари ва буни «у хали кичик экан» деб иллатлаганларидир. Ёш боладан байъат олиш дуруст эмас экан демак унинг халифа бўлиши аллақачон жоиз эмас.

Тўртинчиси: Оқил бўлиши керак. Жиннининг халифа бўлиши дуруст эмас. Бунга далил Росууллоҳ صнинг:

«رُفِعَ الْقَلْمُ عَنْ ثَلَاثَةِ ... وَعَنِ الْمُبْتَلَىٰ حَتَّىٰ يَعْقُلَ»

«Қалам уч кишидан кўтарили... ақли кетгандан то ақли қайтгунича», деган сўзларидир. Қалам кўтарилиган киши мукаллаф бўлмайди. Чунки ақл таклиф ўрни ва тасарруфларнинг дуруст бўлиши шартидир. Халифа эса ҳокимият тасарруфларини юритади ва шаръий таклифларни амалга оширади. Шунинг учун унинг жинни бўлиши дуруст эмас.

Бешинчиси: Одил бўлиши керак. Фосиқ бўлиши дуруст бўлмайди. Зеро адолат халифалик битими боғланиши ва давом этиши учун лозим шартдир. Чунки Аллоҳ Таоло гувоҳнинг одил бўлишини шарт қилиб бундай деди.

﴿وَأَشْهُدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِّنْكُمْ﴾

«Ва (ярашиб олиб қолаётган ёки ажрашиб кетаётган чоғларингда) ўзларингиздан (яъни, мусулмонлардан) бўлган икки адолат соҳибини гувоҳ қилинглар»

[Талок: 2]

Демак, гувоҳдан кўра улуғроқ бўлган халифанинг одил бўлиши аллақачон лозим бўлади. Чунки гувоҳнинг адолатли бўлиши шарт қилингандай экан, демак халифанинг шундай бўлиши аллақачон шарт.

Олтинчиси: Ҳур бўлиши керак. Чунки қул хўжайинининг мулки бўлиб ўзича иш юритолмайди. Шундай экан бошқаларни аллақачон тасарруф қилолмайди. Демак одамларни бошқаролмайди.

Еттинчиси: Халифалик мاشаққатларини кўтаришга қодир бўлиши керак. Чунки байъат шуни тақозо қиласди. Шунинг учун бу машаққатни кўтаришдан ожиз кимсанинг халифа бўлиши тўғри бўлмайди.

Мана шулар халифа номига халифалик битими боғланиши шартларидир. Бу етти шартдан бошқа ҳеч қайси шарт – гарчи саҳих нусусда келиб, афзаллик шарти бўлиши мумкин бўлса-да ёки саҳих насс билан собит бўлган ҳукм остига кирган бўлсада – инъикод шарти бўлишга ярамайди. Чунки инъикод шарти бўлиши учун бундай шарт эканлигига қатъий талаб мазмунидаги далил келган бўлиши зарур. Шунда бу далил лозимликка қарина бўлади. Қатъий талаб мазмунидаги далил келмаган бўлса шарт инъикод шарти эмас, афзаллик шарти бўлиб қолади. Инъикод шарти учун қатъий талаб мазмунидаги мана шу етти шарт келган, холос. Шунинг учун шу етти шартнинг ўзигина инъикод шартлари бўлди. Саҳих далил келган қолган шартлар эса афзаллик шартидир. Шунга биноан масалан халифанинг мужтаҳид бўлиши шарт эмас. Чунки бу тўғрида бирон саҳих насс келмаган. Чунки халифанинг қиласидаги иши бошқарувдир. У бошқарув ҳақида сўраб билиши ва бирон мужтаҳидга тақлид қилиб, шу тақлиди бўйича ҳукмларни табаний қилиши мумкин бўлгани учун ижтиҳод қилишга эҳтиёж сезмайди. Шунинг учун мужтаҳид бўлиши зарур эмас. Лекин мужтаҳид бўлиши афзалдир. Агар бундай бўлмаса ҳам унинг номига халифалик битими боғланаверади. Шунингдек халифанинг шижаотли бўлиши ёки фуқарога сиёsat юргизишга ва манфаатларни татбиқ қилишга олиб келувчи раъи соҳибларидан бўлиши ҳам шарт эмас. Чунки бу тўғрида бирон саҳих ҳадис келмаган ва буни инъикод шарти қилиб қўядиган бирон шаръий ҳукм остига ҳам

кирмайди. Гарчи шижаатли, раъй ва ўткир фикр соҳиби бўлиши афзал бўлса ҳам, лекин шарт эмас. Шунингдек халифанинг Курайшдан бўлиши ҳам шарт эмас. Аммо Муовиядан Росулуллоҳ ﷺнинг:

«إِنَّ هَذَا الْأَمْرَ فِي قُرْيَشٍ لَا يُعَادِيهِمْ أَحَدٌ إِلَّا كَبَهُ اللَّهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ مَا أَقَامُوا الدِّينَ»

«Бу иш Курайшда бўлади. Модомики улар динни қойим қилар экан бирон кимса уларга душманлик қиласидан бўлса Аллоҳ уни юз тубан қулатади», деганини эшитганлиги ҳақида Бухорий қилган ривоятга келсак, ҳамда Бухорий ва Муслим Ибн Умардан Росулуллоҳ ﷺнинг:

«لَا يَرَأُ هَذَا الْأَمْرُ فِي قُرْيَشٍ مَا بَقَيَ مِنْهُمْ أَثْانٌ»

«Бу иш Қурайшда – модомики улардан икки киши қолса ҳам – давом этади», дегани ҳақида қилган ривоятга келсак, халифаликни Қурайшга хос қилиб қўйган бу ва булардан бошқа исноди сахих ҳадислар хабар бериш сийғасида (мазмунида) келган бўлиб, улардан биронтаси амр сийғасида келмаган. Хабар бериш сийғаси эса – гарчи талабни ифодаласа-да, лекин – модомики таъкидга далолат қилувчи бирон қарина билан бирга келмаган бўлса катъий талаб ҳисобланмайди. Бу сахих ривоятларнинг биронтаси таъкидга далолат қилувчи қарина билан бирга келмаган. Демак у вожибликка эмас, мандубликка далолат қиласиди. Демак Қурайшдан бўлиши инъикод шарти эмас, афзаллик шарти бўлади. Аммо Пайғамбаримиз ﷺнинг шу ҳадисдаги «**Бирон кимса уларга душманлик қиласидан бўлса Аллоҳ уни юз тубан қулатади**», деган сўзларига келсак, бу Пайғамбаримиз ﷺнинг: «**Бу иш Қурайшда бўлади**» деган сўзининг таъкиди эмас, балки уларга душманлик қилишдан қайтариш ҳақидаги бошқа бир маънодир. Демак ҳадисда иш уларда бўлиши кўрсатилди ва уларга душманлик қилишдан қайтарилди. Қолаверса «Қурайш» сўзи сифат эмас исмдир. Усул илми истилоҳида уни лақаб дейилади. Лакабнинг мағхумига мутлақо амал қилинмайди. Чунки лақабнинг мағхуми бўлмайди. Шунинг учун нассда Қурайшнинг кўрсатилгани халифалик Қурайшдан бошқада бўлмайди деган маънони англатмайди. Чунки Пайғамбар ﷺнинг: «**Бу иш Қурайшда бўлади**», «**Бу иш Қурайшда давом этади**» деган сўзлари «бу ишнинг Қурайшдан бошқада бўлиши дуруст эмас» деган маънони англатмайди. Аксинча уларда ҳам, бошқаларда ҳам

бўлиши дуруст бўлаверади. Демак нассда Қурайш кўрсатилгани халифалик бошқаларда бўлишига монелик қилмайди. Демак Қурайшдан бўлиши инъикод шарти эмас, афзалик шартидир.

Қолаверса Росулуллоҳ Абдуллоҳ ибн Равоҳани, Зайд ибн Ҳорисани ва Усома ибн Зайдни амир қилиб тайинлаганлар. Ваҳоланки уларнинг ҳаммаси Қурайшдан эмас, бошқа қабиладан эди. Демак Росулуллоҳ Қурайшдан бошқани амир қилиб тайинлаган бўлади. «Бу иш» сўзи ҳокимиятни англатади. У факат халифаликнинг ўзигагина нисбатан ишлатиладиган сўз эмас. Демак Росулуллоҳ нинг бошқарувга Қурайшдан бошқасини тайинлаганлиги бошқарув Қурайшнинг ўзигагина чекланмаганига ва бошқалар бундан ман қилинмаганига далиллар. Бухорий ривоят қилишича, Росулуллоҳ шундай деди:

«اسْمَعُوا وَأَطِيعُوا إِنِّي أَسْتَعْمِلُ عَلَيْكُمْ عَبْدٌ حَبْشَيٌّ كَانَ رَأْسَهُ زَبِيَّةً»

«Устингизга боши майиздек бўлган бир хабаш қул амир қилиб тайинланса ҳам қулоқ солиб итоат қилинглар». Муслим Абу Заррдан шундай деганини ривоят қилди:

«أُو صَانِي خَلِيلِي أَنْ أَسْمَعَ وَأُطِيعَ وَإِنْ كَانَ عَبْدًا مُجَدَّعَ الْأَطْرَافِ»

«Халилим менга гарчи (амир) ногирон қул бўлса ҳам қулоқ солиб, итоат этишимни буюрди». Бошқа бир ривоятда:

«إِنْ أُمَّرَ عَلَيْكُمْ عَبْدٌ مُجَدَّعٌ أَسْوَدٌ يَقُوذُ كُمْ بِكِتَابِ اللَّهِ فَاسْمَعُوا لَهُ وَأَطِيعُوا»

«Устингизга бир қора ногирон қул амир қилиб тайинланса ҳам – модомики у сизларни Аллоҳнинг Китоби билан бошқарар экан – унга қулоқ солиб итоат этинглар» дейилган. Бу ҳадисларда мусулмонларни бир қора қул бошқариши ҳам жоизлиги айтилмоқда. Бу эса халифаликни ёки амирликни Қурайшдан бошқа, балки араблардан бошқа одамлар ҳам бошқариши жоизлигига очик далолат қиласиди. Демак юқоридаги ҳадисларда халифаликни баъзи одамларгагина чеклаб кўйиш ва улардан бошқаларга халифалик битими боғланмаслиги эмас, балки баъзиларнинг афзалигини кўрсатиш учун уларнинг халифаликка лойик эканлиги айтилган бўлади, холос.

Шунингдек халифанинг ҳошимий ёки алавий бўлиши ҳам шарт эмас. Бунинг исботи Набий бошқарувга Бани Ҳошим ва Бани Алидан бошқаларни тайинлаганидир. Пайғамбаримиз

Табукка чиққанларида Мадинага Мұхаммад ибн Масламани бошчи қилиб қолдирдилар. Ваҳоланки у ҳошимий ҳам, алавий ҳам эмас эди. Пайғамбаримиз ﷺ Яманга Муоз ибн Жабал ва Амр ибн Оссиң бошчи қилдилар. Ваҳоланки иккови ҳам ҳошимий ҳам, алавий ҳам эмас эди. Мусулмонларнинг Абу Бакр, Умар, Усмонга байъат берганлари ва Али رضي الله عنه‌нинг уларнинг ҳар бирига байъат берганлари қатъий далил билан событ бўлган. Ваҳоланки улар Бани Ҳошимдан эмас эди. Саҳобаларнинг ҳаммаси уларга байъат берилишига сукут қилингандар. Улардан биронтаси – улар ҳошимий ёки алавий бўлмагандар учун – бунга қарши чиққанлиги ривоят қилинмаган. Демак бу саҳобалар томонидан, жумладан Али, Ибн Аббос ва бошқа ҳошимийлар томонидан халифа ҳошимий ва алавийдан бошқа бўлиши жоизлигига қилинган ижмо бўлди. Аммо саййидимиз Али رضي الله عنه‌нинг фазли ва оли байтнинг фазли ҳақида келган ҳадисларга келсак, улар халифалик битими боғланиши учун халифа улардан бўлиши шарт эканлигига эмас, балки уларнинг фазлига далолат қиласи.

Шундан аён бўладики, халифалик битими боғланиши учун юкоридаги етти шартдан бошқа яна қандайдир шарт борлиги ҳақида хеч қандай далил йўқ. Бу етти шартдан бошқаси – у ҳақда келган наассларнинг ҳаммасини сахиҳ деб фараз қилинган тақдирда ҳам ёки сахиҳ нусус келган ҳукм остига кирган бўлса ҳам – инъиқод шарти эмас, афзаллик шарти бўлиши мумкин. Шаръан талаб қилинган шарт эса инъиқод шартидир. Ундан бошқаси мусулмонларга бирон киши халифаликка номзод кўрсатилган пайтда афзалроғини танлашлари учун айтилади. Лекин мусулмонлар танлаган ҳар қандай шахсда фақат инъиқод шартларигина тўла топилса – бундан бошқаси гарчи топилмаса ҳам – унинг номига халифалик битими боғланаверади.

Халифаликка талабгор бўлиш

Халифаликка талабгор бўлиш ва бу борада ўзаро рақобатлашиш ҳамма мусулмонларга жоиз бўлиб, макруҳ эмас. Халифа бўлиш учун ўзаро рақобатлашишдан қайтарувчи ҳеч қандай насс келмаган. Мусулмонларнинг Бани Сойда гузарида халифаликка талабгор бўлиб ўзаро рақобатлашганлари событ бўлган. Ваҳоланки ўшандада Росууллоҳ ﷺнинг муборак жасадлари тўшакларида ўраб қўйилган бўлиб, ҳали дағн қилинмаган эди. Шунингдек шўро ахли бўлган олти улуғ сахобанинг – Аллоҳ улардан рози бўлсин – халифа бўлиш учун ўзаро рақобатлашганлари ҳам событ бўлган. Бу ҳамма сахобаларнинг кўз ўнгидаги рўй берган. Улардан ҳеч ким бунга қарши чиқмаган ва бу ўзаро рақобатлашувни маъқуллаганлар. Бу эса халифа бўлиш учун ўзаро рақобатлашиш жоизлигига, унга талабгор бўлиб, ҳаракат қилиш, унга эришиш учун раъйга раъй билан, хужжатга хужжат билан қарши туриб ўзаро курашиб жоизлигига сахобалар ижмо қилганига далолат қиласи. Аммо ҳадисларда амирликка талабгор бўлишдан қайтарилганига келсак, у Абу Зарр каби амирликка лаёқати бўлмаган заиф кишиларни қайташибди. Аммо амирликка ярайдиган кишиларнинг унга талабгор бўлишлари жоиз. Бани Сойда гузари ҳодисаси ва шўро ахли бўлган олти сахоба ҳодисасидаги ижмо бунга далилди. Демак ворид бўлган ҳадислардаги қайтарув амирлик ёки халифаликка ярамайдиган кишиларга тегишлидир. Аммо ярайдиган кишиларнинг унга талабгор бўлишлари жоизди. Росууллоҳ ﷺнинг амирликка талабгор бўлишдан қайтаргандарини, сўнгра унга талабгор бўлиш, унинг учун ўзаро рақобатлашиш ижмо билан дуруст бўлганини шундоқ тушуниш керакки, бу қайташиб мутлақ қайташиб эмас, балки амирликка ярамайдиган, унга лаёқати бўлмаган кишиларни талабгор бўлишдан қайташибди.

Халифаликнинг битта бўлиши

Дунёда факат битта халифа бўлиши лозим. Бунга далил қуидагилардир. Абдуллоҳ ибн Амр ибн Оссадан Росулуллоҳ нинг шундай деганлари ривоят қилинган:

«وَمَنْ بَأْيَعَ إِمَامًا فَأَعْطَاهُ صَفْقَةً يَدِهِ وَثَمَرَةً قَلْبِهِ فَلَيُطْعِمُهُ إِنْ اسْتَطَاعَ، فَإِنْ جَاءَ آخَرُ يُنَازِعُهُ فَاصْرُبُوا عَنْقَ الْآخَرِ»

«Кимки битта имом билан байъатлашиб унга қўлини ва қалби қўрини берса қўлидан келганича унга итоат қилсин. Энди агар бошқа бирор келиб у билан имомликни талашса, унинг бўйнига уринглар». Муслим ривояти. Муслим яна Абу Сайд Худрийдан Розулуллоҳ нинг шундай деганларини ҳам ривоят қилган:

«إِذَا بُوِيَعَ لِخَلِيفَتَيْنِ فَاقْتُلُوَا الْآخَرَ مِنْهُمَا»

«Аган икки халифага байъат берилса, улардан иккинчисини ўлдиринглар». Муслим Арфажадан ривоят қилди: Мен Розулуллоҳ нинг шундай деганларини эшитдим: «مَنْ أَتَأَكُمْ وَأَمْرُكُمْ جَمِيعٌ عَلَى رَجُلٍ وَاحِدٍ يُرِيدُ أَنْ يَشْقُّ عَصَمَكُمْ، أَوْ يُفَرِّقَ جَمَاعَتَكُمْ فَاقْتُلُوهُ»

«Кимки ишингиз битта кишида жамланиб турган пайтда келиб бирлигингизни бузмоқчи ёки жамоатингизни бўлмоқчи бўлса уни ўлдиринглар». Муслим Абу Ҳозимдан ривоят қилди: Мен Абу Ҳурайра билан беш йил ҳамсуҳбат бўлдим. Ундан Набий нинг шундай деганларини эшитдим:

«كَانَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ تَسْوُسُهُمُ الْأَئْبَاءُ، كُلُّمَا هَلَكَ نَبِيٌّ خَلَفَهُ نَبِيٌّ، وَإِنَّهُ لَا يَسِّيَّ بَعْدِي، وَسَتَكُونُ خُلَفَاءُ فَقَكُشُرُ، قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا؟ قَالَ: فُو بِيَعْتِيَّةِ الْأَوَّلِ فَالْأَوَّلِ، وَأَعْطُوهُمْ حَقَّهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ سَائِلُهُمْ عَمَّا اسْتَرْعَاهُمْ»

«Бани Исроилга пайғамбарлар сиёsat юргизарди. Қачон бир пайғамбар ҳалок бўлса, ортидан бошқа бир пайғамбар келарди. Мендан кейин эса пайғамбар йўқ. Халифалар бўлади ва улар кўпайиб кетади. Шунда: бизга нимани буюрасиз? – дейишган эди, айтдиларки: биринчисининг, фақатгина биринчисининг байъатига вафо қилинглар ва уларнинг ҳақларини беринглар, зоро Аллоҳ улардан фуқарони қандай бошқараганлари ҳақида сўрайди».

Шунинг учун агар бир вақтнинг ўзида икки юртда икки халифага халифалик битими тузилган бўлса, иккаласига ҳам битим боғланмаган бўлади. Чунки мусулмонлар учун икки халифанинг бўлиши асло жоиз эмас. Бунда иккаласидан ким олдинроқ бўлган бўлса ўшанга байъат берилади, дейилмайди. Чунки масала ким олдинроқ халифа бўлиши эмас, балки халифани тиклашдир. Халифалик халифанинг ҳаққи эмас, ҳамма мусулмонлар ҳақ-хуқуқидир. Демак мусулмонлар иккита халифани тиклаб қўйишадиган бўлса, бунда иш иккинчи марта яна мусулмонларга ҳавола қилинади. Икки халифа ўртасида қуръа ташланади, дейилмайди. Чунки халифалик битимдир. Қуръа эса битимлар сирасига кирмайди. Росулуллоҳ ﷺ: «**Биринчисининг, фақатгина биринчисининг байъатига вафо қилинглар**», деганлар деб далил келтириш ҳам тўғри бўлмайди. Чунки бу битта халифа бўлиб туриб, бир неча халифаларга байъат берилганида бўлади. Бунда байъат биринчисига бўлади, ундан кейин келганига эса байъат берилмайди. Бу ерда гап шуки, аҳли ҳал ва ақд (нуфузли кишилар)нинг кўпчилиги бир вақтнинг ўзида икки халифага байъат берганлари ва иккаласининг ҳар бирига берилган байъат шаръян бўлганлиги сабабли халифалик битими икки халифага тузилиб қолган бўлса, бундай ҳолатда иккала битим ҳам бекор қилинади ва яна мусулмонларга мурожаат қилишга тўғри келади. Мусулмонлар иккаласидан бирига байъат беришса унинг номига битим тузилган бўлади. Унинг биринчи ҳолатини мустаҳкамлаш учун эмас, балки унга янгидан байъат бериш учун битим тузилган бўлади. Мабодо мусулмонлар иккаласидан бошқаси номига халифалик битимини тузишса, бунда ҳам битим тузилган бўлади. Демак иш халифалик учун ўзаро мусобақалашадиган шахсларга эмас, балки ҳамма мусулмонлар ихтиёрига ҳавола қилинади. Агар икки халифага байъат берилган пайтда бошқарув ва халифалик ишлари борасида нуфузи бор кишилар бўлмиш аҳли ҳал ва ақднинг кўпчилиги биттасига тарафдор бўлиб, унга байъат беришган бўлса, озчилик эса иккинчисига тарафдор бўлса, бунда байъат аҳли ҳал ва ақднинг кўпчилиги байъат берган кишига бўлади. Бу кишининг биринчи бўлиб ёки иккинчи ё учинчи бўлиб байъат берилган киши бўлишининг фарқи йўқ. Чунки у аҳли ҳал ва ақднинг кўпчилиги берган байъат билан шаръян халифа деб эътибор қилинади. Ундан бошқаси Халифаликнинг бир

бутунлигини сақлаб қолиш учун унга байъат бериши вожиб. Акс ҳолда мусулмонлар уни ўлдирадилар. Чунки халифалик битими кўпчилик мусулмонлар берган байъат билан тузилади. Шунинг учун агар мусулмонлардан бир киши номига битим тузилса у халифа бўлиб қолади, ундан бошқага байъат бериш ҳаром бўлади ва унга итоат қилиш ҳаммага вожиб бўлади.

Лекин бошқарув воқелиги шундан иборатки, бошқарув ишлари қўлида бўлган аҳли ҳал ва ақднинг кўпчилиги одатда пойтахтда бўладилар. Чунки ҳокимиятнинг юқори даражадаги ишларини юритиш одатда пойтахтда кечади. Шунинг учун агар пойтахт аҳли, яъни у ердаги аҳли ҳал ва ақд битта халифага байъат беришган бўлса, бир регион ёки бир неча регион аҳли эса бошқа бир халифага байъат беришса, бундай ҳолатда агар пойтахтда байъат олдинроқ берилган бўлса халифалик ўша кишининг ҳаққи бўлади. Чунки пойтахтдаги кишига берилган байъат аҳли ҳал ва ақднинг кўпчилиги унинг тарафида эканлигига далолат қилувчи қарина (далил, белги)дир. Бу ҳолатда байъат пойтахтдаги кишига берилади. Аммо агар ундан олдин регионлардаги кишига байъат берилган бўлса бу ҳолатда аҳли ҳал ва ақднинг кўпроқ ким томонида эканлиги аниқланади. Чунки регионлардагиларнинг байъатни олдинроқ беришгани пойтахтнинг кўпчилик унда эканига қарина эканлигини заифлаштириб кўяди. Қандай бўлмасин факат битта халифа қолиши керак. Гарчи бу нарса халифалик битими боғланмаган кишига қарши уруш қилишга олиб келса ҳам.

Ўз ўрнига халифа қилиб қолдириш ёки валиаҳдлик

Халифалик битими ўз ўрнига халифа қилиб қолдириш ёки валиаҳдлик билан тузилмайди. Чунки у мусулмонлар билан халифа ўртасидаги битимдир. Унинг тузилиши учун мусулмонлар томонидан байъат берилиши ва улар байъат берган шахс буни қабул қилиши шарт. Ўз ўрнига халифа қилиб қолдириш ёки валиаҳдликда эса бу нарса ҳосил бўлмайди. Демак у билан халифалик битими тузилган бўлмайди. Шунга кўра демак бир халифа ўз ўрнига бошқа бирорни халифа қилиб қолдиришида халифалик битими ҳосил бўлмайди. Чунки халифа бу битимни тузиш ҳуқуқига эга эмас. Чунки халифалик халифанинг эмас, мусулмонларнинг ҳаққидир. Демак мусулмонлар ўзлари хоҳлаган киши номига бу битимни тузадилар. Демак халифа ўз ўрнига бошқани халифа қилиб қолдириши ёки валиаҳд қилиши дуруст эмас. Чунки бу ўзи эга бўлмаган нарсани беришдир. Ўзи эга бўлмаган нарсани бериш эса шаръан жоиз эмас. Демак халифанинг бошқани халифа қилиб қолдириши – бу бошқаси ўзининг ўғли бўладими ёки яқин ё узок қариндоши бўладими, бунинг фарқи йўқ – жоиз бўлмайди ва халифалик битими унинг номига мутлақо тузилган бўлмайди. Чунки бу битим уни тузиш ҳуқуқига эга бўлган кишилар томонидан тузилган бўлмайди. Демак у дуруст бўлмайдиган, кераксиз битимдир.

Аммо «Абу Бакр Умарни ўз ўрнига халифа қилиб қолдиргани, Умар эса олти кишини қолдиргани, саҳобаларнинг эса бунга сукут қилиб қарши чиқишимагани ривоят қилинган, демак саҳобаларнинг бунга сукут қилганлари ижмоъ бўлди», деган гапга келсак, бу халифа қилиб қолдиришнинг, яъни валиаҳд қилишнинг жоизлигига далолат қилмайди. Чунки Абу Бакр биронтасини халифа қилиб қолдирмади, балки мусулмонларга ким халифа бўлиши ҳақида аҳли ҳал ва ақд билан маслаҳатлашди, сўнгра Али билан Умар номзодини кўрсатди. Шундан сўнг аҳли ҳал ва ақд Абу Бакр ҳаётлик чоғида уч ой орасида кўпчилик овоз билан Умар номзодини танлашди. Абу Бакр вафотидан кейин одамлар келиб Умарга байъат беришди. Ўшанда халифалик битими Умар номига тузилди. Аммо байъат берилишидан олдин Умар на Абу Бакрнинг номзод кўрсатиши билан ва на мусулмонларнинг уни танлаши билан халифа бўлгани йўқ ва унинг номига

халифалик битими тузилгани йўқ. Аксинча мусулмонлар унга байъат берганларидан кейингина битим тузилди ва Умар халифаликни қабул қилиб олди. Энди Умар олти кишини валиаҳд қилган, деган гапга келсак, Умар уларни мусулмонлар талабига биноан ўз томонидан номзод қилиб кўрсатган. Шундан сўнг Абдурраҳмон ибн Авф ким халифа бўлиши ҳакида мусулмонлар билан маслаҳатлашгач кўпчилик мусулмонлар агар Али Абу Бакр ва Умардек иш тутиш доирасидан чиқмаса уни, акс ҳолда Усмонни сайлайдиган бўлишди. Али Абу Бакр ва Умарнинг иш тутиши доирасидан чиқмасликни рад қилгач Абдурраҳмон Усмонга байъат берди ва одамлар ҳам унга байъат бердилар. Демак халифалик битими Усмон номига Умарнинг номзод кўрсатиши билан ҳам ва одамларнинг танлаши билан ҳам эмас, балки одамларнинг унга байъат беришлари билан тузилди. Шунинг учун агар одамлар Усмонга байъат бермаганларида ва Усмон буни қабул қилмаганида эди, халифалик битими тузилмаган бўларди. Шунга кўра демак мусулмонларнинг халифага байъат беришлари шарт. Шунинг учун халифаликнинг валиаҳдлик ёки халифа қилиб қолдириш орқали бўлиши жоиз бўлмайди. Чунки халифалик вилоят ақди (битими) бўлиб, битимларга тўғри келган нарса унга ҳам тўғри келади.

Халифани тиклаш тариқати

Шариат Умматга бир халифани тиклашни вожиб қилар экан халифани тиклаш тариқатини ҳам аниқ кўрсатиб берди. Бу тариқат Китоб, Суннат ва саҳобалар ижмоси билан собит бўлган. Бу тариқат байъатdir. Демак халифа мусулмонларнинг унга Аллоҳнинг Китоби ва Росулининг Суннати асосида байъат беришлари билан тикланади. Бу тариқатнинг байъат эканига келсак, у мусулмонларнинг Росууллоҳ ﷺга байъат беришлари орқали ва Пайғамбаримиз ﷺнинг имомга байъат беришни бизга амр қилишлари орқали собит бўлган. Мусулмонларнинг Росууллоҳ ﷺга берган байъатлари пайғамбарлик борасида берилган байъат бўлмаган, балки бошқарув борасида берилган байъат бўлган. Чунки у тасдиқлаш борасидаги байъат эмас, балки амал борасидаги байъат эди. Пайғамбаримиз ﷺга у кишини набий ва росул деган эътиборда эмас, балки ҳоким деган эътиборда байъат берилган. Чунки набийлик ва росулликни тасдиқлаб тан олиш байъат эмас, имондир. Демак Пайғамбаримиз ﷺга байъат у кишини давлат бошлиғи деган эътиборда берилган бўлиб, бундан бошка эътиборга ўрин қолмади. Байъат Қуръон ва ҳадисда ворид бўлган. Аллоҳ Таоло деди:

يَأَيُّهَا الَّهُمَّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَتُ يُبَيِّنْكَ عَلَىٰ أَنَّ لَا يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقُنَّ وَلَا يَزْبُنُنَّ وَلَا يَقْتُلُنَّ أُولَدَهُنَّ وَلَا يَأْتِيَنَّ بِهُنَّ يَفْتَرِيهُنَّ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِيَنَّكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَأَيْمَانِهِنَّ

«Эй пайғамбар, қачон сизнинг олдингизга мўминалар келишиб, сизга ўзларининг Аллоҳга бирон нарсани шерик қилмасликларига, ўғирлик қилмасликларига, зино қилмасликларига, ўз болаларини ўлдирмасликларига, ва қўл-оёқлари ўртасида тўқиб оладиган бўхтонни қилмасликларига (яъни фарзандсизлик сабабли ўз эрларидан ажralиб қолмаслик учун бирон ташландиқ болани топиб, гўё у қўл-оёқлари ўртасидан чиққандек, яъни ўзлари туққандек эрларига «Мана шу бола сендан бўлди», деб бўхтон қилмасликка) ҳамда бирон яхши ишида сизга итоатсизлик қилмасликларига байъат

берсалар, сиз уларнинг байъатларини қабул қилинг»
[Мумтахина 12].

Аллоҳ Таоло яна деди:

﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَكَ اللَّهَ يَدْعُ أَلَّا فَوَقَ أَيْدِيهِمْ﴾

*«(Эй Мұхаммад), дархакиқат сизга байъат қиласынан зоттар
хеч шак-шубҳасыз Аллоҳға байъат қилурлар. Аллоҳнинг күли
уларнинг құллари устида бўлур»* [Фатҳ 10].

Бухорий Убода ибн Сомитдан шундай деганини ривоят қилди:

«بَأَيْمَانِنَا رَسُولُ اللَّهِ عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ فِي الْمُنْشَطِ وَالْمُكْرَهِ وَأَنْ لَا تُنَازِعَ الْأَمْرَ
أَهْلَهُ وَأَنْ تَقُولَ أَوْ تَقُولَ بِالْحَقِّ حَيْثُمَا كُنَّا لَا تَخَافُ فِي اللَّهِ لَوْمَةً لِأَنَّمِ»

*«Биз Росулуллоҳ ға хурсандчиликда ҳам, хафачиликда
ҳам қулоқ солиб, итоат этишга, бошлиқликни эгасидан
талашмасликка, қаерда бўлмайлик ҳақ ишни қилиш ва ҳақ
сўзни айтишга, Аллоҳ йўлида ҳеч бир маломатчининг
маломатидан қўрқмасликка байъат бердик».* Бухорий яна
ривоят қилиб шундай деди: Бизга Али ибн Абдуллоҳ, бизга
Абдуллоҳ ибн Язид, бизга Сайд ибн Абу Айюб ҳадис ривоят
қилиб шундай деди: Менга Абу Үқайл Захра ибн Маъбад
бобоси Абдуллоҳ ибн Ҳишомдан ҳадис ривоят қилди. Унинг
бобоси Набий ғени кўрган эди. Уни (бобосини) онаси Зайнаб
бинт Ҳамид Росулуллоҳ нинг хузурига олиб бориб: Ё
Росулуллоҳ ундан байъат олинг, деганида Набий ға «У ҳали
кичик экан», деб бошини силаб, унинг ҳаққига дуо қилган
эди. Бухорий яна ривоят қилиб деди: Бизга Абдон Абу
Ҳамзадан, у Аъмашдан, у Абу Солиҳдан, у Абу Ҳурайрадан
ҳадис ривоят қилиб деди: Росулуллоҳ дедилар:

«ثَلَاثَةٌ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَلَا يُزَكِّيْهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ: رَجُلٌ عَلَى فَضْلٍ مَاء
بِالطَّرِيقِ يَمْنَعُ مِنْهُ ابْنَ السَّبِيلِ، وَرَجُلٌ بَأَيْعَ إِمَامًا لَا يُبَايِعُهُ إِلَّا لِدُنْيَاهُ إِنْ أَعْطَاهُ مَا يُرِيدُ
وَفِي لَهُ، وَإِلَّا لَمْ يَفِ لَهُ، وَرَجُلٌ يُبَايِعُ رَجُلًا بِسَلَعةٍ بَعْدَ الْعَصْرِ فَحَلَّفَ بِاللَّهِ لَقَدْ أَعْطَى بِهَا
كَذَا وَكَذَا فَصَدَّقَهُ فَأَخَذَهَا وَلَمْ يُعْطِ بِهَا»

*«Уч кимса борки, Аллоҳ қиёмат қуни уларга сўзламайди,
уларни покламайди ва уларга аламли азоб бўлади. Бири
йўлдаги ортиқча сув устида туриб олиб ундан йўловчи
мусофирга бермаган кимса, иккинчиси бир имомга фақат*

дунёси учунгина байъат берган, истаганини берса унга вафо қилган, бермаса вафо қилмаган кимса, учинчиси бир кишига асрдан кейин бир молни сотиб, унга фалончага кирди деб Аллоҳ номига қасам ичган кимса. Сотиб олувчи унинг сўзига ишониб молни олиб кетади. **Ваҳоланки мол унчага кирмаган**. Бу уч ҳадисда байъат халифани тиклаш тариқати эканлиги очик қўриниб турибди. Чунки Убода ривоят қилган ҳадисда унинг Росулуллоҳ ﷺ га қулоқ солиб итоат этишга байъат берганлиги айтилди. Бу байъат эса ҳокимга берилади. Абдуллоҳ ибн Ҳишом ривоят қилган ҳадисда у балогатга етмагани учун Пайғамбаримиз ﷺ ундан байъат олишдан бош тортгандари айтилди. Бу эса байъатнинг бошқарув байъати эканига далолат қилади. Абу Ҳурайра ҳадисида эса имомга байъат берилиши очик айтилди. Унда имом сўзи накра келди. Яъни ҳар қайси имом демакдир. Бу ерда имомга байъат берилиши кўрсатилган бошқа ҳадислар ҳам бор. Масалан сахихи Муслимда Набий ﷺнинг Абдуллоҳ ибн Амр орқали ривоят қилинган қуйидаги сўzlари бор:

«وَمِنْ بَأَيْعَ إِمَامًا فَاعْطَاهُ صَفْقَةً يَدِهِ وَتَمَرَّةً قَلْبِهِ فَلَيُطْعِمْهُ إِنْ اسْتَطَاعَ، فَإِنْ جَاءَ آخَرُ بَنَازِعَهُ فَاضْرِبُوا عَنْقَ الْآخِرِ»

«Кимки битта имом билан байъатлашиб унга қўlinи ва қалbi қўrinи берса қўlidan келgанича унга иtoat қilsin. Эndi agar boшқa бирор келиб u билан имомликни талашsa, унинг бўйнига уринглар». Муслим Абу Сайд Худрийнинг шундай деганини ривоят қилди: Росулуллоҳ ﷺ дедилар:

«إِذَا نُوِيَعَ لِخَلِيفَيْنِ فَاقْتُلُوَا الْآخِرَ مِنْهُمَا»

«Агар икки халифага байъат берилса улардан икkinchisini ўлдириинглар». Муслим Абу Ҳозимнинг шундай деганини ҳам ривоят қилди: Мен Абу Ҳурайра билан беш йил ҳамсuxbat бўлдим. Ундан Набий ﷺнинг шундай деганларини эшитдим:

«كَاتَبْتُ بْنُو إِسْرَائِيلَ تَسْوُهُمُ الْأَبْيَاءُ، كُلُّمَا هَلَكَ نَبِيٌّ خَلَفَهُ نَبِيٌّ، وَإِنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِنِي، وَسَتَكُونُ خُلَفَاءُ فَتَكُثُرُ، قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا؟ قَالَ: فُرُوا بَيْعَةَ الْأَوَّلِ فَالْأَوَّلِ»

«Бани Исроилга пайғамбарлар сиёsat юргизарди. Қачон бир пайғамбар ҳалок бўлса, ортидан бошқа бир пайғамбар келарди. Мендан кейин эса пайғамбар йўқ. Халифалар бўлади ва улар қўпайиб кетади. Шунда: бизга нимани буюрасиз? - дейишган эди, айтдиларки: **биринчисининг**,

фақатгина биринчисининг байъатига вафо қилинглар».

Демак Китоб ва Суннатдан олинган бу нусусларда халифани тиклаш тариқати байъат эканлиги очиқ кўриниб турибди. Буни ҳамма саҳобалар тушунишган ва шу асосда йўл тутишган. Шунинг учун Абу Бакрга Бани Сойда гузарида хос байъат, масжидда эса умумий байъат берилди. Шундан сўнг масжидда байъат бермаган кишилар ва Али ибн Абу Толиб رض каби байъати муҳим бўлган кишилар ҳам унга байъат бердилар. Умарга ҳам, Усмонга ҳам, Алига ҳам мусулмонлар томонидан байъат берилди. Демак байъат мусулмонлар халифасини тиклашнинг бирдан бир тариқатидир.

Энди бу байъатни беришнинг амалий тафсилотлариға тўхталашибган бўлсак, бу тафсилотлар Ресуллоҳ ﷺ вафотларидан кейиноқ халифа бўлган тўрт халифа: Абу Бакр, Умар, Усмон, Алиниң – улардан Аллоҳ рози бўлсин – халифа бўлиб тикланишларида шундоқ кўриниб турибди. Ҳамма саҳобалар бу тафсилотларни индамай маъқуллашган. Агар бу тафсилотлар шариатга хилоф бўлганида саҳобалар уларни инкор қилган бўлардилар. Чунки бу тафсилотлар мусулмонларнинг вужуди ва Исломдаги бошқарувнинг сақланиб қолиши боғлиқ бўлган энг муҳим нарсага тааллуклидир. Мана шу халифаларнинг тикланишида юз берган нарсаларни кузатган киши айрим мусулмонларнинг Бани Сойда гузарида талашиб-тортишганларига гувоҳ бўлади. Ўшанда номзодлар Саъд, Абу Убайда, Умар ва Абу Бакр эди. Улардан бошқа номзод йўқ эди. Тортишувлар натижасида Абу Бакрга инъиқод байъати берилиб, у мусулмонлар халифасига айланди. Эртаси куни мусулмонлар масжидга таклиф қилиниб, улар итоат байъати бердилар. Абу Бакр касал бўлиб вафоти яқинлашганини сезгач аҳли ҳал ва ақдни таклиф қилиб улар билан мусулмонларга ким халифа бўлиши ҳақида маслаҳатлашди. Бу маслаҳатларда Али ва Умар ҳақида фикрлашув бўлди. Бу маслаҳатлашувлар уч ой давом этди. Абу Бакр маслаҳатлашувларни тамомлаб аҳли ҳал ва ақд раъйини билгач уларга ўзидан кейин Умар халифа эканини эълон қилди. Абу Бакр вафот этиши биланоқ мусулмонлар масжидга йиғилиб Умарга халифалик байъатини бердилар. Демак Умар маслаҳатлашувлар ва Абу Бакрнинг эълон қилиши билан эмас, балки мана шу байъат билан мусулмонлар халифасига айланди. Умарга ханжар санчилиб жароҳатлангач мусулмонлар

ундан ўз ўрнига халифа қолдиришни талаб қилдилар. Умар бундан бош тортди. Мусулмонлар ундан буни қаттиқ туриб талаб қилдилар. Шундан сўнг Умар бу ишни олти кишига топширди. Умар вафотидан кейин номзодлар ўзларидан бирини, яъни Абдурраҳмон ибн Авфни вакил қилдилар. Абдурраҳмон ибн Авф мусулмонлар раъйини билиш учун уларга мурожаат қилди ва улар билан маслаҳатлашди. Шундан сўнг Усмонга байъат берилишини эълон қилди. Шундан кейин мусулмонлар туриб Усмонга байъат бердилар. Демак Усмон Умарнинг халифа қилиб қолдириши билан ҳам ва Абдурраҳмоннинг эълон қилиши билан ҳам эмас, балки мусулмонлар берган байъат билан халифа бўлди. Усмон ўлдирилгач Мадина ва Куфадаги мусулмонлар оммаси Али ибн Абу Толибга байъат бердилар. Демак Али ҳам мусулмонларнинг байъати билан халифа бўлди.

Мана шундан аён бўладики, халифага байъат беришнинг амалий тафсилотлари мусулмонларнинг халифаликка ким яроқлилиги ҳақида тортишувлариdir. Агар раъй бир неча шахсларга келиб тўхталағидиган бўлса, уларнинг номзодлари мусулмонларга кўрсатилади. Мусулмонлар улардан кимни ихтиёр қилишса улардан унга байъат беришлари талаб қилинади. Қолган номзодлардан ҳам унга байъат беришлари талаб қилинади. Масалан Бани Соида гузарида баҳс Саъд, Абу Убайда, Умар ва Абу Бакр ҳақида борди. Шундан сўнг Абу Бакрга байъат берилди. Унга аввал инъикод байъати берилиб, сўнгра мусулмонлар оммаси томонидан итоат байъати берилди. Абу Бакр мусулмонлар билан Али ҳақида маслаҳатлашди, сўнгра Умар номини эълон қилди. Шундан кейин Умарга байъат берилди. Умар эса ишни олти кишига топширди. Мусулмонларга мурожаат қилганидан кейин Абдурраҳмон ибн Авф Усмон исмини эълон қилди. Шундан кейин Усмонга байъат берилди. Алига эса бевосита байъат берилди. Чунки у пайтда вазият қалтис бўлиб, фитна бошланган эди. Усмон ўлдирилгач халифаликка номзодликда ҳеч ким Алининг ёнига йўлолмаслиги мусулмонларга маълум эди. Демак хулоса қилиш мумкинки, байъат иши халифаликка кимнинг яроқлилиги баҳс ва муҳокама қилинганидан кейин халифаликка номзодларни аниқлаш асосида кечади. Шундан кейин улардан бири халифа қилиб сайданиб, унга одамлардан байъат олинади. Бу нарса Абу Бакр маслаҳатлашувларида аниқ кўзга ташланган бўлса, Усмонга байъат берилишида янада

аникрок кўзга ташланди. Бухорий Зухрийдан ривоят қилишича, Хумайд ибн Абдурраҳмон унга Мисвар ибн Маҳрама ўзига қуидагиларни хабар қилганини айтган: «Умар вазифа топширган гурух тўпланиб ўзаро маслаҳат қилдилар. Абдурраҳмон уларга: Мен сизлар билан бу иш борасида рақобатлашадиган киши эмасман, лекин хоҳласангиз сизларга ўзингиздан бир кишини танлаб бераман, деди. Улар буни Абдурраҳмонга топширишди. Шундан кейин одамлар Абдурраҳмонга мурожаат қиладиган бўлишди. Ҳатто одамлардан биронтаси ана шу гурухга эргашиб, Абдурраҳмон ортидан қолганини кўрмадим. Одамлар ўша кечаларда Абдурраҳмонга мурожаат қилиб у билан маслаҳатлашишди. Биз кечани тонг оттириб деди: Абдурраҳмон тун ярмидан кейин эшигимни таққиллатиб, мени уйготиб: ухлаётган экансан-да, мен эса, Аллоҳга қасамки, мана шу уч кеча давомида деярли ухламадим. Бориб Зубайр ва Саъдни чақириб кел, деди. Мен икковларини чақириб келдим. Абдурраҳмон иккови билан маслаҳатлашгач мени яна чақириб: Алини чақириб кел, деди. Мен Алини чақириб келдим. Абдурраҳмон у билан то кун ёришгунга қадар сўзлашди. Шундан кейин Али унинг олдидан турди. У умид қилган ҳолда эди. Абдурраҳмон Али томонидан бирон нарса бўлишидан кўрқкан эди. Шундан кейин у менга: Усмонни чақириб кел, деди. Уни ҳам чақириб келдим. Абдурраҳмон у билан то муazzин бомдодга азон айтгунгача сўзлашди. Одамлар билан маслаҳат қилганидан кейин Абдурраҳмон ибн Авфга одамларнинг кўпчилиги Алини хоҳлашаётгани, агар у Абу Бакр ва Умар тутган иш доирасидан чиқмаса унинг бўлишини, акс ҳолда Усмоннинг бўлишини хоҳлашаётгани аён бўлди. Бомдод намози ўқилгач ана шу гуруҳ минбар олдида тўпланиб ҳозир бўлган муҳожир ва ансорларга, аскарлар амирларига одам юборди. Улар бу хужжатни Умар билан келишиб олишган эди. Улар тўпланишгач Абдурраҳмон ташаҳҳудни айтди ва халифаликни Алига таклиф қилди. Али Абу Бакр ва Умар тутган иш доирасидан чиқмасликни рад қилгач Абдурраҳмон Усмоннинг қўлини ушлаб: Мен сизга Аллоҳ ва Росули ҳамда ундан кейинги икки халифа суннати асосида байъат бераман, деб унга байъат берди, одамлар, муҳожирлар ва ансорлар, аскарлар амирлари ва мусулмонлар ҳам унга байъат бердилар».

Демак халифаликка номзодлар ана шу гурухдаги кишилардангина иборат бўлиб Умар уларни мусулмонлар талабидан кейин номма-ном айтган эди. Абдурраҳмон ибн Авғ ўз номзодини олиб ташлаганидан кейин ким халифа бўлиши ҳақида мусулмонлар фикрини олди. Одамлар билан маслаҳат қилганидан кейин мусулмонлар хоҳлаётган киши исмини эълон қилди. Шундан кейин ўша кишига байъат берилиб у шу байъат билан халифага айланди. Демак халифани тиклашдаги шаръий ҳукм шундан иборатки, аввало мусулмонлар оммаси фикрини акс эттирадиган кишилар томонидан халифаликка номзодлар аниқланади. Шундан кейин уларнинг исмлари мусулмонларга эълон қилиниб улардан номзодлардан бирини ўзларига халифа бўлиши учун танлашлари талаб қилинади. Шундан кейин мусулмонлар оммаси, яъни уларнинг кўпчилиги ким томонида эканига қаралиб унга ҳамма мусулмонлардан байъат олинади. Бунда ким уни ихтиёр қилди ёки ким уни ихтиёр қилмади, бунинг эътибори йўқ. Чунки Умарнинг халифаликка номзодларни тайинли олти шахсдангина иборат қилиб қўйганига мусулмонларнинг сукутий ижмолари (индамай бир овоздан маъқуллашлари), шунингдек Абдурраҳмоннинг ким халифа бўлиши ҳақида ҳамма мусулмонлар раъйини олишига ҳам мусулмонларнинг ижмо қилишлари, қолаверса Абдурраҳмоннинг: «Мен одамлар ишини кўриб уларнинг Усмонга бирорни тенглаштиришганини кўрмадим», деб Усмон исмини эълон қилиши, мусулмонлар уни ўзларига халифа бўлишини ихтиёр қилдилар, деб айтиши ва мусулмонларнинг Усмонга байъат беришга ижмо қилишлари, буларнинг барчаси халифани тиклаш ҳақидаги шаръий ҳукмда очик кўриниб турибди.

Энди иккита масала қолди. Биринчиси: Халифани тиклайдиган мусулмонлар кимлар ўзи? Улар аҳли ҳал ва ақдми ёки муайян сондаги мусулмонларми ёки ҳамма мусулмонларми?

Иккинчиси: Яширин овоз бериш, овоз бериш қутилари ва овозларни ҳисоблаш каби ҳозирги асрдаги сайловларда бўлаётган ишларга Ислом буюрадими ёки йўқми?

Биринчи масалага тўхталағидан бўлсак, Шореъ султонни Уммат ҳақ-хуқуқи қилиб қўйди ва халифани тиклашни мусулмонлар оммаси ҳақ-хуқуқи қилиб қўйди. Бу хуқуқни фақат битта гурухгагина ва битта жамоатгагина берib

кўймади. Демак байъат ҳамма мусулмонлар зиммасидаги фарздир:

«مَاتَ وَلَيْسَ فِي عُقْهٖ بَيْعَةً مَاتَ مِيتَةً جَاهْلِيَّةً»

«Кимки бўйнида байъат йўқ ҳолда ўлса жоҳилият ўлими билан ўлибди». Бу барча мусулмонлар учун умумийдир. Шунинг учун халифани тиклаш ҳуқуқи фақат аҳли ҳал ва ақдникигина эмас. Шунингдек у муайян шахсларнингтина ҳуқуқи ҳам эмас. Аксинча у ҳеч истисносиз ҳамма мусулмонларнинг ҳақ-ҳуқуқидир. У ҳатто фожир ва мунофиқларнинг – модомики улар балофатга етган мусулмонлар экан – ҳам ҳуқуқидир. Чунки наsslар умумий келган. Балофатга етмаган кичик ёшдаги боланинг байъатини рад қилишдан бошқа бу наsslарни хослаб қўядиган ҳеч бир далил келмаган. Демак бу наsslар умумий бўлиб қолаверади.

Бироқ ҳамма мусулмонлар бу ҳуқуқни ўз ҳақлари бўлгани учун бевосита амалга оширишлари шарт эмас. Зоро у гарчи уларга фарз бўлса ҳам – чунки байъат фарздир – лекин у фарзи айн эмас, фарзи кифоядир. Шунинг учун уни айримлар адо қиласа қолганлардан сокит бўлади. Лекин шундай бўлса-да ҳамма мусулмонларга халифани тиклашдаги ўз ҳақ-ҳуқуқларидан бевосита фойдаланиш имконини бериш лозим. Улар бу ҳуқуқдан фойдаланадиларми ёки йўқми, бундан қатъий назар, уларга шундай имконият берилиши вожиб. Яъни ҳар бир мусулмон халифани тиклаш имкониятига эга бўлиши лозим. Уларга тўла имконият берилиши керак. Демак масала ҳамма мусулмонларнинг бу фарзни амалда бажариши эмас, балки мусулмонларга Аллоҳ зиммаларига юклаган халифани тиклаш фарзини тўла адо этиш имконини беришдир. Бу фарзни зиммаларидан сокит қиладиган даражада адо этиш имконини беришдир. Чунки Аллоҳ юклаган фарз барча мусулмонлар халифани тиклаши эмас, балки мусулмонлар розилиги билан халифанинг тикланишидир. Бундан икки иш келиб чиқади. Биринчиси: ҳамма мусулмонларнинг халифа тикланишига рози бўлиши. Иккинчиси: Мусулмонларга имконият берилса-да, ҳамма мусулмонларнинг бу тиклашга рози бўлмасликлари.

Биринчи ишга тўхталашибиган бўлсак, халифани тиклайдиган кишиларнинг муайян сонда бўлиши шарт эмас, балки ҳар қандай сондаги кишилар халифага байъат берса ва бу байъатда мусулмонларнинг сукут қилишлари ёки халифага унга берилган байъат асосида итоат қилишга киришишлари билан

уларнинг розилиги олинса ёки уларнинг розилигига далолат қиладиган ҳар қандай нарса билан уларнинг розилиги билинса, тикланган халифа ҳамма мусулмонларнинг халифаси бўлиб қолади. Гарчи уни бешта шахс тиклаган бўлса ҳам у шаръян халифа бўлади. Чунки шу беш шахс билан халифани тиклашни ижро қилишдаги кўпчилик ҳосил бўлади ва мусулмонларнинг сукут қилишлари, итоатга шошилишлари ёки шунга ўхшаган нарсалар билан уларнинг розиликлари олинган бўлади. Фақат бу тўла ихтиёр ва ўз раъйини билдиришга тўла имкон бериш билан амалга ошиши шарт. Аммо агар ҳамма мусулмонларнинг розилигини олишга эришилмаса у ҳолда халифа тикланмайди. Фақат агар бир жамоат халифани тиклаб бунда мусулмонлар оммасининг, яъни улардан кўпчилигининг розилигини олишга эришсаларгина халифа тикланади. Бу жамоатдаги кишиларнинг сони қанча бўлишининг эътибори йўқ. Шундан келиб чиқиб айрим фақиҳлар шундай деб фикр билдирганлар: «Халифани тиклаш ахли ҳал ва ақднинг унга байъат бериши билан амалга ошади». Чунки улар ахли ҳал ва ақдни жамоат деб ҳисоблашади. Бу жамоатнинг халифалик битими тузилиши шартларига жавоб берадиган ҳар қандай кишига байъат бериши билан мусулмонлар розилиги ҳосил бўлади. Шунга кўра демак ахли ҳал ва ақднинг байъати халифани тиклаш жараёни амалга ошадиган байъат бўлиб, халифанинг шаръий тикланиши учун мусулмонлар байъатининг мавжуд бўлиши шарт эмас, балки ахли ҳал ва ақднинг байъати мусулмонларнинг мана шу байъатга розилиги олинганига далолат қилувчи бир белгидир. Чунки ахли ҳал ва ақд мусулмонларнинг вакиллари ҳисобланадилар. Шунинг учун мусулмонларнинг халифага берилган байъатга розилиги олинганига далолат қиладиган ҳар қандай белги оркали халифани тиклаш амалга ошади ва унинг шу белги оркали тикланиши шаръий тикланиш бўлади.

Шунга кўра демак шаръий ҳукм бир неча киши жамланиб халифани тиклашлари, уни тиклашларида мусулмонларнинг бунга розилиги қайсиdir белги билан кўринишиdir. Бу иш байъат ахли ҳал ва ақднинг кўпчилиги байъат бериши билан амалга ошадими ёки мусулмонлар вакилларининг кўпчилигини ахли ҳал ва ақд ташкил қилиши билан бўладими ёки уларнинг берган байъатига мусулмонларнинг сукут қилиши билан бўладими ёки ана шу байъатга биноан мусулмонларнинг итоатга шошилишлари билан бўладими ёки воситалардан

қайсиdir восита билан бўладими, бунинг фарқи йўқ. Модомики мусулмонларга ўз раъй-фикрларини билдиришга тўла имкон берилган экан, бунинг фарқи йўқ. Уларнинг ахли ҳал ва ақд эканликлари ҳам, тўрт нафар ёки тўрт юз нафар ёки бундан ҳам кўп ё оз бўлишлари ҳам, пойтахт ахли ёки регионлар ахли бўлишлари ҳам шаръий хукмдан эмас. Аксинча шаръий хукм улар берган байъатда мусулмонлар оммасининг розилиги қайсиdir белги билан акс этишиdir, мусулмонларнинг ўз раъй-фикрларини билдиришларига тўла имкон берib уларнинг розилиги олингани қайсиdir белги билан акс этишиdir.

Ҳамма мусулмонлар дейилганда Исломий давлатга бўйсунган юртларда яшайдиган мусулмонлар кўзда тутилади. Яъни Халифалик мавжуд бўлиб келаётган бўлса, халифанинг собиқ фуқаролари бўлган мусулмонлар кўзда тутилади. Ёки агар Исломий давлатни ҳали тиклашмаган бўлса ва уни тиклаб исломий ҳаётни қайтадан бошлашса, шу давлатни тиклаб халифалик битимини тузган мусулмонлар кўзда тутилади. Аммо мусулмонлардан бошқаларнинг байъат беришлари ҳам ва рози бўлишлари ҳам шарт эмас. Чунки улар ё Ислом салтанатига қарши чиқишидади ёки куфр диёрида яшаб Ислом диёрига қўшилиш имконига эга бўлишмайди. Бу иккала тоифанинг ҳам инъикод байъати беришга ҳакки йўқ, факат итоат байъати бериши лозим. Чунки Ислом салтанатига қарши чиқувчиларга боғийлик хукми берилади. Куфр диёрида яшайдиганларга келсак, улар билан Ислом салтанатининг тикланиши амалга ошмайдики, улар уни амалда тиклашса ёки унинг таркибиغا киришса. Шунга кўра демак инъикод байъати бериш хуқуқига эга бўлган ва халифанинг тикланиши шаръий бўлиши учун розиликлари олиниши шарт бўлган мусулмонлар Ислом салтанатини амалда барпо қиласидиган кишилардир. «Бу гап ақлий баҳсdir, бу ерда унга ҳеч қандай шаръий далил йўқ», дейилмайди. Бундай дейилмайди. Чунки у хукмнинг ўзи ҳақида эмас, балки хукм маноти ҳақидаги баҳsdir. Шунинг учун унга ҳеч бир шаръий далил келтирилмайди. Балки у ўз ҳақиқати баёни билан келади. Масалан ўлимтикни ейиш ҳаром. Бу шаръий хукмдир. Ўлимтик нима эканлигини ўрганиб аниқлаш эса хукм манотидир, яъни хукм тааллуқли бўладиган мавзудир. Яна масалан мусулмонларнинг халифани тиклашлари шаръий хукмдир. Бу тиклаш розилик ва ихтиёр билан бўлиши ҳам шаръий хукмдир. Далил мана шунга

келтирилади. Аммо бу тиклашни амалга оширадиган мусулмонлар ким эканлигига ва розилик билан ихтиёр акс этадиган иш нима эканлигига келсак, бу ҳукм манотидир, яъни муолажаси учун ҳукм келган мавзудир. Унга шаръий ҳукмнинг тўғри келиши эса у ҳақдаги шаръий ҳукмни рўёбга чиқадиган қилиб қўювчи нарсадир. Шунга кўра мана шу нарса, яъни ҳақиқатини шаръий ҳукм баён қилиб келган мана шу нарса баҳс қилинади.

«Ҳукм маноти ҳукм иллатидир, шунинг учун унинг бирон шаръий далили бўлиши керак», дейилмайди. Чунки ҳукм маноти ҳукм иллатидан ўзгадир. Бу ерда иллат билан манот ўртасида катта фарқ бор. Чунки иллат ҳукмга боис бўлган нарсадир ва унинг албатта бир шаръий далили бўлиши лозим. Аммо ҳукм маноти ҳукм олиб келган мавзудир, яъни ҳукм тўғри келадиган масаладир, ҳукмнинг далили ҳам, унинг иллати ҳам эмас. Унинг ҳукм маноти бўлишининг маъноси унинг ҳукм тааллуқли бўлган нарса эканлигидир. Яъни унинг муолажаси учун ҳукм келтирилган. Лекин у ҳукмни келтиришга боис бўлмаган. Шунинг учун уни ҳукм иллати дейишга асос йўқ. Чунки ҳукм маноти шаръий ҳукмдаги нақлийликдан бошқа бўлган томондир ва уни ўрганиб ҳақиқатини аниқлаш иллат ҳақиқатини ўрганиб аниқлашдан ўзгадир. Чунки иллат ҳақиқатини ўрганиб аниқлаш иллатлаб келган нассни тушунишга оид бўлади. Бу эса нақлиёт (нақл қилинган нарсалар)ни тушуниш бўлиб, у манот эмас. Аксинча манот нақлиётлардан бошқа нарсадир. Манот деганда шаръий ҳукм татбиқ этиладиган воқеълик кўзда тутилади. Масалан ҳамр (маст қилувчи ичимлик) ҳаром десангиз бунда шаръий ҳукм ҳамрнинг ҳаромлигидир. Муайян ичимликка ҳаром ёки ҳаром эмас деган ҳукм берилиши учун ўша ичимликнинг ҳамр эканлигини ёки эмаслигини текшириб аниқлаш манот ҳақиқатини текшириб аниқлашдир. Демак ичимликни ҳаром дейиш учун унинг ҳамр эканлигини ёки ундан эмаслигини текшириб кўриш зарур бўлади. Ҳамр ҳақиқатини мана шундай текшириб ўрганиш манот ҳақиқатини ўрганишдир. Яна масалан таҳорат қилиш жоиз бўладиган сув мутлақ сувдир, деб айтсангиз, бунда шаръий ҳукм мутлақ сувнинг таҳорат олиш жоиз бўладиган сув эканидир. Сувга ундан таҳорат олиш жоиз бўлади деб ҳукм бериш учун унинг мутлақ сув эканини ёки бундай эмаслигини аниқлаш манот ҳақиқатини ўрганиб аниқлашдир. Демак сувнинг мутлақ эканини ёки ундей

Эмаслигини текшириб кўришга тўғри келади. Ана шунда ундан таҳорат олиш жоиз дейишга асос бўлади. Сув ҳақиқатини ўрганиш учун бўлган бу текшириб кўриш манот ҳақиқатини текшириб ўрганишдир. Яна масалан таҳорати бузилган одам намозга таҳорат олиши вожиб, деб айтсангиз, ўша шахснинг таҳоратли ёки таҳоратсиз эканлигини аниқлаш манот ҳақиқатини аниқлашдир ва ҳоказо. Шотибий «Мувофакот»да бундай деган: «Бу ва бунга ўхшаган мавзулар манотни тайнин қилишни тақозо қиласидиган нарсалардан бўлиб, улар борасида ҳар бир нозил бўладидиган нарсага нисбатан воқенинг мувофиқ келишига далил олиш зарур». У яна шундай дейди: «Гоҳида ижтиҳод манот ҳақиқатини аниқлашга тааллукли бўлади. Бунда Шореъ мақсадлари ҳақидаги илмга муҳтож бўлинмайди. Шунингдек арабий илмни билишга ҳам муҳтож бўлинмайди. Чунки бу ижтиҳоддан мақсад мавзуни қандай бўлса шундай билишдир. Унда шу мавзуни билишга ёрдам берадиган илмга муҳтож бўлинади, холос. Демак мужтаҳид мавзуни билиш жиҳатидан билимдон ва мужтаҳид бўлмоғи даркор. Чунки у шаръий ҳукм ана шу воқега мувофиқ тушиши учун воқени ўрганиб чиқиши лозим».

Демак иллатнинг ҳақиқатини ўрганиб аниқлаш иллатлаб келган нассни тушунишга оид бўлади. Бу эса нақлиёт (нақл қилинган нарсалар)ни тушуниш бўлиб, у манот эмас. Аксинча манот нақлиётлардан бошқа нарсадир. Манот деганда шаръий ҳукм татбиқ этиладиган воқелик кўзда тутилади. Масалан ҳамр (маст қилувчи ичимлик) ҳаром десангиз бунда нарсанинг (ичимликнинг) ҳамр эканлиги ёки эмаслигини текшириб аниқлаш манот ҳақиқатини аниқлашдир. Яна масалан таҳорат олиш жоиз бўладидиган сув мутлақ сувдир, деб айтсангиз бунда сувнинг мутлақ эканини ёки эмаслигини аниқлаш ҳам манот ҳақиқатини аниқлашдир. Яна масалан таҳорати бузилган одам намозга таҳорат олиши вожиб, деб айтилса, ўша шахснинг таҳоратли ёки таҳоратсиз эканлигини аниқлаш ҳам манот ҳақиқатини аниқлашдир. Демак манот ҳақиқатини аниқлаш ҳукм мавзуси бўлган нарсанинг ҳақиқатини аниқлашдир. Шунинг учун манот ҳақиқатини текшириб ўрганадиган кишининг мужтаҳид ёки мусулмон бўлиши шарт эмас, балки нарсани билувчи олим бўлиши кифоя. Шундан келиб чиқиб байъатлари розиликка далолат қилувчи бўладидиган мусулмонлар ким эканлиги ҳақидаги баҳс манот ҳақиқатини аниқлаш ҳақидаги баҳс бўлди.

Бу биринчи масала жихатидан. Энди иккинчи масалага, яъни шу кунларда сайловларда бўлаётган яширин овоз бериш, овоз бериш қутиларини ўрнатиш, овозларни хисоблаш ва шунга ўхшаган ишларга тўхтадиган бўлсак, буларнинг барчаси розилик билан сайлашни амалга ошириш услубларидир. Шунинг учун бу услублар шаръий хукм остига ҳам, муолажаси учун хукм келган мавзу бўлмиш шаръий хукм маноти сирасига ҳам кирмайди. Чунки бу услублар шаръий хукм тўғри келишига далолат қиладиган далили бўлиши лозим бўлган бандалар феъллари сирасига кирмайди, балки улар банда феълига оид услублардир, холос. Банданинг феъли (иши) раъй-фикр билдиришга тўла имкон берилган шароитда розилик билан халифани тиклаш бўлиб, унга оид шаръий хукм, яъни унга тааллуқли Шореъ хитоби келган. Демак бу услубларни ёки бошқасини танлаш мусулмонларнинг ўз ихтиёрида. Мусулмонларнинг халифани ўз розиликлари ва ихтиёрлари билан тиклашлари имконини беришга олиб келадиган ҳар қандай услубдан фойдаланишлари жоиздир. Модомики бу услубнинг ҳаромлигига далолат қилувчи бирон шаръий далил келмаган экан, уни қўллаш жоиздир. «Бу услуб банданинг феълидир, демак у фақат шаръий хукмга мувофиқ ижро қилиниши керак, шунинг учун унинг ҳукмига далолат қиладиган бир далил бўлиши даркор», дейилмайди. Чунки шаръий хукмга мувофиқ ижро қилиниши вожиб бўлган ва ҳукмига далолат қиладиган бир далил бўлиши албатта даркор бўлган банданинг феъли асл деб эътибор қилинадиган ёки феълнинг фаръи (иккиламчи қисми) деб эътибор қилинадиган феъл бўлиб, унинг аслига оид умумий далил келмасдан балки аслининг далили хос бўлиб келган бўлади. Бунга намозни мисол қилиш мумкин. Чунки намознинг далили уни адо этишга хос бўлиб, ундаги барча феълларни ўз ичига олмайди. Аммо феълнинг фаръи бўлган феълга келсак унинг аслини адо этишга доир умумий далил келган бўлади. Мана шу умумий далил феъл аслини адо этишга олиб келадиган барча фаръий феълларни мубоҳ қилиб кўяди. Фаръий феълни ҳаром дейиш учун далил керак. Шундай далил бўлсагина у мубоҳлик ҳукмидан чиқади. Барча услублар ҳам худди шундай. Мана бу сайловлар масаласидаги асл феъл халифани розилик ва ихтиёр билан тиклашдир. Бундан келиб чиқадиган овоз бериш, овоз бериш қутиларини ўрнатиш, овозларни хисоблаш ва шунга ўхшаган фаръий ишлар эса асл ҳукми остига киради ва бошқа

далилга мухтож бўлмайди. Уларни ҳаром дейиш учун бир далил керак. Барча услублар шундай бўлади. Аммо воситаларга келсак, улар қуроллардир. Масалан қоғозлар ташланадиган сайлов қутилари каби. Воситалар феъллар хукмини эмас, нарсалар хукмини олади ва уларга «нарсалардаги асл-асос – модомики ҳаромлигига далил келмаган экан – мубоҳликдир» деган қоида тўғри келади. Тариқат билан услугуб ўртасидаги фарқ шуки, тариқат аслдир ёки аслнинг фаръи деб эътибор қилинадиган, аслига оид умумий далил келмасдан балки аслининг далили хос бўлиб келган феълдир. Услуб эса бир феълнинг фаръи бўладиган феъл бўлиб, аслига оид умумий далил келган бўлади. Шунга асосланиб тариқат бир шаръий далилга суянган бўлиши лозим. Чунки тариқат шаръий хукмдир. Шунинг учун тариқатга қаттиқ амал қилиниши лозим ва унда мусулмон ихтиёрли бўлмайди. Модомики тариқатнинг хукми мубоҳлик эмас экан, унга қаттиқ амал қилиш лозим ва унда мусулмон ихтиёрли бўлмайди. Услуб эса бунинг хилофидир. Чунки услугуб бир шаръий далилга суянмайди, балки унга унинг аслининг хукми жорий қилинади. Шунинг учун бир муайян услугуга қаттиқ амал қилиш лозим эмас, гарчи уни Росууллоҳ қилган бўлсалар ҳам. Аксинча мусулмон одам ҳамма услугуни қўллаши мумкин. Модомики услугуб амални адо этишга олиб келар экан ва унинг бир фаръи бўлар экан уни қўллаши мумкин. Шунинг учун ҳам услугуни амалнинг нави белгилайди деб айтилган.

Шариат халифаликка муайян бир шахсни тайин қилмаган

Росууллоҳ ўзидан кейин халифа бўладиган муайян шахсни тайин қилган, деган гап шариат наассларига зиддир. Росууллоҳ ўзидан кейин қиёматгача халифа бўладиган шахсларни тайин қилиб кетган, деган гап эса Ислом наассларига бутунлай зиддир.

Росууллоҳ ўзидан кейин халифаликка бир шахсни тайин қилган, деган гап қуидаги бир неча жиҳатга кўра ботилдир:

Биринчидан: Бу гап байъатга зиддир. Чунки шахсни тайинлаб қўйиш мусулмонларга ўзларига ким халифа бўлишини билдириб қўйиш демакдир. Бу билан халифа ким эканлиги маълум бўлиб қолади. Демак байъатнинг шаръий ҳукм бўлиб жорий бўлишига ҳожат қолмайди. Чунки байъат халифани тиклаш тариқатидир. Энди агар халифанинг кимлиги олдиндан тайин қилиб қўйилган бўлса уни тиклаш тариқатини баён қилишга ҳожат қолмайди. Чунки халифа амалда тикланиб бўлган бўлади. Байъат мана шу халифага итоат аҳдини беришдир дейилмайди. Чунки шариатда халифага ва бошлиқларга итоат қилиш ҳақида келган наасслар байъат нассидан бошқадир. Чунки итоат мусулмонлардан очиқ талаб қилинган бўлса, байъат итоат деган эътиборда эмас, бошқача тарзда талаб қилинган. Гарчи байъат мазмуни итоат маъносини ўз ичига олса-да, лекин у халифалик битими деган эътиборда талаб қилинган. Байъат ҳақида ворид бўлган барча ҳадисларда унинг маъноси байъат бериладиган кишига раҳбарликни бериш ва мана шу раҳбариятга бўйсунишга тайёрликдир. Унинг маъноси итоатнинг ўзигина эмас. Демак халифа тикланиши учун байъатнинг шартлиги «Росууллоҳ ўзидан кейин халифа бўладиган шахсни тайин қилган», деган гапга зид келади. Саҳих ҳадисларда келган байъат лафзлари ом¹ келган

---

¹ Ом – маъноси далолат қилган барча наррсани ўз ичига олган сўз, масалан, кишилар ёки ўғил, хос – лафз далолат қилган маънодан баъзи нарсаларни ажратиб олиш, масалан, Аллоҳ Таоло ҳар қандай занокорга, хоҳ эркак бўлсин, хоҳ аёл бўлсин, юз дарра уришни буюрди, лекин суннат оилали зинокорни бундан ажратиб уни тошбўрон қилишга қилишни кўрсатди, мутлақ – ўз жинсидаги барча нарсага далолат қиладиган сўз, масалан, одам, муқайяд – муайян маънога далолат қиладиган сўз, масалан, Зайд.

бўлиб, муайян шахсларга хосланмаган ва мутлақ келиб, ҳеч қандай қайд билан муқайяд бўлмаган. Агар бу лафзлар бир муайян шахсга бериладиган байъат маъносини англатганида ом ва мутлақ бўлиб келмаган бўларди. Ҳадисларнинг лафзлари қуидагилар:

«مَاتَ وَيُسَّرَ فِيْ عُنْقَهِ بَيْعَةً»

«Кимки бўйнида байъат бўлмаган ҳолда ўлса...»,

«وَمَنْ بَأْيَعَ إِمَامًا»

«Ким бир имомга байъат берса...»,

«وَرَجُلٌ بَأْيَعَ إِمَامًا»

«Бир имомга байъат берган киши...». Демак «Росууллоҳ ﷺ ўзидан кейин халифа бўладиган бир муайян шахсни кўрсатиб кетган», деган гапни байъатнинг ом ва мутлақ лафзларда келганлиги бекор қилиб, ботилга чиқаради. Бу нарса байъат халифа тиклашнинг айнан ўзи эканини англатади. Ваҳоланки халифани тиклаш бошқа, байъат бошқадир. Чунки аввало халифа тикланиши лозим, шундан кейин байъат берилади, дейилмайди. Чунки байъатнинг халифани тиклаш тариқати эканлиги унинг уни тиклашнинг айнан ўзи эканлигини англатмайди. Аввало халифа тикланиши керак, унинг тиклангани билинганидан кейин байъат берилади, деб айтилмайди. Бундай дейиш нотўғри. Чунки бундай дейиш бу ерда халифа тиклашнинг бошқа тариқати бор, байъат эса итоат аҳдини беришdir, холос деган маънони англатади. Ваҳоланки байъат ҳақидаги барча ҳадислар байъат халифани тиклаш тариқати эканлигига далолат қиласди. Шунинг учун бу ерда байъатдан бошқа тариқат йўқ. Пайғамбаримиз ﷺнинг:

«مَاتَ وَيُسَّرَ فِيْ عُنْقَهِ بَيْعَةً»

«Ким бўйнида байъат бўлмаган ҳолда ўлса...», деган сўзларига эътибор беринг. Бу ҳадисда кимки ўлсаю унга бир имом байъат билан тикланмаган бўлса, деган маъно очикойдин тушунилиб турибди. Бу ҳадис «кимки бир имомга итоат қилмаган ҳолда ўлса», деган маънони мутлақо билдиrmаяпти. Бу эса ҳадисдаги байъат халифани тиклаш тариқати эканига далолат қиласди ва итоатнинг ўзинигина англатмайди. Яна масалан Пайғамбаримиз ﷺнинг:

«إِذَا بُوِيَعَ لِخَلِيفَتِنِ فَاقْتُلُوا الْآخَرَ مِنْهُمَا»

«Агар икки халифага байъат берилса улардан иккинчисини ўлдиринглар», деган ҳадисини олиб кўрайлик. Бу ҳадисдан агар икки халифа тикланса улардан иккинчисини ўлдиринглар, деган маъно очик тушунилиб турибди. Байъат ҳақидаги ҳамма ҳадисларда байъат халифани тиклаш тариқати эканлиги худди шу тарзда очик тушунилади. Зеро байъат ҳақидаги ҳадислар байъатнинг фақат итоат маъносинигина англатмаслигига, балки унинг маъноси халифани тиклаш тариқати эканига, шу билан бирга тикланган халифага бўйсуниш маъносини ҳам англатишига далолат қиласи. Бунинг устига Росууллоҳ ﷺдан халифани тиклашнинг байъатдан бошқа тариқати борлигини баён қиласиган ҳеч қандай сахих ҳадис мутлақо ривоят қилинмаган ва бундай ҳадис борлиги мутлақо билинмаган.

Иккинчидан: Росууллоҳ ﷺдан ворид бўлган бир қанча ҳадислар одамлар ўртасида халифаликни талашиб низо бўлишига, унинг учун ким ўзарга мусобақалашишларига далолат қиласи. Демак агар бирон муайян шахснинг халифа бўлиши ҳақида Росууллоҳ ﷺдан бирон насс ворид бўлганида бу ерда ҳеч бир низо бўлмаган бўларди. Ёки Пайғамбаримиз ﷺ бир қанча одамлар ана шу шахсдан талашадилар, деб албатта кўрсатиб кетган бўларди. Лекин наасслар одамларнинг бир-бирлари билан низолашишларини баён қилиб келди ва халифалик мавзусидаги бу низони узил-кесил ҳал қилиш тариқатини кўрсатиб берди. Масалан Муслим сахихида ривоят қилиб шундай деди: Менга Ваҳб ибн Бақийя ал-Воситий ҳадис ривоят қилди, бизга Холид ибн Абдуллоҳ ал-Жаририй Абу Назрадан, у Абу Саид Худрийдан шундай деганини ривоят қилди: Росууллоҳ ﷺ дедилар:

«إِذَا بُوِيَعَ لِخَلِيفَيْنِ فَاقْتُلُوا الْآخَرَ مِنْهُمَا»

«Агар икки халифага байъат берилса улардан иккинчисини ўлдиринглар». Муслим сахихида Зухайр ибн Ҳарб ва Исҳоқ ибн Иброҳим орқали Жарирнинг Аъмашдан, у Зайд ибн Ваҳбдан, у Абдурраҳмон ибн Абдуроббил Каъбадан шундай деганини ривоят қилди: Масжидга кирсам Абдуллоҳ ибн Амр ибн Осс Каъба соясида ўтирган экан. Унинг атрофида одамлар тўпланибди. Мен ҳам келиб ўтирдим. У бундай деди: Биз Росууллоҳ ﷺ билан бирга сафарда эдик. Бир манзилга тушдик. Шунда тўсатдан Росууллоҳ ﷺнинг нидо қилувчи жарчиси «ас-Солату жомия» (намоз жамловчидир), деб нидо

қилди. Биз Ресулллоҳ ﷺ атрофига түплендик. Пайғамбаримиз ﷺ бундай дедилар:

«إِنَّهُ لَمْ يَكُنْ نَّبِيٌّ قَبْلِي إِلَّا كَانَ حَقًا عَلَيْهِ أَنْ يَدْلُلُ أُمَّتَهُ عَلَىٰ خَيْرٍ مَا يَعْلَمُهُ لَهُمْ وَيُنذِرُهُمْ شَرًّا مَا يَعْلَمُهُ لَهُمْ إِلَىٰ أَنْ قَالَ: وَمَنْ بَأَيَّعَ إِمَامًا فَاعْطَاهُ صَفْقَةً يَدِهِ وَثَمَرَةً قَلْبِهِ فَلِيُطْعِنْهُ إِنْ اسْتَطَاعَ، فَإِنْ جَاءَ آخَرُ يُنَازِعُهُ فَاضْرِبُوهُ عُنْقَ الْآخِرِ»

«Мендан олдин қайсики пайғамбар ўтган бўлса, умматини ўзи биладиган яхшиликка далолат қилиши ва ўзи биладиган ёмонликдан огоҳлантириши зиммасидаги ҳақ эди». Пайғамбаримиз ﷺ кўп нарсалар ҳақида сўзлаб, сўнгра бундай дедилар: «Кимки битта имом билан байъатлашиб унга қўлини ва қалби қўрини берса қўлидан келганича унга итоат қилсин. Энди агар бошқа бирор келиб у билан имомликни талашса, унинг бўйнига уринглар». Муслим сахиҳида ривоят қилиб бундай деди: Бизга Мұҳаммад ибн Башшор, бизга Мұҳаммад ибн Жаъфар, бизга Шуъба Фурот ал-Қаззоздан, у Абу Ҳозимдан шундай деганини ривоят қилди: Мен Абу Ҳурайра билан беш йил ҳамсуҳбат бўлдим. Ундан Набий ﷺ шундай деганларини эшиздим:

«كَانَتْ بُنُو إِسْرَائِيلَ تَسْوُسُهُمُ الْأَثْيَاءُ، كُلُّمَا هَلَكَ نَبِيٌّ خَلَفَهُ نَبِيٌّ، وَإِنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِيٍّ وَسَتَكُونُ خُلَفَاءُ فَتَكُشُّ، قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا؟ قَالَ: فُوا بِيَعْنَى الْأَوَّلِ فَالْأَوَّلُ»

«Бани Исроилга пайғамбарлар сиёсат юргизарди. Қачон бир пайғамбар ҳалок бўлса, ортидан бошқа бир пайғамбар келарди. Мендан кейин эса пайғамбар йўқ. Халифалар бўлади ва улар кўпайиб кетади. Шунда: бизга нимани буюрасиз? – дейишган эди, айтдиларки: биринчисининг, фақатгина биринчисининг байъатига вафо қилинглар». Муслим сахиҳида ривоят қилиб яна бундай деди: Менга Усмон ибн Абу Шайба бундай деди: Бизга Юнус ибн Абу Яъфур отасидан, у эса Арфажадан шундай деганини ривоят қилди: Мен Ресулллоҳ ﷺ шундай деганларини эшиздим:

«مَنْ أَتَاكُمْ وَأَمْرُكُمْ جَمِيعٌ عَلَىٰ رَجُلٍ وَاحِدٍ يُرِيدُ أَنْ يَشْقَى عَصَاكُمْ أَوْ يُفْرَقَ جَمَاعَكُمْ فَاقْتُلُوهُ»

«Кимки ишингиз битта кишида жамланиб турган пайтда келиб бирлигинизни бузмоқчи ёки жамоатингизни бўлмоқчи бўлса уни ўлдиринглар». Бунинг маъноси шуки,

халифалик ҳамма мусулмонларнинг ҳаққидир ва у учун ўзаро рақобатлашиш ҳар бир мусулмоннинг хуқуқидир. Бу эса Росууллоҳ ﷺ ўзидан кейин халифа бўладиган бир муайян шахсни тайин қилиб қўйганлар деган гапга зид келади.

Учинчидан: Халифа маъносидаги «имом» калимаси келган ҳадисларда бу калима накра¹ келган. Маърифа келган пайтда эса ё алиф-лом жинс билан маърифа бўлиб келган ёки жам (кўплик) лафзига изофа бўлиб маърифа бўлиб келган. Бу калима алиф-лом билан маърифа бўлиб келган ўринларда бу алиф-ломнинг жинс эканлигини жумла оқими кўрсатади.

Масалан Росууллоҳ ﷺ шундай дедилар: قَامَ إِلَىٰ «،وَمَنْ بَأْيَعَ إِمَامًا»

فَالإِمَامُ الَّذِي عَلَى النَّاسِ رَاعٍ «،يَكُونُ بَعْدِي أَئِمَّةً»، «إِمامٌ جَائِرٌ أَئِمَّا إِلَمَامُ جُنَاحٌ يُقَاتِلُ مِنْ وَرَائِهِ وَيَتَقَبَّلُ بِهِ»، «وَهُوَ مَسْؤُلٌ عَنْ رَعْبِيهِ» дедилар: «شَرَارُ أَئِمَّتَكُمُ»، «خَيَارُ أَئِمَّتَكُمُ»، «لِأَئِمَّةِ الْمُسْلِمِينَ». Буларнинг барчаси Росууллоҳ ﷺ ким халифа бўлишини ноаниқ қолдирганига ва уни тайин қилмаганига далолат қиласи. Росууллоҳ ﷺнинг халифаликка бир муайян шахсни тайин қилмаганлиги, аксинча уни ҳамма мусулмонларнинг ҳаққи қилиб қўйганлиги бунинг далолатидан очиқ кўриниб турибди. Бунга айрим нассларда шу калима жам сийфаси (кўплик шакли)да келганлигини қўшимча қиласиган бўлсан, бу ҳам бир муайян шахснинг имом-халифа бўлишини рад қилишдаги яна бир насс бўлади.

Тўртингидан: Саҳобалар – улардан Аллоҳ рози бўлсин – ўзларидан қайси шахснинг халифа бўлиши тўғрисида ихтилоф қилиб талашиб-тортишганлар. Бу эса Росууллоҳ ﷺ халифаликка бир муайян шахсни тайин қилмаганига далолат қиласи. Саҳобалар кимнинг халифа бўлиши ҳақида талашиб-тортишган шахслар номлари орасида Росууллоҳ ﷺ халифа бўлишини кўрсатиб кетган деб айтиладиган шахслар, яъни Абу Бакр ва Али ҳам бор эди. Саҳобалар талашиб-тортишар экан, улардан биронтаси Росууллоҳ ﷺ фалончини халифа бўлишини кўрсатиб кетган деб хужжат келтирмади.

¹ Накра – ноаниқ, масалан, уй, маърифа – аниқ, муайян, масалан, бозор ёнидаги уй, изофа - нарсани ёки шахсни бирор нарса ёки шахсга нисбат бериш, масалан, Зайднинг уйи ёки Зайднинг ўғли ёки уйнинг эшиги.

Саҳобалардан ҳеч бири қайсиdir шахсларнинг халифа бўлиши ҳақида насс мавжуд деб умуман ҳужжат келтирмаган. Агар бирон насс бўлганида эди албатта уни ҳужжат қилиб келтирган бўлардилар. Демак уларнинг ҳеч қандай нассни ҳужжат қилиб келтирмаганлари халифаликка бир муайян шахсни тайин қилинганилиги ҳақида ҳеч бир насс йўқлигини англатади. «Шундай насс бору, лекин саҳобаларнинг ундан хабари бўлмаган ва улардан кейин борлиги билинган», деб айтилмайди. Бундай дейиш нотўғри. Чунки биз динимизни саҳобалардан олдик. Зеро Қуръонни бизга улар нақл қилди, ҳадисни ҳам бизга улар ривоят қилди. Шунинг учун агар насс – ҳар қандай насс – саҳобалардан ворид бўлмас экан, ҳеч бир жиҳатдан унинг мутлақо эътибори бўлмайди. Шунинг учун биз саҳобалардан нима келган бўлса уни оламиз ва нима улардан келмаган бўлса уни четга улоқтирамиз. Росууллоҳ ﷺдан кейин халифа бўлиш ҳақидаги насс масаласида ҳамма саҳобаларнинг ҳеч истисносиз – уларнинг орасида Абу Бакр ва Али ҳам бор – халифаликка бир муайян шахсни тайин қилиш тўгрисида ҳеч қандай насс йўқлигига иттифоқ қилишганини кўрамиз. Улар бундай насс борлигини зикр қилмаганлар. Агар бор бўлганида эди, албатта уни айтган бўлардилар. Демак бу «Росууллоҳ ﷺ бир шахсни халифаликка тайин қилган» деган гапнинг ботил эканига далолат қиласи. «Мусулмонлар бирлигини сақлаб қолиш ҳақида қайгурилгани учун ўша насс айтилмаган», дейилмайди. Чунки бу Аллоҳ ҳукмларидан бирини яшириш ва унга ўта эҳтиёж бўлиб турган вақтда уни етказмасликни англатади. Айниқса у мусулмонларнинг энг катта ишларидан бири бўлса. Аллоҳ динини бундай яширишнинг Росууллоҳ ﷺнинг саҳобалари томонидан содир бўлиши ҳечам мумкин эмас.

Бешинчидан: Росууллоҳ ﷺнинг ҳеч кимни халифа қилиб қолдирмагани ҳақида очиқ наsslар ворид бўлган. Шу маънодаки, Пайғамбаримиз ﷺ ўзидан кейин бир муайян шахснинг халифа бўлишини кўрсатмаганлар. Бухорий Абдуллоҳ ибн Умардан – икковларидан Аллоҳ рози бўлсин – шундай деганини ривоят қиласи: **«Умарга ўрнингизга халифа қилиб қолдирмайсизми? - дейилганида у айтди: агар халифа қилиб қолдирсан, мендан кўра яхшироқ бўлган Абу Бакрга эргашган бўламан. Агар қолдирмасам, мендан кўра яхшироқ бўлган зот Росууллоҳ ﷺга эргашган бўламан».**

Муслим Ибн Умардан Умар ибн Хаттоб ﷺнинг шундай деганини ривоят қилди: «Аллоҳ Азза ва Жалла ўз динини асрайди. Мен агар халифа қилиб қолдирмасам Росууллоҳ ﷺ қолдирмагани учун қолдирмайман. Агар қолдирсам Абу Бакр қолдиргани учун қолдираман». Бу Росууллоҳ ﷺ халифа қилиб қолдирмаганини кўрсатувчи наследир. «Бу Умарнинг раъи эди», дейилмайди. Чунки саҳобий агар: Росууллоҳ ﷺ бундай қилдилар ва бундай қилмадилар, деса ёки биз Пайғамбаримиз ﷺ даврида бундай эдик ёки бундай бўлган эди, деса бу саҳобийнинг сўзи эмас, балки ҳужжат қилинадиган бир ҳадис бўлади. Умар бу гапни саҳобаларга эшиттириб, уларнинг қўз ўнгида айтди, Али ؏га ҳам бу гап етди. Умарнинг бу гапига ҳеч ким қарши чиқмади. Бу эса саҳобаларнинг Умар айтган гапга кўшилишларига далолат қиласди.

Булар халифаликка бир муайян шахсни тайин қилиш ҳақида насс ворид бўлмаганлиги жихатидан келтирилган далиллардир. Аммо бу ерда муайян шахсни тайин қилингани ҳақида келган насс мавжуд деб айтадиган кишилар келтирадиган наsslарга тўхталадиган бўлсак, бу наsslар орасида Росууллоҳ ﷺ ўзидан кейин Абу Бакрни халифа қилиб қолдирганига далил қилиб келтиришадиган наsslар ҳам ва Алини халифа қилиб қолдирганига далил қилиб келтиришадиган наsslар ҳам бор. Шунинг учун ана шу наsslарни келтириб улардаги нарсаларни баён қилиб ўтишга тўғри келади:

Росууллоҳ ﷺ Абу Бакрни халифа қилиб қолдирган деб айтадиган кишилар келтирган наsslарга келсак, бу наsslар икки қисмдир. Биринчи қисмда Росууллоҳ ﷺ Абу Бакрни мақтаганлиги айтилган ва уларда Абу Бакрни халифа қилиб қолдирганига далолат қиладиган ҳеч қандай нарса йўқ. Иккинчи қисмдан эса айримлар Росууллоҳ ﷺ Абу Бакрни халифа қилиб қолдирган деб хulosса чиқарса, бошқалари Пайғамбаримиз ﷺ Абу Бакрни халифаликка номзод қилиб кўрсатган деб хulosса чиқарган. Росууллоҳ ﷺ Абу Бакрни мақтаган биринчи қисмга келсак, биз бу наsslардан намуналар келтириб айримларини зикр қилиб ўтамиш. Уларнинг ҳеч бири мақтовдан бошқа нарсани англатмайди.

Бухорий Абу Саид Худрийдан ривоят қиласди: Набий ﷺ дедилар:

«إِنَّ مِنْ أَمْنَ النَّاسِ عَلَيَّ فِي صُحْبَتِهِ وَمَا لَهُ أَبَا بَكْرٌ، وَلَوْ كُنْتُ مُتَّخِذًا حَلْيَلًا غَيْرَ رَبِّيْ
لَا تَتَّخِذْ أَبَا بَكْرٍ، وَلَكِنْ أُخْرَوَةُ الْإِسْلَامِ وَمَوَدَّتُهُ، لَا يَقِينٌ فِي الْمَسْجِدِ بَابٌ إِلَّا سُدًّا، إِلَّا
بَابٌ أَبِي بَكْرٍ»

«Одамлар орасида менга сухбати ва молида энг кўп меҳрмурувват кўрсатган инсон Абу Бакрдир. Агар Роббимдан бошқа яна биронни халил (энг яқин дўст) тутганимда эди, албатта Абу Бакрни халил тутган бўлардим. Лекин Ислом биродарлиги ва муҳаббати (кифоя). Масжидда Абу Бакрнинг эшигидан бошқа бирон эшикни қолдирмай беркитинглар». Муслим ҳам бу ҳадисни бошқача, лекин шунга яқин лафзлар билан ривоят қилган. Бу ҳадисда Абу Бакрни халифа қилиб қолдирилган дейишга асос бўладиган ҳеч нарса йўқ. Унда Пайғамбаримиз ﷺ Абу Бакрни мақтаган. Бор гап шу. Росууллоҳ ﷺ саҳобалардан кўпининг исмини айтиб мақтаганлар. Масалан Умар, Усмон, Али, Саъд ибн Абу Ваққос, Талҳа, Зубайр, Абу Убайды ибн Жарроҳ, Ҳасан, Ҳусайн, Зайд ибн Ҳориса, Усома ибн Зайд, Абдуллоҳ ибн Жаъфар, Ҳадижа, Оиша, Пайғамбар ﷺнинг қизи Фотима, Умму Салама, Билол ва бошқа саҳобалар – ҳаммаларидан Аллоҳ рози бўлсин – мақталган ҳадислар ворид бўлган. Мақтовнинг ўзигина халифа қилиб қолдиришга ҳеч бир жихатдан далолат қилмайди.

Энди айримлар Абу Бакр халифа қилиб қолдирилган деб хулоса чиқарган ҳадисларга тўхталашибан бўлсан, улар тўрт ҳадис бўлиб, биз уларни келтириб ҳар биридаги нарсани баён қилиб ўтамиш. Бу ҳадислар қуйидагилардир:

Биринчи: Бухорий Қосим ибн Мухаммаддан ривоят қилди:
 «قَالَتْ عَائِشَةُ : وَأَرْسَاهُ . فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : ذَاكَ لَوْ كَانَ وَأَنَا حَيٌّ فَسَتَغْفِرُ
 لَكَ وَأَدْعُوكَ لَكَ، فَقَالَتْ عَائِشَةُ : وَأَنْكُلِيَاهُ، وَاللَّهُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ تُحِبُّ مَوْتِي، وَلَوْ كَانَ ذَاكَ
 لَظَلَّتَ آخِرَ يَوْمِكَ مُعَرِّسًا بِعَضِ أَزْوَاجِكَ؛ فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ : بَلْ أَنَا وَأَرْسَاهُ، لَقَدْ
 هَمَمْتُ أَوْ أَرَدْتُ أَنْ أُرْسِلَ إِلَى أَبِي بَكْرٍ وَابْنِهِ فَاعْهَدَ أَنْ يَقُولَ الْفَاتِلُونَ أَوْ يَتَمَنَّى
 الْمُتَمَنِّونَ، ثُمَّ قُلْتُ يَا أَبَيَ اللَّهِ وَيَدْفَعُ الْمُؤْمِنُونَ، أَوْ يَدْفَعُ اللَّهُ وَيَا أَبَيَ الْمُؤْمِنُونَ»

«Оиша: вой бошим, деди. Росууллоҳ ﷺ буни эшитиб: агар тириклигимда ўлиб кетсангиз сиз учун истиғфор айтаман ва ҳаққингизга дуо қиласман, дедилар. Оиша: вой шўрим,

Аллохга қасамки, ўлишимни хоҳляяпсиз, шекилли. Ўлиб кетсам умрингизнинг охиригача баъзи аёлларингиз билан бўлаверар экансизда, деди. Шунда Набий ﷺ дедилар: энди менинг бошим оғриб кетди, Абу Бакр ва ўғлига одам юбориб васият қилмоқчи бўлдим, токи кимлардир (мен халифаликка лойикроқман деб) гапириб юрмасин ёки кимлардир орзу қилмасин. Сўнг: Аллоҳ (Абу Бакрдан бошқаси халифа бўлишига) кўнмайди, мўминлар ҳам буни рад қилади ёки Аллоҳ буни рад қилади, мўминлар ҳам бунга кўнмайди, дедим». Муслим бу ҳадисни Оишадан бошқа лафз билан ривоят қилди. Оиша ﷺ деди: Росулуллоҳ ﷺ касал бўлиб ётганларида менга:

«اُدْعِي لِي أَبَا بَكْرَ أَبَاكَ وَأَخَاكَ حَتَّى أَكْتُبَ كِتَابًا، فَإِنِّي أَخَافُ أَنْ يَتَمَنَّى مُتَمَّنٌ وَيَقُولُ قَاتِلُ أَنَا أَوْلَى، وَيَأْتِيَ اللَّهُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَّا أَبَا بَكْرٍ»

«Отанг Абу Бакри ва акангни чақириб кел. Бир мактуб ёзиб бермоқчиман. Чунки мен бирон умидвор умид қилиб қолишидан ва бирон кимса мен лойикроқман, деб айтишидан қўрқмоқдаман. Аллоҳ ва мўминлар эса Абу Бакрдан бошқасига кўнмайди», дедилар.

Иккинчи: Бухорий Жубайр ибн Мутъимдан ривоят қилади:
 «أَتَتَ النَّبِيَّ ﷺ امْرَأَةً فَكَلَمَتُهُ فِي شَيْءٍ، فَأَمَرَهَا أَنْ تَرْجِعَ إِلَيْهِ، قَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَرَأَيْتَ إِنْ جِئْتُ وَلَمْ أَجِدْكَ – كَانَهَا ثَرِيدُ الْمَوْتَ – قَالَ: إِنْ لَمْ تَجِدِينِي فَأُتَيْ أَبَا بَكْرٍ»
 «Набий ﷺ хузурига бир аёл келиб у киши билан бир нарса ҳақида гаплашди. Пайғамбаримиз ﷺ унга (бошқа сафар келиб) мурожаат қилишини буюрди. Аёл: ё Росулуллоҳ келиб сизни топмасамчи, деди. У бу гапи билан ўлимни кўзда тутгандек бўлди. Пайғамбаримиз ﷺ: агар мени топмасанг у холда Абу Бакрга мурожаат қил, дедилар». Муслим бу ҳадисни ушбу лафз билан ривоят қилди:
 «إِنْ امْرَأَةً سَأَلَتْ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ شَيْئًا، فَأَمَرَهَا أَنْ تَرْجِعَ إِلَيْهِ، فَقَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَرَأَيْتَ إِنْ جِئْتُ فَلَمْ أَجِدْكَ – قَالَ أَبِي كَانَهَا تَعْنِي الْمَوْتَ – قَالَ فَإِنْ لَمْ تَجِدِينِي فَأُتَيْ أَبَا بَكْرٍ»

«Бир аёл Росулуллоҳ ﷺдан бир нарса ҳақида сўради. Пайғамбаримиз ﷺ унга бошқа сафар мурожаат қилишини буюрди. Шунда аёл: ё Росулуллоҳ келиб сизни топмасамчи,

деди (отамнинг айтишича у ўлимни кўзда тутгандек бўлди).

Пайғамбаримиз ﷺ: агар мени топмасанг Абу Бакрнинг хузурига кел, дедилар.

Учинчи: Бухорий уммул мўминин Оишадан ривоят қилди:
«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ فِي مَرَضِهِ مُرُوا أَبَا بَكْرٍ يُصَلِّي بِالنَّاسِ، قَالَتْ عَائِشَةُ: قُلْتُ إِنَّ أَبَا بَكْرٍ إِذَا قَامَ فِي مَقَامِكَ لَمْ يُسْمِعِ النَّاسَ مِنَ الْبَكَاءِ فَمُرِّ عُمَرٌ فَلَيِّصَلٌ، فَقَالَ مُرُوا أَبَا بَكْرٍ فَلَيِّصَلٌ بِالنَّاسِ. فَقَالَتْ عَائِشَةُ: فَقُلْتُ لِحَفْصَةَ قُولِي إِنَّ أَبَا بَكْرٍ إِذَا قَامَ فِي مَقَامِكَ لَمْ يُسْمِعِ النَّاسَ، فَفَعَلَتْ حَفْصَةُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّكُنَّ صَوَاحِبُ يُوسُفَ، مُرُوا أَبَا بَكْرٍ فَلَيِّصَلٌ بِالنَّاسِ، فَقَالَتْ حَفْصَةُ لِعَائِشَةَ: مَا كُنْتُ لِأُصِيبَ مِنْكَ خَيْرًا»

«Росулуллоҳ ﷺ касал бўлиб ётганларида: Абу Бакрга буюринглар одамларга намоз ўқиб берсин, дедилар. Мен: аган Абу Бакр имомлик қилса йиғлаганидан одамлар эшитмай қолади. Шунинг учун Умарга буюринг, у намоз ўқиб берсин, дедим. Пайғамбаримиз ﷺ яна: Абу Бакрга буюринглар одамларга намоз ўқиб берсин, дедилар. Шундан сўнг мен Ҳафсага: агар Абу Бакр имомлик қилса одамлар эшитмай қолади деб айтинг, дедим. Ҳафса шундай қилди. Росулуллоҳ ﷺ: Сизлар Юсуф «дугона»ларининг ўзисиз, Абу Бакрга буюринглар одамларга намоз ўқиб берсин, дедилар. Ҳафса буни эшитиб Оишага: сиздан менга бирон яхшилик етмаганиди ўзи, деди».

Тўртинчи: Муслим Ибн Абу Мулайкадан шундай деганини ривоят қилди: «Оишадан Росулуллоҳ ﷺ кимни халифа қилиб қолдирган бўларди? - деб сўралганида у: Абу Бакри, деди. Абу Бакрдан кейинчи? - деб сўралганида: Умарни, деди. Умардан кейинчи? - деб сўралганида: Абу Убайда ибн Жарроҳни, деди ва шу ерда гапни тўхтатди».

Бу ҳадисларнинг барчаси Росулуллоҳ ﷺ Абу Бакрни халифа қилиб қолдирганига далил бўлишга ярамайди. Биринчи ҳадисни оладиган бўлсак у икки сабабга кўра рад қилинади: Биринчи сабаб шуки, Росулуллоҳ ﷺ: «қасд қилдим ёки шундай қилмоқчи бўлдим», демоқдалар. Лекин қилмадилар. Демак у далил бўлмайди. Чунки далил Росулуллоҳ ﷺнинг айтган сўзи, қилган иши ва сукутидир. Бундан бошқаси шаръий далил деб эътибор қилинмайди. Иккинчи сабаб шуки, Оша Абу Бакрнинг қизидир. Шунинг учун агар бу ҳадис

мавжуд бўлганида эди, уни Абу Бакр албатта билган бўлар ва ансорлар ўзларидан бирини халифа қилиб байъат бериш учун тўпланишиб баҳс-мунозара қилишаётганда ас-Сақифага бориб бу ҳадисни албатта ҳужжат қилган бўларди.

Иккинчи ҳадисга келсак, у Абу Бакрни халифа қилиб қолдиришга далолат қилмайди. Чунки ўша аёл: ...сизни топмасамчи, деди. Ростдан ҳам у Пайғамбаримиз ﷺ бирон газотга кетгани ёки қандайдир иш билан кетиб, йўқ бўлгани учун топмаслиги мумкин эди. Бу ҳадисдаги аёлнинг: ...сизни топмасамчи, деган сўзидан ўлган бўлсангизчи деган мазмунни кўзда тутганига далолат қиласидиган ҳеч нарса йўқ. Бу ҳадисдаги: «у гўё ўлимни кўзда тутгандек бўлди», деган сўз Жубайрнинг сўзицир ва унинг тушунган нарсасидир. Росууллоҳ ﷺнинг бу аёлга мени топмасанг Абу Бакрнинг олдига бор, деб буюрганига келсак бунда Абу Бакрни ўзидан кейин халифа қилиб қолдиришга ҳеч қандай далолат йўқ. У аёл ўлимни кўзда тутган эди, деб фараз қилган тақдиримизда ҳам бу Пайғамбаримиз ﷺ мана шу гапга кўра Абу Бакрни ўзидан кейин халифа қилиб тайинлаган деган маънони англатмайди. Учинчи ҳадисга келсак унда Пайғамбаримиз ﷺ намозда ўз ўрнига Абу Бакр ўтишини буюрдилар, холос, бундан бошка гап йўқ. Намозда ўринбосар бўлиш бошқарувда ўринбосар бўлишга далолат қилмайди. Аммо уларнинг «Росууллоҳ ﷺ Абу Бакрнинг динимиз ишига бош бўлишига рози бўлган экан, биз унинг дунёмиз ишига бош бўлишига рози бўлмаймизми?», деган гапларига келсак бу уларнинг тушунчасидир. Бу тушунча хатодир. Чунки намоз билан бошқарув ўртасида жуда катта фарқ бор. Зоро намозда имом бўлишга ярайдиган хар қандай киши ҳукмда имом бўлишга ярайвермайди. Қолаверса бу насс намозгагина хос бўлиб бошқасини ўз ичига олмайди. Уни намоздан бошқасига қўллаш дуруст эмас.

Энди тўртинчи ҳадисга келсак, у ҳадис ҳисобланмайди. Чунки унинг санади бирон нарсада Росууллоҳга етиб бормаган. Балки у Оишанинг раъйидир холос. Саҳобанинг раъйини ҳужжат қилинмайди ва у шаръий далил деб ҳисобланмайди. Шунинг учун у рад қилинади. Чунки у ҳадис эмас. Шу боис шаръий ҳукмларда унинг ҳеч бир қиймати йўқ.

Булар Абу Бакрни халифа қилиб қолдириган деб айтадиган кишилар келтирадиган ҳадислар ҳақида эди. Аммо Росууллоҳ ﷺ Алини халифа қилиб қолдириган деб айтадиган кишилар

келтирадиган ҳадисларга келсак, улар уч қисмдир: биринчи қисмда Росууллоҳ ﷺ саййидимиз Али رضي الله عنه ни мақтаган бўлсалар, иккинчи қисмдан айримлар Росууллоҳ ﷺ Алини халифа қилиб қолдирган деган холосани чиқаришган, учинчи қисмда эса хужжат келтирувчилар фикрича Росууллоҳ ﷺ Алини халифа қилиб қолдиргани ҳақида очиқ насс келган.

Энди Росууллоҳ ﷺ Алини мақтаган биринчи қисмга келсак, намуна сифатида айрим ҳадисларни келтирамиз, қолганлари ҳам мақтов маъноси доирасидан чиқмайди.

Бухорий Саҳл ибн Саъд رضي الله عنه‌дан ушбуни ривоят қилди:

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ رَجُلًا يَفْتَحُ اللَّهَ عَلَىٰ يَدِيهِ، قَالَ: فَبَاتَ النَّاسُ يَدْوِكُونَ لِيَتَهُمْ أَيْهُمْ يُعْطَاهَا. فَلَمَّا أَصْبَحَ النَّاسُ غَدَوْا عَلَىٰ رَسُولِ اللَّهِ كُلُّهُمْ يَرْجُو أَنْ يُعْطَاهَا، فَقَالَ: أَيْنَ عَلَيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ؟ فَقَالُوا يَشْتُكِي عَيْنِيهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ فَأَرْسَلُوا إِلَيْهِ فَأَثْوَنِي بِهِ، فَلَمَّا جَاءَ بَصَقَ فِي عَيْنِيهِ وَدَعَا لَهُ فَبَرَأَ حَتَّىٰ كَانَ لَمْ يَكُنْ بِهِ وَجْعٌ فَاعْطَاهُ الرَّأْيَةَ»

«Росууллоҳ ﷺ: Эртага рояни шундай бир кишига бераманки, Аллоҳ унинг қўлида фатҳга етказади. Ўша кечани одамлар роя ўзларидан қайси бирларига берилиши ҳақида зўр бериб тортишиб тонг оттиридилар. Тонг отгач одамлар Росууллоҳ ﷺ хузурига келишди. Ҳаммалари роя ўзига берилишини умид қилиб турарди. Шунда Пайғамбаримиз ﷺ: Али ибн Абу Толиб қаерда? - деб сўрадилар. Одамлар ё Росууллоҳ унинг қўзи оғриб қолибди, дейишди. Пайғамбаримиз ﷺ: унга одам юбориб айтиб келинглар, деди. Али келгач Пайғамбаримиз ﷺ унинг қўзига туфладилар ва унинг ҳаққига дуо қилдилар. Шунда Али тузалиб оғримагандек бўлиб қолди. Шундан сўнг Пайғамбаримиз ﷺ унга рояни берди». Муслим бу ҳадисни Абу Ҳурайрадан мана бу лафз билан ривоят қилди:

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ رَجُلًا يَوْمَ خَيْرٍ: لَأُعْطِيَنَّ هَذِهِ الرَّأْيَةَ رَجُلًا يُحِبُّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، يَفْتَحُ اللَّهَ عَلَىٰ يَدِيهِ. قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ: مَا أَحْبَبْتُ الْإِمَارَةَ إِلَّا يَوْمَنِدْ. قَالَ فَتَسَوَّرْتُ لَهَا رَجَاءً أَنْ أُدْعَى لَهَا، قَالَ: فَدَعَا رَسُولُ اللَّهِ رَضي الله عنه عَلَيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ فَاعْطَاهُ إِيَاهَا»

«Росууллоҳ ﷺ Хайбар кунида: Албатта бу рояни Аллоҳ ва Росулини севадиган бир кишига бераман, Аллоҳ унинг

қўлида фатҳга етказади, дедилар. Умар ибн Хаттоб дейди: «Мен амирликни фақат ўша кундагина хоҳлаган эдим». (Абу Ҳурайра айтади) Менга бериб қолармикин деган умидда менда унга зўр иштиёқ туғилди. Росулуллоҳ ﷻ Али ибн Абу Толибни чақириб рояни унга берди». Бухорий Али ﷻ маноқиби (мактовли сифатлари) ҳақидаги бобда ривоят қилишича, Набий ﷺ Алига шундай деганлар:

«أَلْتَ مِنِّيْ وَأَنَا مِنْكَ»

«Сен мендансан ва мен сенданман». Муслим Саъд ибн Абу Ваққосдан ривоят қилиб деди: Муовия ибн Абу Суфён Саъдни амир қилиб тайнилар экан, унга: Абу Туробни сўкишингга нима монеълик қиласди? - деди. Шунда Саъд: Росулуллоҳ ﷻ унга айтган уч нарсани эслаганим учун уни ҳеч қачон сўкмайман. Ўша уч нарсадан биттаси менини бўлиши мен учун дунё бойликларидан кўра яхшироқдир. Росулуллоҳ ﷻ газотларнинг бирида Алини ўзининг ўрнига қолдирдилар. Шунда Али: Ё Росулуллоҳ мени аёллар ва болалар билан қолдирасизми? - деди. Росулуллоҳ ﷻ унга:

«أَمَّا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنِّيْ بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى، إِلَّا اللَّهُ لَا تُبُوَّبَ بَعْدِيْ»

«Хорун Мусодан қандай манзилат (даражада бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатда бўлишинга розимасмисан. Фақат мендан кейин пайғамбарлик йўқ», дедилар. Мен Пайғамбаримиз ﷺнинг Хайбар кунида:

«لَا عَطِينَ الرَّاِيَةَ رَجُلًا يُحِبُّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيُحِبُّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ». قَالَ: فَتَطَوَّلْنَا لَهَا فَقَالَ:

«اذْعُوا لِي عَلَيَّ، فَأُتَّيَ بِهِ أَرْمَدَ، فَبَصَقَ فِي عَيْنِيهِ وَدَفَعَ الرَّاِيَةَ إِلَيْهِ، فَفَتَحَ اللَّهُ عَلَيْهِ»

«Мен албатта бу рояни Аллоҳ ва Росулини севадиган, Аллоҳ ва Росули ҳам уни севадиган бир кишига бераман», деб айтганларини эшигтанман. Биз ўшанда рояни олишга зўр бериб интилган эдик. Ўшанда Пайғамбаримиз ﷺ: «Менга Алини чақириб келинглар, дедилар. Уни чақириб келинди. Уни кўзи оғриган экан. Пайғамбаримиз ﷺ унинг кўзига туфлади ва рояни унга берди. Аллоҳ унинг қўлида фатҳга етказди». Ушбу:

«فَقُلْ تَعَالَوْ نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ»

«Айтинг: “Келинглар, ўғилларимизни ва ўғилларингизни чорлашибайлик”» [Оли Имрон: 61]

деган оят нозил бўлгач Росууллоҳ ﷺ Али, Фотима, Ҳасан ва Ҳусайн ҳаққига дую қилиб:

«اللَّهُمَّ هُوَ لَاءُ أَهْلِي»

«Аллоҳим, булар менинг ахлим!», деди. Муслим Саҳл ибн Саъдан ривоят қиласи: Мадинага Марвон хонадонидан бир киши волий қилиб тайинланди. У Саҳл ибн Саъдни чақириб Алини сўкишни буюрди. Саҳл бундан бош тортди. Шунда у Саҳлга, агар бунга кўнмасанг Аллоҳ Абу Туробни лаънатласин деб айт, деди. Саҳл унга: Али учун Абу Туробдан кўра севимли исм бўлмаган. Агар у ҳаёт бўлганида эди, шу исм билан чақирилса албатта хурсанд бўлган бўларди. Буни эшитиб волий Саҳлга: Нима учун у Абу Туроб деб аталди, шунинг қиссасини бизга айтиб бер, деди. Саҳл деди: Росууллоҳ ﷺ Фотиманинг уйига келиб Алини топмай:

«أَيْنَ ابْنُ عَمِّكَ؟»

«Амакингнинг ўғли қаёрда?», деб сўрадилар. Фотима ўртамиизда бир нарса бўлган эди, у менга ғазаб қилиб хафа бўлиб чиқиб кетди. Кундузи менинг олдимда дам олгани йўқ, деди. Шунда Росууллоҳ бир кишига:

«أُنْظُرْ أَيْنَ هُوَ»

«Қарачи у қаерда экан», деган эди, у бориб билиб келиб: Ё Росууллоҳ у масжидда ухлаб ётибди, деди. Росууллоҳ ﷺ келганида у ухлаб ётар, чопонининг бир томони пастга тушиб унга тупроқ теккан эди. Росууллоҳ ﷺ ундан тупроқни артиб:

«قُمْ أَبَا الشَّرَابِ»

«Тур Абу Туроб, тур Абу Туроб», дедилар. Муслим Адий ибн Собитдан, у эса Зиррдан шундай деганини ривоят қилди. Али деди: «Донни ёрган ва жонзотни йўқдан бор қилган Зотга қасамки Набий ﷺ мени фақат мўмингина яхши кўришини, мени фақат мунофиқгина ёмон кўришини менга аҳд (ваъда) қилдилар». Бу ҳадисларда Росууллоҳ ﷺ Алини ўзидан кейин халифа қилиб қолдирган деб айтишга асос бўладиган ҳеч нарса йўқ. Масалан Хайбар кунига оид ҳадисда Росууллоҳ Алини мақтаганлар. Росууллоҳнинг Алига: «Сен мендансан ва мен сенданман», деб айтган сўzlари Пайғамбаримиз ﷺ томонидан Алини мақташдир. Саъдинг Али ҳақида: «Хорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай

манзилатда бўлишинга розимасмисан», деб ривоят қилинган ҳадисига келсак, бу хақда шу мавзуга оид ҳадислардан иккинчи қисмда гап келади. Али ҳақидаги Хайбар кунига оид ҳадис мақтовдир. Пайғамбаримиз ﷺ Али, Фотима, Ҳасан, Ҳусайн менинг аҳлим деган ҳадис ҳам мақтовдир, Саҳл ибн Саъд ҳадиси ҳам мақтовдир. Росууллоҳ ﷺ саййидимиз Алини мақтаган бўлсалар, бошқа саҳобаларни ҳам мақтаганлар. Росууллоҳ ﷺнинг бир шахсни мақташи уни халифа қилиб қолдирганига ҳечам далолат қилмайди.

Ҳадислардан иккинчи қисмига келсак, айримлар улардан Росууллоҳ ﷺ ўзидан кейин Али халифа бўлишини кўрсатиб кетган деган хulosани чиқаришган. Бу ҳадислар қисқача қўйидаги тўрт нусусдан иборат:

1. Бухорий Мусъаб ибн Саъдан, у эса отасидан ривоят қилди: Росууллоҳ ﷺ Табукка чиқдилар ва Алини қолдирдилар. Али: Ё Росууллоҳ, мени болалар ва аёллар ичida қолдирасизми? - деди. Росууллоҳ ﷺ унга:

«أَلَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى؟ إِلَّا أَنَّهُ لَيْسَ نَبِيًّا بَعْدِي»

«Хорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатда бўлишинга розимасмисан. Факат мендан кейин пайғамбар бўлмайди», дедилар. Муслим Омир ибн Саъд ибн Абу Ваққосдан, у эса отасидан шундай деганини ривоят қилди: Росууллоҳ ﷺ Алига:

«أَتَتَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَنْ يَبْعَدِي»

«Хорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатдасан. Факат мендан кейин пайғамбар бўлмайди», дедилар. Бухорий ва Муслим Иброҳим ибн Саъдан, у эса отасидан шундай деганини ривоят қилди: Набий ﷺ Алига шундай дедилар:

«أَمَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى؟»

«Хорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатда бўлишинга розимасмисан». Ибн Исҳоқ ривоят қилиб деди: Росууллоҳ ﷺ Али ибн Абу Толиб ﷺни ўз аҳлига қараб туриш учун қолдирди ва унга уларнинг ичida яшаб туришни буюрди. Мунофиқлар: Унинг оғири тушади деб ундан қутилиш учун қолдириб кетди, деб мишиши тарқатишиди. Шундан сўнг Али ибн Абу Толиб қуролини олиб чиқиб кетди ва Росууллоҳ ﷺ хузурига келди.

Пайғамбаримиз ﷺ Журф деган жойга тушган эдилар. Али: эй Аллоҳнинг пайғамбари, мунофиқларнинг даъво қилишича сиз мени оғири тушади деб мендан қутилиш учун қолдирган эмишсиз, деди. Шунда Пайғамбаримиз ﷺ:

«كَذَّبُوا وَلَكُنْتِي خَلَفْتُكَ لَمَا تَرَكْتُ وَرَأَيْتُ فَارْجِعْ فَالْخُلْفَنِي فِي أَهْلِي وَأَهْلِكَ، أَفَلَا تَرْضَى يَا عَلِيُّ أَنْ تَكُونَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا يَنْبَغِي بَعْدِي»

«Улар ёлғон айтишибди. Лекин мен сени ортимда қолдирган кишиларга қараб туришинг учун қолдирган эдим. Ортингга қайт. Менинг ўрнимга аҳлимга ва ўзингнинг аҳлинингга қараб тур. Эй Али: Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатда бўлишингга розимасмисан, ахир. Фақат мендан кейин пайғамбар бўлмайди», дедилар. Шундан сўнг Али Мадинага қайтди. Росулуллоҳ ﷺ эса сафарини давом эттирдилар. Сайид Абдул Ҳусайн Шарафуддин Мусавий «ал-Мурожаат» китобида Жобир ибн Абдуллоҳдан ривоят қиласди: Росулуллоҳ ﷺ дедилар:

«يَا عَلِيُّ إِنَّهُ يَحِلُّ لَكَ فِي الْمَسْجِدِ مَا يَحِلُّ لِي وَإِنَّكَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا يَنْبَغِي بَعْدِي»

«Эй Али, сенга масжида менга ҳалол бўлган нарсалар ҳалол бўлади ва Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатдасан. Фақат мендан кейин пайғамбар бўлмайди».

2. Муслим Язид ибн Ҳайёндан шундай деганини ривоят қиласди: Мен, Ҳусайн ибн Сабра ва Умар ибн Маслам учовимиз Зайд ибн Арқамнинг олдига бордик. Ўтирганимиздан кейин Ҳусайн унга: Эй Зайд, сиз кўп яхшиликка сазовор бўлгансиз. Сиз Росулуллоҳ ﷺни кўргансиз, у кишининг ҳадисларини эшитгансиз, у киши билан бирга ғазотга чиққансиз, у кишининг ортида намоз ўқигансиз. Дарҳақиқат сиз кўп яхшиликка сазовор бўлгансиз. Эй Зайд, Росулуллоҳ ﷺдан эшитган нарсалардан бизга сўзлаб берсангиз, деди. Шунда Зайд: эй биродаримнинг ўғли, Аллоҳга қасамки, мен кексайиб қолдим, Росулуллоҳ ﷺдан эшитган баъзи нарсаларни унутдим. Шунинг учун сизларга нимани сўзласам қабул қилинглар, нимани айтиб беролмасам уни менга таклиф қилманглар, деди. Сўнгра шундай деди: Росулуллоҳ ﷺ бир куни Макка билан

Мадина ўртасидаги «Хум» деб аталадиган сув олдида бизга хутба қилдилар. Аллохга ҳамду сано айтдилар, ваъз ва зикр қилдилар. Сүнгра бундай дедилар:

«أَمَّا بَعْدُ أَلَا أَيُّهَا النَّاسُ فِإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ يُوشِكُ أَنْ يَأْتِيَ رَسُولُ رَبِّي فَاجِبٌ وَأَنَا تَارِثٌ فِيْكُمْ ثَقَلَيْنِ، أَوْلَهُمَا كِتَابُ اللَّهِ فِيهِ الْهُدَى وَالنُّورُ فَخَذُوا بِكِتَابِ اللَّهِ وَاسْتَمْسِكُوا بِهِ، فَحَتَّى عَلَى كِتَابِ اللَّهِ وَرَغَبَ فِيهِ ثُمَّ قَالَ: وَأَهْلُ بَيْتِي أَذْكُرْكُمُ اللَّهُ فِي أَهْلِ بَيْتِي، أَذْكُرْكُمُ اللَّهُ فِي أَهْلِ بَيْتِي، أَذْكُرْكُمُ اللَّهُ فِي أَهْلِ بَيْتِي»

«Аммо баъд, эй одамлар огох бўлингки мен ҳам бир инсонман, холос. Роббимнинг элчиси келиб мени олиб кетишига яқин қолди. Мен сизларга икки қимматбаҳо нарсани қолдириб кетяпман, биринчиси Аллоҳнинг Китоби бўлиб, унда ҳидоят ва нур бор. Аллоҳнинг Китобини маҳкам ушланглар, унга маҳкам ёпишинглар». Пайғамбаримиз ﷺ Аллоҳнинг Китобига ундан, унга тарғиб қилдилар, сўнгра бундай дедилар: «Аҳли байтим, мен сизларга аҳли байтим борасида Аллоҳни эслатаман, аҳли байтим борасида сизларга Аллоҳни эслатаман». Шунда Ҳусайн унга: Эй Зайд, Пайғамбаримиз ﷺнинг аҳли байти кимлар? Аёллари эмасми? - деди. Зайд: аёллари аҳли байтидир, лекин Пайғамбаримиз ﷺдан кейин садақа ҳаром қилинган кишилар ҳам унинг аҳли байтидир, деди. Ҳусайн: улар кимлар? - деди. Зайд: улар оли Али (Али хонадони), оли Үқайл, оли Жаъфар, оли Аббос, деди. Ҳусайн: уларнинг ҳаммасига садақа ҳаром қилинганми? - деди. Зайд: ҳа, шундай деди. Сайийд Абдул Ҳусайн Шарафуддин «ал-Мурожаат» китобида бу ҳадисни ушбу ривоят билан келтириди: Табароний сахиҳлигига ижмо қилинган санад билан Зайд ибн Арқамдан ривоят қиласи: Ресулуллоҳ ﷺ Хум чашмаси олдида, дарахтлар остида хутба қилиб шундай дедилар:

«أَيُّهَا النَّاسُ يُوشِكُ أَنْ أُذْعِي فَاجِبٌ وَإِنِّي مَسْؤُلٌ وَإِنَّكُمْ مَسْؤُلُونَ، فَمَاذَا أَئْتَمْ قَاتِلُونَ؟ قَالُوا نَشْهُدُ إِنَّكَ قَدْ بَلَغْتَ وَجَاهَدْتَ وَنَصَحْتَ، فَجَزَّاكَ اللَّهُ خَيْرًا، فَقَالَ: أَلَيْسَ شَهِدُونَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، وَأَنَّ جَنَّتَهُ حَقٌّ وَأَنَّ نَارَهُ حَقٌّ، وَأَنَّ الْمَوْتَ حَقٌّ وَأَنَّ الْبَعْثَ حَقٌّ بَعْدَ الْمَوْتِ، وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَّةٌ لَا رَيْبٌ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ

مَنْ فِي الْقُبُورِ؟ قَالُوا بَلِّي نَشْهُدُ بِذَلِكَ. قَالَ اللَّهُمَّ أَشْهُدُ. ثُمَّ قَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ مَوْلَايَ، وَإِنَا مَوْلَى الْمُؤْمِنِينَ، وَإِنَا أَوْلَى بِهِمْ مِنْ أَنفُسِهِمْ، مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهُدَا مَوْلَاهُ – يَعْنِي عَلَيًّا – اللَّهُمَّ وَالَّذِي وَالَّذِي، وَعَادَ مِنْ عَادَةَ. ثُمَّ قَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي فَرَطْكُمْ وَإِنَّكُمْ وَارِدُونَ عَلَيَّ الْحَوْضَ، حَوْضٌ أَغْرَضُ مَا بَيْنَ بُصُرِي إِلَى صَعَاءَ، فِيهِ عَدْدُ النُّجُومِ، قَدَّاْحٌ مِنَ الْفَضَّةِ، وَإِلَيْيَ سَائِلُكُمْ حِينَ تَرْدُونَ عَلَيَّ عَنِ التَّقْلِينَ كَيْفَ تُخَلِّفُونِي فِيهِمَا النَّقْلُ الْأَكْبَرُ كِتَابُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، سَبَبٌ طَرَفُهُ بِيَدِ اللَّهِ تَعَالَى وَطَرَفُهُ بِأَيْدِيْكُمْ فَاسْتَمْسِكُوا بِهِ لَا تَضْلُوا وَلَا تَبْدُلُوا، وَعَسْرَتِي أَهْلُ بَيْتِي فِيَّهُ قَدْ تَبَانِيَ اللَّطِيفُ الْجِبِيرُ أَنَّهُمَا لَنْ يَنْقَضِيَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضَ»

«Эй инсонлар, яқында мен чақириламан ва уни қабул қиласын. Албатта мен масъулман ва албатта сизлар хам масъулсиз. Хүш, сизлар нима дейсизлар? Одамлар: биз албатта етказдингиз, жидду жаҳд қилдингиз ва насиҳат қилдингиз, деб гувоҳлик берамиз. Аллоҳ сизга яхшиликни мукофот қиссин, дейишди. Пайғамбаримиз ﷺ: сизлар Аллоҳдан бошқа ҳеч илоҳ йўқ ва Мухаммад Унинг бандаси ва росулидир деб, жаннати хам, дўзахи хам ҳақ, ўлим ҳақ, ўлгандан кейин қайта тирилиш ҳақ, соат (қиёмат) албатта келади, бунда ҳеч шубҳа йўқ ва Аллоҳ қабрдагиларни қайта тирилтиради, деб гувоҳлик бермайсизларми? - дедилар. Одамлар: биз албатта бунга гувоҳлик берамиз дейишди. Пайғамбаримиз ﷺ: Аллоҳим, ўзинг гувоҳ бўл, дедилар, сўнгра бундай дедилар: Эй инсонлар, албатта Аллоҳ менинг Мавлойимдир, мен эса мўминларнинг мавлосиман. Мен уларга ўзларидан кўра ҳақлироқман. Мен кимнинг мавлоси бўлсанм бу хам - яъни Али хам - унинг мавлосидир. Аллоҳим уни дўст тутганни дўст тут ва уни душман тутганни душман тут. Шундан кейин Пайғамбаримиз ﷺ яна бундай дедилар: Эй инсонлар, мен сизлардан олдин кетаман ва сизлар менинг ҳавзимга келасизлар, шундай ҳавзки у Бусро билан Санъо ўртасидаги ерлардан кенгрок бўлиб, унда юлдузлар саноғича кумушдан бўлган қадаҳлар бўлади. Менинг хузуримга келган пайтингизда сизлардан икки қимматбаҳо нарса ҳақида, мендан кейин иккисига қандай ўринбосарлик қилганингиз ҳақида сўрайман. Энг катта

қимматбаҳо нарса Аллоҳ Азза ва Жалланинг Китоби бўлиб, бир тарафининг учи Аллоҳ Таоло қўлида, бир тарафи эса сизларнинг қўлингиздадир. Бас, уни маҳкам ушланглар, залолатга кетмайсизлар, уни бошқа нарсаларга алмаштирганлар. Иккинчи қимматбаҳо нарса менинг муаттар оиласи аҳли байтимдир. Латиф, Хабир Зот бу икки қимматбаҳо нарса то ҳавзимга келгунига қадар тугамаслигини менга хабар берди». Сайид Абдулхусайн Шарафуддин зикр қилган нарса шу ерда ниҳоясига етди. Шайх Абдулхусайн Аҳмад ал-Аминий ан-Нажафий «ал-Ғадир» китобида қайдагиларни айтади: «Набий ﷺ ҳаж амалларини адо этгач Мадинага қайтдилар. У киши билан бирга йиғилган одамлар бор эди. Пайғамбаримиз ﷺ Жухфа яқинидаги Хум чашмасига етиб келдилар. У ерда мадиналиклар, мисрликлар ва ироқликлар йўллари айрилар эди. Бу воқеа 18 зул-хиҷжа пайшанба куни рўй берди. Ўшандада Жаброил Амин Аллоҳнинг:

﴿إِنَّمَا أُنذِلُ لِيَكَ مِن رَّبِّكَ﴾

«Эй пайғамбар, сизга Парвардигорингиз томонидан нозил қилинган нарсани етказинг!» [Моида: 67]

деган қавлини олиб тушди ва Пайғамбаримиз ﷺ Алини одамлар учун таниқли киши қилиб қўйишни ва уларга унинг ҳақида нозил бўлган валийликни, итоат ҳар бир кишига фарз бўлганини етказиб қўйишни буюрди. Қавмнинг аввалги сафлари Жухфага яқин келиб қолган эди. Росууллоҳ ﷺ улардан олдинга илгарилаб кетганларини қайтаришни, ортда қолганларини эса ўша жойда ушлаб туришни буюрдилар ва ҳаммани бешта бир-бирига яқин баланд, катта самра дарахтлари остига тушишни буюрдилар. Қавм жой-жойларини эгаллаб, дарахтлар ости супурилди. Пешин намозига аzon айтилгач Пайғамбаримиз ﷺ келиб одамлар билан дарахтлар остида намоз ўқидилар. Кун қизиган бўлиб, одамлар жазирама иссиқ шиддатидан чопонларининг бир учини бошларига, бир учини эса оёқлари остига қўйиб олишган эди. Росууллоҳ ﷺ намозни адо этгач қавмга юзланиб уларнинг ўртасида туюнинг устида ҳаммага эшиттириб, баланд овоз билан хутба қилиб, шундай дедилар:

«الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَتْعِينُهُ وَنَوْمُنُ بِهِ وَنَتَوْكِلُ عَلَيْهِ، وَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسَنَا، وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا، الَّذِي لَا هَادِي لِمَنْ ضَلَّ، وَلَا مُضِلٌّ لِمَنْ هَدَى، وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّداً عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، أَمَّا بَعْدُ: أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ نَبَّانِي الْلَّطِيفُ الْخَبِيرُ اللَّهُ لَمْ يُعَمِّرْنِي إِلَّا مِثْلَ نَصْفِ عُمْرِ الدُّنْيَا قَبْلَهُ، وَإِنِّي أُوشِكُ أَنْ أُدْعَى فَاجِيبًا، وَإِنِّي مَسْؤُولٌ وَأَنْتُمْ مَسْؤُلُونَ فَمَاذَا أَنْتُمْ قَائِمُونَ؟ قَالُوا: نَشْهُدُ أَنَّكَ قَدْ بَلَغْتَ وَنَصَحتَ وَجَهَدْتَ فَجَرَاكَ اللَّهُ خَيْرًا. قَالَ: أَلَسْتُ تَشْهِدُونَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّداً عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، وَأَنْ جِنَّتُهُ حَقُّ وَنَارَهُ حَقُّ، وَأَنَّ الْمَوْتَ حَقُّ، وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَّةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا، وَأَنَّ اللَّهَ يَعْبُثُ مِنْ فِي الْقُبُوْرِ؟ قَالُوا: بَلَى نَشْهُدُ بِذَلِكَ. قَالَ: اللَّهُمَّ اشْهُدْ. ثُمَّ قَالَ: أَيُّهَا النَّاسُ أَلَا تَسْمَعُونَ؟ قَالُوا: نَعَمْ. قَالَ: فَإِنِّي فَرَطْ عَلَى الْحَوْضِ وَأَنْتُمْ وَارْدُونَ عَلَى الْحَوْضِ، وَإِنَّ عَرْضَهُ مَا يَبْيَنْ صَنْعَاءَ وَبَصْرَى فِيهِ أَقْدَاحٌ عَدَدَ النُّجُومِ مِنْ فَضَّةٍ فَانْظُرُوا كَيْفَ تُخْلِفُونِي فِي التَّقْلِيْنِ، فَنَادَى مُنَادِ، وَمَا الشَّقَّلَانِ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: النَّقْلُ الْأَكْبَرُ كِتَابُ اللَّهِ، طَرْفٌ بِيَدِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَطَرْفٌ بِيَدِيْكُمْ فَتَمَسَّكُوا بِهِ لَا تَضْلُوا، وَالآخَرُ الْأَصْغَرُ عَتْرَتِي، وَإِنَّ الْلَّطِيفَ الْخَبِيرَ نَبَّانِي أَنَّهُمَا لَنْ يَسْفِرُقا حَتَّى يَرِدَا عَلَى الْحَوْضِ، فَسَأَلْتُ ذَلِكَ لَهُمَا رَبِّي، فَلَا تَقْدُمُوهُمَا فَتَهْلِكُوا وَلَا تَقْصُرُوا عَنْهُمَا فَتَهْلِكُوا، ثُمَّ أَخْذَ بِيَدِي فَرَفَعَهَا حَتَّى رُؤِيَ بِيَاضِ آبَاطِهِمَا وَعَرَفَهُ الْقَوْمُ أَجْمَعُونَ فَقَالَ: أَيُّهَا النَّاسُ مَنْ أَوْلَى النَّاسَ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ؟ قَالُوا: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: إِنَّ اللَّهَ مَوْلَايَ، وَأَنَا مَوْلَى الْمُؤْمِنِينَ، وَأَنَا أَوْلَى بِهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ فَمَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيَّ مَوْلَاهُ، يَقُولُهَا ثَلَاثَ مَرَاتٍ، وَفِي لَفْظِ أَحْمَدَ إِمامَ الْحَنَابَلَةِ أَرْبَعَ مَرَاتٍ، ثُمَّ قَالَ: اللَّهُمَّ وَالَّهُمَّ وَالَّهُمَّ وَعَادَ مَنْ عَادَهُ، وَأَحْبَبَ مَنْ أَحْبَبَهُ، وَأَبْغَضَ مَنْ أَبْغَضَهُ وَأَنْصَرَ مَنْ نَصَرَهُ، وَأَخْذَلَ مَنْ خَذَلَهُ، وَأَدِرِ الْحَقَّ مَعَهُ حَيْثُ دَارَ، أَلَا فَأَيْلُغْ الشَّاهِدُ الغَائِبَ»

«Аллоҳга ҳамд бўлсин, Ундангина ёрдам сўраймиз, Унга имон келтирамиз, Унга таваккул қиласиз. Аллоҳдан нафсимизнинг ёмонлигидан ва ёмон амалларимиздан паноҳ беришини сўраймиз. У Зот кимни адаштираса, уни ҳеч хидоят қилолмас, кимни хидоят қилган бўлса, уни ҳеч ким адаштиrolмас. Аллоҳдан бошқа ҳеч илоҳ йўқ ва Муҳаммад

Унинг бандаси ва росулидир, деб гувоҳлик бераман. Аммо баъд: эй инсонлар, Латиф, Хабир Зот менга хабар бердики, қайси бир пайғамбар бўлмасин ўзидан олдинги пайғамбар умрининг ярмича умр кўрган. Менинг ҳам чакирилиб, ижобат қилишимга яқин қолди. Албатта мен масъулман ва албатта сизлар ҳам масъулсиз. Хўш, сизлар нима дейсизлар? Одамлар: биз албатта етказдингиз, жидду жаҳд қилдингиз ва насиҳат қилдингиз, деб гувоҳлик берамиз. Аллоҳ сизга яхшиликни мукофот қилсин, дейиши. Пайғамбаримиз ﷺ: сизлар Аллоҳдан бошқа ҳеч илоҳ йўқ ва Мухаммад Унинг бандаси ва росулидир, деб, жанинати ҳам, дўзахи ҳам ҳақ, ўлим ҳақ, ўлгандан кейин қайта тирилиш ҳақ, соат (киёмат) албатта келади, бунда ҳеч шубҳа йўқ ва Аллоҳ қабрдагиларни қайта тирилтиради, деб гувоҳлик бермайсизларми? - дедилар. Одамлар: биз албатта бунга гувоҳлик берамиз, дейиши. Пайғамбаримиз ﷺ: Аллоҳим, ўзинг гувоҳ бўл, дедилар, сўнгра: Эй инсонлар, қулоқ соласизларми? - дедилар. Одамлар: ҳа, қулоқ соламиз, дейиши. Пайғамбаримиз ﷺ: албатта мен ҳавзга биринчи бўлиб бораман ва сизлар ҳузуримга, ҳавзга келасизлар. Унинг кенглиги Санъо билан Бусро ўртасичалик келади. Унда юлдузлар сонича кумуш қадаҳлар бўлади. Бас, сизлар мендан кейин икки қимматбаҳо нарсага қандай ўринбосарлик қилишингиз ҳақида ўйлаб кўринглар, дедилар. Шунда бир киши: у икки қимматбаҳо нарса нима ё Росууллоҳ? - деб сўради. Пайғамбаримиз ﷺ: энг қимматли нарса Аллоҳнинг Китоби, бир тарафи Аллоҳ Азза ва Жалла қўлида, бошқа тарафи эса сизларнинг қўлингизда. Уни маҳкам тутинглар, шунда залолатга кетмайсиз. Иккинчи кичикроғи эса менинг муаттар оиласидир. Латиф, Хабир Зот менга хабар бердики, иккаласи то ҳавзга келгунга қадар бир-биридан асло айрилмайди. Мен буни Роббимдан сўрадим. Бас, сизлар иккаласидан ўзингизни муқаддам қўймангки ҳалок бўласиз, иккаласи борасида қосирлик қилманг, бунда ҳам ҳалок бўласиз, дедилар. Шундан сўнг Пайғамбаримиз ﷺ Алини қўлини ушлаб шундай юкори кўтардики, ҳатто иккала қўлтиғининг оқи кўринди. Уни (Алини) ҳамма таниди. Сўнг Пайғамбаримиз ﷺ: эй инсонлар, ким мўминларга ўзларидан ҳам кўра ҳақлироқ? - деб

сүрадилар. Одамлар: Аллоҳ ва Росули билувчироқ, деб жавоб беришди Пайғамбаримиз ﷺ: албатта Аллоҳ менинг Мавлойимдир, мен эса мўминларнинг мавлоси (дўсти)ман. Мен уларга ўзларидан кўра ҳақлироқман. Мен кимнинг мавлоси бўлсан Али ҳам унинг мавлосидир, дедилар, буни уч марта айтдилар (ханбалийлар имоми Аҳмад ривоятида тўрт марта, дейилган). Шундан сўнг Пайғамбаримиз ﷺ: Аллоҳим, уни (Алини) дўст тутганни дўст тут, душман тутганни душман тут, уни севганни сев, уни ёмон кўргани ёмон кўр, унга ёрдам берганга ёрдам бер, уни ёрдамсиз ташлаб қўйганни ёрдамсиз ташлаб қўй, қаерга борса ҳақни у билан бирга қил. Огоҳ бўлинглар, ҳозир бўлган ҳозир бўлмаганга етказсин».

3. Росулуллоҳ ﷺ Алининг халифа бўлишини кўрсатиб кетган, деб айтадиган кишилар ўзларининг китобларида бир қанча ҳадисларни ривоят қилишган. Биз бу ҳадисларни ривоят қилиниши жиҳатидан баҳс қилмаймиз. Бу ҳадисларни икки шайх: Бухорий ва Муслим ривоят қилмаган ва ишончли кишилар орқали ҳам ривоят қилинмаган. Уларнинг кўпи мавзуъ (тўқима) ҳадислардан иборат. «Бу ҳадисларни сизлар ишончли деб ҳисобладиган кишилар ривоят қилмаган, уларни биз ишончли деб ҳисобладиган кишилар ривоят қилишган, ким саҳих ҳадис деб ҳисобласа уни ҳужжат келтиришга ҳаққи бор», деб айтмасликлари учун бу ҳадисларни ривоят қилиниши жиҳатидан баҳс қилмаймиз. Аксинча биз бу нусусларнинг ўзини уларнинг ривоятларида қандай келган бўлса шундай ҳолда баҳс қиламиз. Бу ҳадислардан улар «Росулуллоҳ ﷺ ўзидан кейин Алини халифа қилиб қолдирган», деган ҳукмни чиқаришади. Улар бу ҳадисларни валоят ҳадислари деб аташади. Биз улардан бир қисмини келтириб ўтамиз. Қолганлари ҳам худди шу маънода бўлиб, ҳатто худди шу лафзларнинг ўзи билан келади.

а – Абу Довуд Таёлисий Ибн Аббосдан ривоят килади, Росулуллоҳ ﷺ Али ибн Абу Толибга:

«أَنْتَ وَلِيُّ كُلِّ مُؤْمِنٍ بَعْدِيٍّ»

«Сен мендан кейин ҳар бир мўминнинг валийсисан», дедилар.

б – «Канзул уммол»да Имрон ибн Ҳусайндан ривоят қилиниича у бундай деган: Росулуллоҳ ﷺ бир сарийя (кичик

қүшин) юбориб, унга Али ибн Абу Толибни қўмондон қилиб тайинладилар. Али хумс (ўлжанинг бешдан бир қисми)дан ўзига бир жорияни танлаб олди. Бошқалар бунга қарши чиқди. Улардан тўрт киши Али устидан Росууллоҳ ﷺ шикоят қилишга келишиб олишди. Улар Пайғамбаримиз ﷺ олдига келишгач битталари туриб: ё Росууллоҳ, Алининг шундай, шундай қилганини кўрмайсизми, деди. Пайғамбаримиз ﷺ ундан юзини ўгириб олдилар. Иккинчиси туриб ўша гапни айтди. Пайғамбаримиз ﷺ ундан ҳам юзини ўгириб олдилар. Учинчиси ҳам туриб ўша гапни айтди. Пайғамбаримиз ﷺ ундан ҳам юзини ўгириб олдилар. Тўртинчиси ҳам туриб улар айтган гапни айтди. Шунда Росууллоҳ ﷺ уларга юзландилар. Юзида ғазаб акс этиб турарди. Сўнгра уларга:

«مَا تُرِيدُونَ مِنْ عَلِيٍّ؟ إِنَّ عَلِيًّا مِنِي وَأَنَا مِنْهُ، وَهُوَ وَأَيُّ كُلِّ مُؤْمِنٍ بَعْدِي»

«Алидан нима истайсиз? Али мендан, мен унданман ва у мендан кейин ҳар бир мўминнинг валийисидир», дедилар.

в – Амр ибн Маймун Ибн Аббосдан ривоят қилган узун ҳадисда шундай дейилган: Росууллоҳ ﷺ фалончини Тавба сураси билан юбордилар, унинг ортидан Алини юбориб уни ундан олдирдилар ва:

«لَا يَنْهَبُ بِهَا إِلَّا رَجُلٌ هُوَ مِنِي وَأَنَا مِنْهُ»

«У мендан ва мен ундан бўлган кишигина уни олиб боради», дедилар.

г – «Канзул уммол»да Ваҳб ибн Ҳамзадан шундай дегани ривоят қилинган: Мен Али билан бирга сафарга чиқиб ундан жафо кўрдим. Қайтганимда албатта унинг устидан шикоят қиласман деб ичимга туғиб қўйдим. Қайтиб келиб Росууллоҳ ﷺ Али хақида гапириб уни қораладим. Пайғамбаримиз ﷺ:

«لَا تَقُولَنَّ هَذَا لِعَلِيٍّ فِإِنَّهُ وَيْكُمْ بَعْدِي»

«Алига нисбатан ҳаргиз бундай дема, чунки у мендан кейин сизларнинг валийингиздир», дедилар.

д – «Канзул уммол»да Ибн Аббосдан шундай дегани ривоят қилинган: Росууллоҳ ﷺ дедилар:

«مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَحْيَا حَيَاةً، وَيَمُوتَ مَمَاتِي وَيَسْكُنَ جَنَّةً عَدْنَ غَرَسَهَا رَبِّي، فَلَيُوَالِ عَلِيًّا بَعْدِي وَلِيُوَالِ وَلِيَّهُ»

«Ким менинг ҳаётимдек ҳаёт кечиришни, менинг ўлимимдек ўлишни, дараҳтларини Роббим эккан Адн жаннатидан маскан тутишни хоҳласа мендан кейин Алини дўст тутсин ва унинг дўстини дўст тутсин».

е – «Мунтахабул канз»да Зайёд ибн Мутрафдан шундай дегани ривоят қилинган: Мен Росуллух ﷺнинг шундай деганларини эшитдим:

«مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَحْيَا حَيَاةً وَيَمُوتَ مِيتَيْ وَيَدْخُلَ الْجَنَّةَ الَّتِي وَعَدَنِي رَبِّي وَهِيَ جَنَّةُ الْخَلْدِ، فَلَيَتَوَلَّ عَلَيَا وَذَرِّيَّتَهُ مِنْ بَعْدِي، فَإِنَّهُمْ لَنْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ بَابِ هُدَىٰ، وَلَنْ يُدْخِلُوكُمْ بَابَ ضَلَالٍ»

«Кимки менинг ҳаётимдек ҳаёт кечириши, ўлимимдек ўлишни ва Роббим вайда қилган жаннатга, жаннатул Хулдга кириши хоҳласа мендан кейин Алини ва унинг зурриётини дўст тутсин. Зеро улар сизларни ҳидоят эшигидан асло чикаришмайди ва сизларни залолат эшигига ҳаргиз киргизишмайди».

ё – «Канзул уммол»да Аммор ибн Ёсирдан шундай дегани ривоят қилинган: Росулуллоҳ дедилар:

«أوصي من آمن بي وصدقني بولاه على بن أبي طالب، فمن تولاه فقد تولاني ومن تولاني فقد تولى الله، ومن أحبه فقد أحببني ومن أحببني فقد أحب الله، ومن أبغضه فقد أبغضني ومن أبغضني فقد أبغض الله»

«Менга имон келтириб мени тасдиқлаган кишига Али ибн Абу Талибни дўст тутишни васият қиласман. Уни ким дўст тутса мени дўст тутибди, ким мени дўст тутса Аллоҳни дўст тутибди. Ким уни яхши кўрса мени яхши кўрибди, ким мени яхши кўрса Аллоҳни яхши кўрибди. Ким уни ёмон кўрса мени ёмон кўрибди, ким мени ёмон кўрса Аллоҳни ёмон кўрибди».

ж – «Канзул уммол»да яна Аммордан ривоят қилинади:

«اللَّهُمَّ مَنْ أَمَنَ بِي وَصَدَقَنِي فَلَيَسْوَلْ عَلَيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ، فَإِنْ وَلَيْهِ وَلَا يَتِي وَرَلَيْتِي وَلَا يَهُ
الله تعالى»

«Аллоҳим, ким менга имон келтирса ва мени тасдиқласа Али ибн Абу Толибга ёрдам берсин. Чунки унга ёрдам бериш менга ёрдам беришдир, менга ёрдам бериш эса Аллоҳ Таолога ёрдам беришдир».

4 – Бу ерда Росууллоҳ ﷺ Алиниң халифа бўлишини кўрсатиб кетган деб айтадиган кишилар ривоят қиладиган ҳадислар ҳам бор. Бу ҳадисларни ишончли ровийларнинг ҳеч бири ривоят қилмаган ва уларнинг кўпи мавзуз ҳадислардир. Биз бу ҳадисларни – уларни ривоят қилган кишилар наздида сахих деб даъво қилинмаслиги учун – уларнинг ривоят қилиниши жиҳатидан баҳс қилиш учун келтирмаймиз, балки уларни ўша кишиларнинг ривоятларида матнлари қандай келган бўлса шундай баҳс қилиб учун келтирамиз. Бу ҳадислар Росууллоҳ ﷺ Али билан биродарлашгани ва уни ўзидан кейин ворис қилиб қолдиргани мазмунидадир. Биз улардан бир қисмини келтириб ўтамиз. Қолганлари ҳам худди шу маънода ва худди шу лафзлар билан ривоят қилинган:

а – Набий ﷺ хижратдан олдин муҳожирларни бир-бирига биродар қилиб қўйди ва ўзига Алини биродар қилиб танлади. Биродарлик ҳақидаги биринчи ҳадисда жумладан шундай сўзлар келган: «Али: ё Росууллоҳ, сизнинг мендан бошқа асҳобларингизга нисбатан қилган ишингизни менга нисбатан қилмай, мени ажратиб қўйганингизни кўриб рухим тушиб кетди ва қадим букилди. Агар бу менга бўлган ғазабдан бўлса, итоб қилишга ҳам, каримлик кўрсатишга ҳам ҳақлисиз, деди. Шунда Росууллоҳ ﷺ:

«وَالَّذِي بَعَثَنِي بِالْحَقِّ مَا أَخْرَجْتَ إِلَّا لِنفْسِي وَأَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى، غَيْرَ أَنَّهُ لَا يَبْيَيْ بَعْدِي وَأَنْتَ أَخِي وَوَارِثِي»

«Мени ҳақ билан юборган Зотга қасамки, мен сени факат ўзимга биродар қилиб танлаш учунгина кечиктиридим, холос. Зеро сен мендан Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлса шундай манзилатдасан. Лекин мендан кейин пайғамбар бўлмайди. Сен менинг биродарим ва ворисимсан», дедилар. Али: мен сиздан нимани мерос оламан? - деди. Пайғамбаримиз ﷺ:

«مَا وَرِثَ الْأَئْمَاءُ مِنْ قَبْلِي، كِتَابٌ رَّبِّهِمْ وَسُنْنَةُ نَبِيِّهِمْ»

«Мендан олдинги пайғамбарлар мерос қилиб қолдирган нарсани: Роббиларининг Китоби ва набийларининг суннатини», дедилар.

б – Набий ﷺ хижратдан беш ой кейин муҳожирлар ва ансорларни бир-бирига биродар қилиб қўйдилар. Лекин Алини ансорлардан биронтаси билан биродар қилиб қўймадилар.

Пайғамбаримиз ﷺ ўзи хам ансорлардан биронтаси билан биродарлашмадилар. Балки Алини ўзига биродар қилиб танладилар. Биродар қилиб қўйиш ҳақидаги иккинчи хадисда жумладан ушбу сўзлар келган: Росууллоҳ ﷺ Алига:

«أَغْبَبْتَ عَلَيَّ حِينَ آخَيْتُ بَيْنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ، وَلَمْ أُواخِّرْ بَيْنَكَ وَبَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ،
أَمَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى، إِلَّا أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بَعْدِي نَبِيًّا»

«Мен муҳожирлар билан ансорларни бир-бирига биродар қилиб, сени эса улардан биронтаси билан биродар қилиб қўймаган пайтимда менга ғазабландингми, ахир сен мендан Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса шундай манзилатда бўлишингга рози бўлмайсанми. Фақат мендан кейин пайғамбар бўлмайди, дедилар».

в – Ривоят қилинишича, Росууллоҳ ﷺ бир куни асҳоблари олдига чиқдилар. У кишининг юзлари ёришиб кетган эди. Абдураҳмон ибн Авф бунинг сабаби ҳақида сўраганида Пайғамбаримиз ﷺ шундай дедилар:

«بَشَارَةٌ أَنَّتِي مِنْ رَبِّي فِي أَخِي وَأَنِّي عَمِي وَأَنَّتِي بَأْنَ اللَّهَ زَوْجٌ عَلَيَّ مِنْ فَاطِمَةَ»

«Роббимдан менга биродарим, амакимнинг ўғли ва қизим ҳақида Аллоҳ Алини Фотимага уйлантиргани тўғрисида башорат келди». Аёллар саййидаси ўзининг тенгги бўлмиш муаттар оила саййидига унаштирилгач Набий ﷺ:

«يَا أَمَّ أَيْمَنَ ادْعِي لِي أَخِي. فَقَالَتْ هُوَ أَحْوَكَ وَتُنْكِحُهُ؟ قَالَ نَعَمْ يَا أَمَّ أَيْمَنَ. فَدَعَتْ عَلَيَّ
فَجَاءَ»

«Эй Умму Айман менга биродаримни чақириб келинг дедилар. Умму Айман: у биродарингиз-ку, унга никоҳлаб берасизми? - деди. Пайғамбаримиз ﷺ: ха, эй Умму Айман, - дедилар. Умму Айман Алини чақириб келгач у келди». Пайғамбаримиз ﷺ бир куни Али, акаси Жаъфар ва Зайд ибн Ҳориса ўртасида бўлган бир масала хусусида Алига хитоб қилиб шундай дедилар:

«وَأَمَّا أَنْتَ يَا عَلَيُّ فَأَخِي وَأَبُو وَلَدِي وَمِنِّي وَإِلَيَّ»

«Аммо сен эй Али менинг биродаримсан, набирамнинг отасисан, мендансан ва менгасан».

г – Росууллоҳ ﷺ бир куни Алига:

«أَنْتَ أَخِي وَوَزِيرِي تَقْضِي دِينِي وَتُنْجِزُ مَوْعِدِي وَتُبْرِئُ ذَمَنِي»

«Сен менинг биродарим ва вазири манасибатидарим. Қарзимни адо қиласан, ваъдаларимни бажарасан ва зиммамни оқлайсан», деб топшириқ бердилар.

Д – «Канзул уммол»да келишича Набий ﷺ шундай дедилар:
«مَكْتُوبٌ عَلَىٰ بَابِ الْجَنَّةِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ، عَلَيْهِ أَخْرُوٌ رَسُولُ اللَّهِ»

«Жаннат эшигига «Ла илаха иллаллоҳ, Мұхаммадур Ресулуллоҳ, Али аху Ресулиллаҳ (Али ресулуллоҳнинг биродари), деб ёзиб қўйилган».

Бу тўрт нусусга тўхталадиган бўлсак, улар Али Ресулуллоҳ томонидан Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлса шундай манзилатга қўйилганлиги ҳақидаги насс, Набий ﷺ нинг Аллоҳ Китобини ва ўзининг муаттар аҳли байтини қолдирганлиги ҳақидаги насс, валоят (дўст тутиш) ҳақидаги насс, биродарлашиб ҳақидаги насс бўлди. Бу наасслардан айрим мусулмонлар Ресулуллоҳ ﷺ ўзидан кейин Алини халифа қилиб қолдирган, яъни вафотидан кейин унинг халифа бўлишини тайин қилган деган ҳукмни чиқариб олишган. Келинг шу наассларни бир-бир кўриб чиқайлик:

Биринчи нассга, яъни Ресулуллоҳ ﷺ Алини Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса шундай манзилатга қўйғанлиги ҳақидаги нассга тўхталадиган бўлсак, унинг маъноси шу насс айтилган мақомни ва унинг лафзини ўрганиб чиқиш орқали аён бўлади. Мақом ҳақида айтадиган бўлсак Ресулуллоҳ ﷺ бу хадисни Табук ғазоти кунида айтган. Чунки ўшанда Ресулуллоҳ ﷺ мусулмонлар ишларини бошқариш ва ҳокимият ишларини идора қилиш учун ўзининг ўрнига Мұхаммад ибн Масламани Мадинага бошчи қилиб қолдирган бўлса, ўз ахлига қараб туриш учун саййидимиз Али ﷺ ни қолдирган ва уларнинг ичидаги яшаб туришни буюрган эдилар. Шундан кейин мунофиқлар «пайғамбар унинг оғири тушади деб ундан қутилиш учун қолдириб кетди» деган миш-мишни тарқатишиди. Шундан сўнг Али ибн Абу Толиб ﷺ қуролини олиб чиқиб кетди. Йўл юриб Ресулуллоҳ ﷺ хузурига келди. Пайғамбаримиз ﷺ Журф деган жойга тушган эдилар. Али: эй Аллоҳнинг пайғамбари, мунофиқларнинг даъво қилишича сиз мени оғири тушади деб мендан қутилиш учун қолдириб кетган эмишсиз, деди. Шунда Пайғамбаримиз ﷺ: «Улар ёлғон айтишибди. Лекин мен сени ортимда қолдирган кишиларга қараб туришинг учун қолдирган эдим. Ортингга қайт.

Менинг ўрнимга аҳлимга ва ўзингнинг аҳлингга қараб тур. Эй Али: Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатда бўлишингга розимасмисан, ахир. Фақат мендан кейин пайғамбар **бўлмайди**, дедилар. Шундан кейин Али ортига қайтди, Росулуллоҳ эса сафарини давом эттиридилар. Демак бу ҳадис Алининг пайғамбар томонидан Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса шундай манзилатга қўйилиши ҳақида, ўз аҳлига қараб туриши учун уни ўзининг ўрнига қолдиргани ҳақида ворид бўлган. Алининг: «**Мени болалар ва аёллар ичida қолдирасизми?**», деб айтганлиги бунга далилдир. Демак бу ҳадисанинг воқеси шуки, Пайғамбаримиз Алини ўз аҳлига қараб туриши учун қолдирган. Шунинг учун бу ҳадисдан Пайғамбаримиз уни халифаликка қолдирган деган хукм олинмайди. Айниқса Пайғамбар ўз ўрнига ҳокимиятга Мұхаммад ибн Масламани қолдирган экан ва ўз аҳлига қараб туриш учун Алининг хос ўзини қолдириб унга: «**менинг аҳлим ва ўзингнинг аҳлингга...**», деб айтган экан, демак бу ҳадисдан ундан хукмни олиб бўлмайди. Лекин Росулуллоҳ ғазотга чиққан пайтда асҳобларидан бирини ҳокимиятга қолдиргани ҳам ўша шахснинг Пайғамбаримиз ўрнига халифа бўлишига далолат қилмайди. Бунга далил шуки, Росулуллоҳ ғазотларда кўпчиликни ўз ўрнига қолдирганлар. Масалан Ашира ғазотида Мадинага Абу Салама ибн Абдуласадни, Сафвон ғазотида Зайд ибн Ҳорисани, Бани Лаҳён ғазотида Ибн Умму Мактумни бошлиқ килиб қолдирдилар ва ҳоказо. Демак Росулуллоҳ нинг бирон шахсни Мадинадаги ҳокимиятга ўз ўрнига то ўзи ғазотдан қайтиб келгунигача қолдирганлиги ўша шахсни халифа қилиб қолдирди деган маънога далолат қилмайди. Демак Пайғамбаримиз Алини фақат ўз аҳлига қараб туриши учун қолдирган экан ва ундан бошқани то ўзи ғазотдан қайтиб келгунига қадар ҳокимиятга қолдирган экан, бу ҳадисдан қандай қилиб Алини халифа қилиб қолдирди деган хукмни олиб бўлади? Энди Росулуллоҳ нинг: «**Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатда бўлишингга розимасмисан**», деган сўзларига келсак, бу лафзларнинг маъноси: «Ҳорун Мусога ўринбосар бўлган нарсага ўхшаш нарсада менга ўринбосар бўлишга розимасмисан» демакдир. У Алини Ҳорунга ўхшатишидир.

Яъни сени ўринбосар қилишимнинг мисоли Мусонинг Ҳорунни ўринбосар қилиши мисолига ўхшайди, демакдир. Ҳадис лафзларининг маъноси мана шу. Унинг бундан бошка маъноси йўқ. Алиниг Росууллоҳ ﷺга: «**Мени болалар ва аёллар ичida қолдирасизми?**», деб айтган сўзи ва Росууллоҳ ﷺ унинг бу саволига: «**Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатда бўлишингга розимасмисан**», деб жавоб берганлари бу маънони қўллаб-қувватлайди ва фақат шу маъно ирода қилинганини кўрсатади. Бу ҳадисдан ирода қилинган нарсани билиш учун Қуръони Каримга мурожаат қилинади. Мусо Ҳорунни нимада ўринбосар қилганини Қуръонга қараб билиб оламиз. Қуръони Каримга мурожаат қилсан Қуръон бу қиссани қўйидаги матн билан зикр қилганини кўрамиз:

﴿وَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَّنَهَا بِعَشْرِ فَتَمْ مِيقَتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً وَقَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَرُونَ أَخْلُفُنِي فِي قَوْمٍ وَأَصْلُحُ لَا تَشْعُ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ﴾

«Мусо билан ўттиз кечага ваъдалашган эдик. Сўнгра уни яна ўн (кеча) билан тўлдиридик. Бас, Парвардигорининг (унинг учун белгилаган) вақти комил қирқ кеча бўлди. (Аллоҳ таолога муножжот қилиши учун кетар экан) Мусо акаси Ҳорунга деди: «Қавмим устида менинг ўринбосарим бўлгин ва (агар улар ёмон амал қилсалар) тузатгин. Бузгунчи кимсаларнинг ўлига эргашмагин» [Аъроф: 142]

Демак ҳадиснинг маъноси: Ҳорун Мусога қавмида ўринбосар бўлганидек сен менга ўринбосар бўлиб ўринбосарликда Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса мендан шундай манзилатда бўлишингга розимасмисан? - деган бўлади. Бу ҳадисдан саййидимиз Алиниг кўнглини хуш қилиш ирода қилинган бўлади. Чунки у бу ўринбосарликка рози бўлмасдан келган эди. Айни вақтда бу ҳадис Алига худди Ҳорун Мусо йўқ пайтида қавмида Мусо мақомида турганидек у ҳам Росууллоҳ ﷺ йўқ пайтида унинг аҳлида унинг мақомида туришини тушунтириб уқтиришдир. Аммо Пайғамбаримиз ﷺнинг: «**Лекин мендан кейин пайғамбар бўлмайди**», деган сўзига келсан, бу Алини Ҳорунга ўхшатишдан пайғамбарликни мустасно қилишдир. Чунки Ҳорун пайғамбар эди. У пайғамбар бир ёққа кетиб йўқ бўлган пайтида унга ўринбосар бўлган пайғамбар эди. Алиниг манзилати Ҳоруннинг пайғамбарлик

манзилатига ўхшар экан деган гумон пайдо бўлмаслиги учун Росууллоҳ ﷺ пайғамбарликни мустасно қилдилар. Пайғамбарамиз ﷺнинг: «мендан кейин пайғамбар бўлмайди» деган сўзи вафотидан кейин демакдир, деб айтилмайди. Чунки гап ҳаётлик чоғида ўринбосар қилиш ҳакида кетяпти. Зеро Ҳорун Мусо вафотидан кейин эмас, балки унинг ҳаётлик чоғида, йўқ бўлган пайтида пайғамбар эди ва у Мусонинг ҳаётлик чоғида йўқ бўлган пайтида унинг қавми устидан унинг ўринбосари бўлган эди. Демак Росууллоҳ ﷺ Ҳорун Мусонинг ҳаётлик чоғида у бир ёққа кетиб, йўқ бўлиб турган пайтида пайғамбар бўлгани учун ҳамда Алининг пайғамбар эмаслигини билдириш учун: «Лекин мендан кейин пайғамбар бўлмайди» дедилар. Қолаверса Росууллоҳ ﷺ Ҳоким ривоят қилган сахих хадисда Ҳорун Мусонинг ҳаётлик чоғида вафот этганини бизга маълум қилгандар. Демак вафот этишдан кейин халифа қилиб қолдириш мавзусига ўрин қолмайди. Чунки Ҳорун ва Мусо воқеасида бундай мавзу мавжуд эмас. Ҳорун борасида ҳам ва Али борасида ҳам бундай мавзу мавжуд эмас.

Хадиснинг маъноси мана шу бўлиб, унда халифа қилиб қолдиришга ҳеч қандай ишора йўқ. Бу хадисдан Росууллоҳ ﷺ ўзи вафот этганидан кейин Алининг мусулмонларга халифа бўлишини кўрсатган деган маъно мутлақо тушунилмайди. Чунки бу ҳадис Алининг Росууллоҳ ﷺ Табук ғазотига кетган пайларида пайғамбар аҳлига қараб туриш учун ўринбосар қилиб қолдирилгани ҳакида ворид бўлган. Аммо Пайғамбарамиз ﷺнинг бу ҳадисдаги: «Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатда бўлишингга розимасмисан», деган сўzlари ҳақидаги қолган ривоятларга келсак, уларнинг орасида Бухорий ривояти каби ва Муслим Саъднинг икки ўғли: Омир ва Иброҳимдан қилган ривоят каби сахихлари ҳам ва сахих эмаслари ҳам бор. Лекин уларнинг ҳаммасида шу матннинг ўзи келтирилади. Бундан эса бу ҳадис Табукда ва Табукдан бошқа жойда айтилган деган маъно чиқади. Бунга жавоб шуки, сахих ривоятлар қиссадан бир жузи ҳақидаги ривоятдир, яъни Росууллоҳ ﷺнинг қиссадан алоҳида ажратилган битта сўзи ҳақидаги ривоятдир. Бундан ана шу ҳодиса Табук ҳодисасидан бошқа ҳодиса эди деган маъно чиқмайди. Чунки ровийлар ва муҳаддислар кўпинча ҳадисдан бир жузни ёки қиссадан бир

жузнигина ривоят қилиб, далилнинг ўрнини ривоят қилиш билангина чекланишган. Бу ҳадис фақат Табук жангидагина эмас, балки Табукда ҳам ва бошқа ерда ҳам айтилган деб фараз қилган тақдиримизда ҳам бу Росулуллоҳ ﷺ саййидимиз Али ؓ ни доим, Табук жангига ҳам, бошқа жангларда ҳам ўз аҳлига қараб туриши учун ўринбосар қилиб қолдирганини англатади, холос. Бу ҳадис Росулуллоҳ ﷺ вафотидан кейин Алини халифа қилиб қолдиришга далолат қилмайди. Бу ҳадис лафзлари ва маъносини шарҳлайдиган бўлсак, у бор-йўғи: ахир сен худди Мусо ўзи йўқ пайтида Ҳорунни ўринбосар қилиб қолдирганидек мен ҳам сени ўзим йўқ пайтимда аҳлимда ўринбосар қилиб қолдиришимга рози бўлмайсанми, лекин Ҳорун пайғамбар эди, сен эса пайғамбар эмассан, чунки мендан кейин пайғамбар бўлмайди, деган маънога далолат қиласди, холос. Шунинг учун Муслим Саъд ибн Абу Ваққосдан қилган ривоятда:

«أَمَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنِّيَّ بَعْدِي»

«Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса сен ҳам мендан шундай манзилатда бўлишингга розимасмисан, ахир. Фақат мендан кейин пайғамбар бўлмайди», деган сўзлар келган. Росулуллоҳ ﷺ Ҳоруннинг Мусога нисбатан бўлган манзилатини Алининг ўзига нисбатан бўлган манзилатига ўхшатиши мана шу. Яъни ўринбосар қилиб қолдириш, холос, бундан бошқа нарса эмас. Ҳадиснинг бутун нассидан кўриниб турганидек, Пайғамбар ﷺ бир ёққа кетиб йўқ бўлиб турган пайтида унинг аҳлига қараб туриши учун ўринбосар қилиб қолдириш, холос. Бундан бошқа нарса эмас. Битта ҳадиснинг бир неча марта айтилганлиги унинг маъносини ўзгартирмайди. Чунки Табук ғазотида Росул ﷺ ўз аҳлига қараб туриш учун Алини ўринбосар қилиб қолдиргани собит бўлиб, бунда ҳеч шубҳа йўқ бўлса, Табук ғазотидан бошқа пайтда ривоят қилинган ривоятларнинг ҳаммасида Табукда айтилган худди шу матннинг ўзи, худди шу лафзлари ва маъноси билан нақл қилинган. Уларда Табук ҳодисасида зикр қилинган қайд, яъни пайғамбар ахли, деган қайддан бошқа ўринбосар қилиб қолдиришга оид ҳеч қандай қайд зикр қилинмаган. Аксинча уларда қайд мутлақо зикр қилинмаган. Шунинг учун бу ривоятларга Табук ривоятида келган маъно берилади. Табук ривояти пайғамбар аҳлига муқайяд бўлгани

(яъни унда фақат пайғамбар аҳлига қараб туриш учун ўринбосар қилиб қолдирилгани айтилгани), қолган ривоятлар эса ўринбосар қилиб қолдириш ҳақидаги ҳар қандай қайддан мутлақ холи бўлгани учун мутлақка муқайяд маъноси берилади. Бошқа ривоятлар умумий деб айтилмайди. Зеро ҳадиснинг лафзлари умумий лафзлардан эмас. Чунки ҳамма ривоятлардаги насс бир хилдир. «Рози бўлмайсанми», деган ривоятни оламизми, «албатта сен» ёки «сен», деган ривоятни ёки бошқа ривоятни оламизми, ҳеч фарқсиз, ҳаммасида Ҳоруннинг Мусога нисбатан манзилати ҳақида гап кетган. Бу гап умумий манзилатга эмас, балки муайян манзилатга, яъни Ҳоруннинг Мусога нисбатан бўлган манзилатига хосдир. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, Ҳоруннинг Мусога нисбатан бўлган манзилати баъзи ривоятларда мутлақ келиб, ҳеч бир қайд билан муқайяд бўлмаган бўлса, бошқа бир ривоятда аҳл билан муқайяд бўлиб келган. Бу ҳолатда мутлақка муқайяд маъноси берилади. Шунинг учун ҳамма ривоятлар аҳлга муқайяд бўлади.

Энди Мусо:

﴿وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي هَرُونَ أَخِي آشَدْدُ بِهِ أَزِيرِي وَأَشْرِكُهُ فِي أَمْرِي﴾

«Менга ўз аҳлим-уругимдан бўлган Ҳорун оғамни вазир қилгин. У билан белимни маҳкам қилгин. Ва уни ишиимда (яъни пайғамбарлик ишида) шерик қилгин»

[Тоҳа: 29-32]

деб Аллоҳдан сўраган бошқа ишларга келсак, Ҳоруннинг Мусога нисбатан бўлган манзилатида ҳам ва халифа қилиб қолдиришда ҳам бу ишларнинг ҳеч бир ўрни йўқ. Чунки улар Мусонинг Аллоҳдан ўзига акасини ёрдамчи қилишини ва унга ҳам пайғамбарлик беришини сўраб қилган дуосидир. Чунки Мусо Ҳорунни шерик қилишни Аллоҳдан сўраган иш пайғамбарлик ва рисолат эди. Ҳорун ҳокимиятда эмас, балки фақат мана шу ишда Мусога шерик бўлади, холос. Чунки Мусо ҳоким бўлмаган, пайғамбар бўлган, холос. Мусо ўзининг ўрнига Ҳорунни халифа бўлишини эмас, ўзига ёрдамчи ва ишида шерик бўлишини сўраган. Бунинг устига бу ишлар Мусонинг Ҳорунга нисбатан бўлган манзилатини баён қилмайди, аксинча бу манзилатни баён қиласиган нарса Мусо ўзи йўқ пайтида Ҳорунни қавмида ўринбосар қилиб қолдиришидир. Демак Ҳоруннинг Мусога нисбатан манзилати ўзи йўқ пайтида уни қавмида ўз ўрнига ўринбосар қилиб

қолдиришидир. Шунга кўра демак Росууллоҳ Ҳорунинг: «**Хорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса...**», деган сўзида пайғамбарликда Алини ёрдамчи ва шерик қилишнинг асари ҳам йўқ, аксинча наsslардаги маъно қавмда ўринбосар қилиб қолдиришдан иборат, холос. Насслар бундан бошқа маънони англатмайди.

Энди «Мусо ҳоким бўлган. Чунки ҳукм юритиши учун унга шариат нозил қилинган. Ўша шариатда муолажа ва жазо чоралари бўлган. Мусо Байтул Мақдисни эгалламоқчи бўлган қўшинга қўмондонлик қилган. Унга қавми: сен ва Роббинг бориб жанг қиласверинглар, деган. Демак унинг Ҳорунни қавмида ўринбосар қилиб қолдириши пайғамбарликда ҳам, ҳокимиятда ҳам ўринбосар қилиб қолдириш бўлади», деб айтилиши мумкин. Бунга жавоб шуки, Мусо ҳоким бўлмаган. Унинг куч ва салтанат ёрдамида бани Истроилга ҳукмларни ижро этганилиги ёки улар устидан ҳоким бўлганлиги Куръонда ҳам, бошқа китобда ҳам ривоят қилинмаган. Аксинча Мусонинг шариати билан бани Истроилга ҳукм юритганлар ундан кейин келган Довуд ва Сулаймон каби пайғамбарлар ва бошқа подшохлар бўлган. Мусо қўшинга қўмондонлик қилган, деган гапга келсак, ҳечам бундай бўлмаган. Чунки Моида сурасида 19-оятдан 26-оятгача бўлган оятларда Мусонинг қўшинга қўмондонлик қилгани ҳақида ҳеч нарса йўқ. Аксинча бу оятларда Мусонинг ўз қавмидан муқаддас ерга киришларини талаб қилганлиги, улар буни рад қилиб, у ерда зўравон қавм борлигини, улар у ердан чиқиб кетмагунларича у ерга асло кирмасликларини айтишиб, ўзи ва Роббиси бориб жанг қилишларини талаб қилганлари, у эса бормаганлиги, бунинг оқибатида улар ер юзида қирқ йил сарсон-саргардон бўлганлари зикр қилинган. «Мусога шариат нозил бўлган, унда муолажалар ва жазо чоралари бўлган», деган гапга келсак, бу нарса унинг шу шариат билан ҳукм юритганини англатмайди. Аксинча бўлган воқеа шундан иборатки, Мусо ўша шариатни келтирган ва уни бани Истроилга етказиб, уларни Байтул Мақдисга олиб кетишга уринган. Шундан сўнг уларнинг Синайда сарсон-саргардон кезишлари юз берган. Мусо даври тугагунига қадар улар бир жойда барқарор қўним топишмаган. Уларнинг сахрода сарсон-саргардон кезишлари, азоб-уқубат чекишлари ниҳоясига етганидан кейин муқаддас ерга кўчишди. Шундан кейин уларга ўзларидан бўлган пайғамбарлар ва

подшоҳлар Мусонинг шариати билан хукм юритиши. Бу ҳақда Қуръондаги кўпгина оятларда сўз юритилади. Ҳоруннинг ўринбосар қилиб қолдирилиши ҳақидаги оятларда Мусо Аллоҳдан ваҳий олиш учун кетган пайтида уни пайғамбарликда ўринбосар қилиб кетгани очиқ айтилган. Бу оятлар Аъроф сурасидаги:

﴿وَعَدْنَا مُوسَىٰ ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَّنَهَا بِعَشْرِ فَتَمْ مِيقَتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً وَقَالَ﴾

﴿مُوسَىٰ لِأَخِيهِ هَرُونَ أَخْفَفَنِي فِي قَوْمٍ وَأَصْلَحْنَاهُ لَا تَتَّسِعُ سَيِّلَ الْمُفْسِدِينَ﴾

«Мусо билан ўттиз кечага ваъдалашган эдик. Сўнгра уни яна ўн (кеча) билан тўлдиридик. Бас, Парвардигорининг (унинг учун белгилаган) вақти комил қирқ кеча бўлди. (Аллоҳ таолога муножжот қилиши учун кетар экан) Мусо акаси Ҳорунга деди: «Қавмим устида менинг ўринбосарим бўлгин ва (агар улар ёмон амал қиссалар) тузатгин. Бузгунчи кимсаларнинг йўлига эргашмагин» [Аъроф: 142]

оятидан то

﴿وَأَخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا﴾

«Мусо ўз қавмидан (бузоқча сизинмаган) етмиши кишини танлаб олди» [Аъроф: 155]

оятигачадир. Бу оятларнинг ҳаммаси пайғамбарлик ҳақида, пайғамбарликда ўринбосар қолдириш, лавҳалар (яъни таврот вараклари)ни олиш, бани Исроилнинг бузоқни «худо» қилиб олиши ва шунга ўхшаш нарсалар ҳақида бўлиб уларда ҳокимият ва салтанатга қилча бўлса ҳам алоқадор ҳеч нарса йўқ. Шунинг учун бирон кимсанинг бу оятлар ҳокимият ва салатанатга тааллуқлидир деб шубҳа қилиши эҳтимоли йўқ. Шунга кўра Мусонинг ҳоким бўлмаганида ва Ҳорунни мутлақо ҳокимиятда ўринбосар қилиб қолдирмаганида ҳеч шубҳа йўқ.

Манзилат ҳақидаги барча ҳадисларнинг маъноси мана шу. Табук ҳодисаси каби бир сабабга кўра ворид бўлган ҳадис бўладими ёки мутлак ворид бўлган ҳадис бўладими, ҳеч фарқсиз уларнинг ҳаммаси Росууллоҳ ﷺ ҳаётлик чоғида, ўзи йўқ бўлган пайтда Алини ўзининг аҳлига қараб туриш учун – худди Мусо ҳаётлик чоғида, ўзи йўқ бўлган пайтда ўз ўрнига Ҳорунни қавми устидан кўйиб кетганидек – ўринбосар қилиб кўйиб кетганига далолат қиласи. Шу иш билан, яъни Росууллоҳ ﷺ томонидан Алини ўринбосар қилиниши билан

Али Росулуллоҳ ﷺдан Ҳорун Мусодан қандай манзилатда бўлган бўлса шундай манзилатда бўлган бўлади. Демак бу ҳадисларда Росулуллоҳ ﷺ ўз вафотидан кейин Алининг мусулмонларга халифа бўлишини кўрсатганига ҳеч қандай далолат йўқ.

Энди иккинчи нассга ва Хум чашмаси ҳақидаги ҳадисга келсак, Пайғамбар ﷺ саҳиҳ ривоят бўлмиш Муслим ривоятида мусулмонларга Аллоҳ Китобини маҳкам ушлашни ва ўз аҳли байтини иззат-икром, хурмат қилишларини, уларга озор бермасликларини васият қиласи. Бу ҳадисда Росулуллоҳ ﷺ ўз аҳли байтини халифа қилиб қолдирганига ҳеч қандай далолат йўқ. Масалан Пайғамбаримиз ﷺ: «**Аҳли байтим, мен сизларга аҳли байтим борасида Аллоҳни эслатаман**», деб айтган ҳадисни олайлик. Унда Пайғамбаримиз ﷺ ўз аҳли байтининг ўзининг вафотидан кейин одамларга халифа бўлишларини тайин қилиб кетганига далолат қиласидан ҳеч нарса йўқ. Ундаги лафз очиқ-ойдиндир, унинг мантуқи ва мағҳумидан¹ Пайғабаримиз ўз аҳли байтини ёки улардан бирини ўзидан кейин мусулмонларга ҳукм юритувчи халифа қилиб қолдирганлиги ҳечам тушунилмайди. Энди иккинчи ва учинчи ривоятга ҳамда уларга ўхшаш барча ривоятларга келсак, бу ривоятларда икки иш бор: Биринчи иш Росулуллоҳ ﷺнинг: «**Албатта Аллоҳ менинг Мавлойимдир, мен эса мўминларнинг мавлосиман. Мен уларга ўзларидан кўра ҳақлироқман. Мен кимнинг мавлоси бўлсан бу ҳам – яъни Али ҳам – унинг мавлосидир. Аллоҳим уни дўст тутганни дўст тут ва уни душман тутганни душман тут**», деб Алини мўминларнинг мавлоси қилиб қўйишидир. Иккинчи иш эса Набий ﷺнинг: «**Менинг муаттар оиласи аҳли байтимдир. Латиф, Хабир Зот бу икки қимматбаҳо нарса то ҳавзимга келгунига қадар тугамаслигини менга хабар берди**», деб ўз муаттар оиласи ҳақида яхшиликни васият қилишидир. Бу ҳадислар бир неча ва ривоятлари турли бўлишига қарамай уларнинг ҳаммасида мана шу икки ишдан бошқа нарса йўқ. Биринчи иш, яъни мавлолик (дўст тутиш) ҳақида бир оздан кейин сўз юритамиз. Иккинчи иш эса Пайғамбаримиз ﷺнинг мусулмонларга ўз муаттар оиласи бўлмиш аҳли байтига

¹ Мантуқ – лафздан тушуниладиган маъно, мағҳум – лафзнинг далолатидан тушуниладиган маъно.

яхшилик қилишни, уларни иззат-икром, ҳурмат қилиб уларга озор бермасликни васият қилиши, улар ҳақида сўрашини, аҳли байти билан Аллоҳнинг Китоби қиёмат кунига қадар бир-биридан ажралмаслигини айтиши доирасидан чиқмайди. Демак Хум чашмаси олдида айтилган ҳадисларда мусулмонларга Пайғамбаримиз ﷺ нинг муаттар оиласига яхшилик қилишни васият қилишдан бошқа нарса йўқ. Уларда Росууллоҳ ﷺ вафотидан кейин Алини ёки аҳли байтини халифа қилиб қолдиришга далолат қиласидаган ҳеч нарса йўқ. Хўш, Хум чашмаси олдида айтилган ҳадис ривоят қилинган юқоридаги барча ривоятларни кўриб чиқиладиган бўлса Росууллоҳ ﷺ нинг сўзидағи халифа қилиб қолдириш қани? Масалан Пайғамбаримиз ﷺ нинг: «Менинг хузуримга келган пайтингизда сизлардан икки қимматбаҳо нарса ҳақида: Аллоҳнинг Китоби ва менинг муаттар оиласи бўлмиш аҳли байтим ҳақида сўрайман», деган сўзини олсак ёки: «Мен сизларга икки қимматбаҳо нарсани: Аллоҳнинг Китоби ва муаттар оиласи қолдириб кетяпман», деган сўзини ёки: «Сизларга икки қимматбаҳо нарсани: Аллоҳнинг Китоби ва муаттар оиласи бўлмиш аҳли байтимни қолдиряпман», деган сўзини ёки: «Бас, сизлар мендан кейин икки қимматбаҳо нарсага қандай ўринбосарлик қилишингиз ҳақида ўйлаб кўринглар», деган сўзини ёки: «Бас, сизлар иккаласидан ўзингизни муқаддам қўймангки ҳалок бўласиз, иккаласи борасида қосирлик қилманг, бунда ҳам ҳалок бўласиз», деган сўзини олайлик. Бу наsslарда Пайғамбаримиз ﷺ мусулмонларга ўз муаттар оиласини эслатиб, уларга яхшилик қилишни васият қилишларидан бошқа нима бор? Бирон киши бундан аҳли байт Росууллоҳ ﷺ вафотидан кейин мусулмонларга халифа бўлади деган маънони тушунадими? Бу ҳукм қаердан олинади? Каломнинг мантуқиданми ёки унинг мафхумиданми? Шунга кўра юқорида ўтган Хум чашмаси олдида айтилган ҳадисда Алини халифа қилиб қолдирилганига ҳам, аҳли байтнинг халифа қилиб қолдирилганига ҳам ҳеч қандай далил йўқ. Демак бу ҳадис билан далил келтириш асоссиз бўлади.

Энди учинчи нассга, яъни валоят (дўст тутиш) ҳақидаги ҳадисларга келсак, бу ҳадисларни шу лафзлар билан Бухорий ва Муслим ривоят қилмаган. Бу ҳадислар уларни Алининг халифа қилиб қолдирилганига ҳужжат қилиб келтираётган

кишилар наздиди саҳих бўлган тақдирда ҳам улар келтирган нусуслардан халифа қилиб қолдирилганлик хукмини олиш мумкин эмас. Чунки улардаги барча лафзлар куйидагича: «Мендан кейин барча мўминнинг валийидир», «Мендан кейин сизларнинг валийингиздир», «Сен мендан кейин ҳамма мўминларнинг валийидир», «Чунки у мендан кейин сизларнинг валийингиздир», «Мендан кейин Алини дўст тутсин ва унинг дўстини дўст тутсин», «Бас мендан кейин Алини ва унинг зурриётини дўст тутсин», «Ким уни дўст тутса мени дўст тутибди», «Унинг валояти менинг валоятимдир», «Уни дўст тутганни дўст тут». Бу лафзлар ва бошқа ривоятлардан олинган шуларга ўхшаш лафзлар валий, мавло ва муволот (дўст тутиш) деган лафзлар доирасидан чиқмайди. Шунинг учун ҳам уларни валоят ҳадислари деб номлашган. Уларнинг Хум чашмаси ҳадисидаги: «Аллоҳим, уни дўст тутганни дўст тут, душман тутганни душман тут», деб қилган ривоятлари бу лафзларнинг ҳаммасини шарҳлайди. Улардан мурод ахли байтга ёрдам бериш, улар билан бирдам бўлишлари, уларга нисбатан дўстлик ва муҳаббат туйғуларини туйишларидир. Валий, волий ва таваллий (дўст тутиш) калимаси Қуръонда келган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَهُوَ يَتَوَلَّ الْأَصَمِلِحِينَ﴾

«У солих бандаларга дўст бўлур»

[Аъроф: 196]

﴿وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَلِيْبُونَ﴾

«Кимки Аллоҳни, унинг пайгамбарини ва мўминларни дўст тутса (нажсot топгай), зеро фақат Аллоҳнинг гуруҳигина ғолиб бўлгувчиdir»

[Моида: 56]

﴿إِنَّمَا وَلِيْكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا﴾

«Сизларнинг дўстингиз фақат Аллоҳ, Унинг пайгамбари ва мўминлардир»

[Моида: 55]

﴿إِنَّمَا سُلْطَنُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّنَاهُ﴾

«Унинг (шайтоннинг) хукмронлиги фақат (уни) дўст тумиб, (Аллоҳга шерик қилиб оладиган кимсалар устидаадир» [Наҳл: 100]

﴿اللَّهُ وَلِيُّ الْأَذْيَرَ إِمَّا مُؤْمِنًا﴾

«Аллоҳ мўминларнинг дўстидир»

[Бақара: 257]

﴿وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ﴾

«Аллоҳ мўминларнинг дўстидир»

[Оли Имрон: 68]

﴿لَا يُسَمِّنُ لَهُمْ مِّنْ دُونِهِ وَلِيٰ﴾

«Улар учун Аллоҳдан ўзга бирон бир дўст йўқ»

[Анъом: 51]

﴿وَمَنْ يَتَحَبَّدِ الشَّيْطَانَ وَلِيٰ﴾

«Кимки шайтонни дўст тутса»

[Нисо: 119]

﴿لَا تَتَحَدُّدُ أَلَّهُوَدَ وَالْخَصَّارَى أُولَئِكَ﴾

«Яхудийлар ва насронийларни дўст тутмангиз!»

[Моида: 51]

﴿فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيهِ سُلْطَنًا﴾

«Биз унинг эгаси – вориси учун (қасос олишига) салтанат-ҳуқуқ бергандирмиз»

[ИсроП: 33]

﴿إِنَّ وَلِيَّ اللَّهُ﴾

«Зотан, менинг эгам Аллоҳдир»

[Аъроф: 196]

﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الْأَذْيَرَ إِمَّا مُؤْمِنًا وَأَنَّ الْكَفَرِيْنَ لَا مَوْلَى هُمْ﴾

«Бунга (яни Аллоҳ мўминларга ёрдам беришига, кофирларни эса ҳалок қилишига) сабаб Аллоҳ иймон келтирган зотларнинг дўстичомийси эканлиги, кофирлар учун эса ҳеч қандай ҳомий йўқ эканлигидир»

[Мухаммад: 11]

Лугатда: валий душманнинг зиддицир. Мавло: ёрдам берувчи, хожа маъноларини англаради. Валий: кичик ёшдагининг ишини бошқарувчидир масалан ота ва бобо, никоҳ валийси, мол валийси, етимнинг ишини бошқариб уни кафилликка оладиган киши каби. «Лисонул араб»да бундай дейилган: «Валий Аллоҳ Таолонинг исмларидан бўлиб Носир (нусрат, ёрдам берувчи) маъносидадир. Олам ва ундаги махлуклар ишларини бошқарувчи ҳам дейилган». Унда яна бундай дейилади: «Валий: дўст, ёрдамчи, тобе, муҳаббат кўювчи маъноларини билдиради». Абу Аббос Набий ﷺнинг: «Мен кимнинг мавлоси бўлсан Али ҳам унинг мавлосидир» деган

сўзига: яъни ким мени севса ва мени дўст тутса уни ҳам дўст тутсин, деб маъно берган. Буларнинг ҳаммаси ҳокимият ва салтанат маъносидан бошқадир. Ҳатто бу ҳадисни Пайғамбаримиз ﷺ Алининг халифа бўлишини кўрсатиб кетган, деб шарҳлаган кишилар ҳам луғатдан мавло калимаси ҳокимият ва салтанат маъносини билдиради деган ҳеч қандай очик маъно келтиришолмаган. Масалан шайх Абдулҳусайн Аҳмад ал-Аминий ан-Нажафий ўзининг «ал-Ғадир» китобида чашма олдида айтилган ҳадисни шарҳлаб бундай дейди: «Бу ерда баҳс қилувчи учун мавло калимаси «бир нарсага ҳақлироқ» деган маънода келишини тан олишдан бошқа илож йўқ. Гарчи «бу сўзининг кўп маънолари бўлиб, бу унинг маъноларидан бири» деб айтсан ҳам». У мавло калимасининг йигирма етти маъносини келтирган. Бу маънолар ичida ҳокимият ва салтанат маъноси йўқ. У бундай дейди: «Мавло сўзи луғатда йигирма етти хил маънода келади. Бу ҳадисда эса мавло калимасидан икковига (Пайғамбаримиз ва Алига) мос келадиган маъногина ирова қилинган. Мавло сўзининг маънолари қўйидагилардир: 1. Парвардигор. 2. Амаки. 3. Амакининг ўғли. 4. Ўғил. 5. Опа (сингил) ўғли. 6. Озод қилинган қул. 7. Қул озод қилувчи. 8. Банда, қул. 9. Молик. 10. Тобе. 11. Неъмат берилган киши. 12. Шерик. 13. Иттифоқчи. 14. Соҳиб. 15. Кўшни. 16. Мехмон, истиқомат қилувчи. 17. Куёв. 18. Яқин. 19. Инъом қилувчи. 20. Йўқолиб қолган. 21. Валий. 22. Бир нарсага энг лойиқ. 23. Моликдан ва қул озод қилгандан бошқа саййид. 24. Яхши кўрувчи. 25. Ёрдам берувчи. 26. Ишни тасарруф қилувчи. 27. Иш бошқарувчи». Шайх Абдулҳусайн Аҳмад келтирган маънолар мана шулар бўлиб, уларнинг орасида ҳокимият ва салтанат маъноси йўқ. Шунинг учун у бу маъноларни ҳадисга нисбатан шарҳлар экан, уларнинг орасидан ўзи танлаган битта маънога келиб тўхтаб бундай дейди: «Луғат, адабиёт тўпламлари ва араб тили тўпламлари гирдобига шўнгигандан кейин мақом хусусидаги фикримиз шуки, мавло сўзининг маънолари орасидаги ҳақиқий маъно бир нарсага лойикроқ деган маънодир. Зоро у ана шу маъноларнинг ҳаммасини ўзида жамлайди ва уларнинг ҳар бирида қайсиидир тарзда эътиборга олинган». Мана шундан аён бўладики, валий сўзи ҳоким маъносида келмаган. «Муволот» сўзи ҳам ҳокимият маъносида келмаган. На Қуръонда ва на ҳадисда ва на луғатда бундай маънода келмаган. Лафзлар эса ё

ўзининг лугавий маъноси билан ёки шаръий маъноси билан тафсир қилинади. Шундай экан бу ҳадислардаги валий ва муволот калималарини Алига ва аҳли байтга халифаликни бериш маъносида деб қандай тафсир қилиш мумкин, ахир? Бундай маъно қаердан олинади? Биз шу ҳадислардаги валий ва муволот калималарининг барча маъноларини далил қилиб келтирадиган кишилар фикрига қўшилган тақдиримизда ҳам бу калималарнинг ҳокимиятни бошқариш деган маъноси мутлақо келмаган. Бирон нусусда бундай маъно келмаган. Тўғри, валий калимасини амр калимасига қўшиб «валий юл амр» десак шунда у ҳоким маъносида бўлади. Улар валоят ҳадислари деб аташадиган ҳадисларда эса амр калимаси валий билан қўшилиб келмаган. Уларнинг ривоятларида ҳам ва бошқаларнинг ривоятларида ҳам бундай бўлиб келмаган. Шунинг учун бу ҳадислардан Росууллоҳдан кейин халифа бўлиш деган маъно келиб чиқмайди, бундай маъно йўқ.

Тўғри, мавло ёки валий ёки муволот калимаси эмас, фақат валоят калимасигина муштарак лафз бўлиб унинг бир неча маънолари бор. Бу маънолардан бири нусрат ва яна бири салтанат, яъни ҳокимиятдир. Улар ривоят қиласидаги ҳадислар ичida «Канзул уммол»да зикр қилинган бир ҳадис ҳам келган. Унда валоят калимаси келган. Шунинг учун луғатга қўра бу ҳокимият маъносини билдиради деб айтилиши мумкин. Бунга жавоб шуки, бу калима ҳадисда ёрдам бериш маъносида келган. Ҳадис насси шунга далолат қиласи. Унинг насси уни хужжат қилувчилар ривоят қилганидек куйидагичадир:

«اللَّهُمَّ مَنْ آمَنَ بِي وَصَدَّقَ فِلَيَتَوَلَّ عَلَيِّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ، فَإِنْ وَلََّهُ وَلَا يَرِي وَلَا يَبِي وَلَا يَتَّبِعَ
اللَّهُ تَعَالَى»

«Аллоҳим, ким менга имон келтирса ва мени тасдиқласа Али ибн Абу Толибга ёрдам берсин. Чунки унга ёрдам бериш менга ёрдам беришдир, менга ёрдам бериш эса Аллоҳ Таолога ёрдам беришдир». Бу насс валоят калимасидан мурод ёрдам бериш эканини аниқ қўрсатиб турибди. Зоро Росууллоҳ ўзига имон келтирган кишини Али ибн Абу Толибга ёрдам беришга чақиряпти. Чунки унга ёрдам берган киши Росулга ёрдам берган бўлади. Росулга ёрдам берган киши эса Аллоҳга ёрдам берган бўлади. Валоят калимасининг маъноси мана шу. Шунинг учун ибора «**«ف»** ҳарфи билан келди: **«Чунки унга ёрдам бериш менга ёрдам**

беришдир». Бундан «чунки унинг ҳокимииятни олиши менинг олишимдир», деган маъно ҳечам тушунилмайди. Аксинча ундан фақат «унга ёрдам бериш менга ёрдам беришдир», деган маъно тушунилади, холос. Бу билан Али Росууллоҳ ﷻдан кейин мўминларнинг валийси ва мавлоси бўлиши, шунинг учун улар унга ёрдам беришлари лозимлиги, чунки унга ёрдам бериш Росууллоҳ ﷻга ёрдам бериш эканлиги айтилган ҳамма ҳадисларни луғат ва Қуръон нусуси бўйича қанчалик тафсир қилинмасин ҳокимииятни бошқариш деган маъно берилиши ҳечам мумкин эмас. Бу калиманинг маъноси бўйича ҳам ва мазкур ҳадисларда келган жумлалардаги унинг тутган ўрнига кўра ҳам бундай маъно бериб бўлмайди. Демак бу ҳадислар Росууллоҳ ﷻ ўзидан кейин Алини халифа қилиб қолдирганига далил бўлолмайди. Демак уларни ҳужжат қилиб келтириб бўлмайди.

Шу ўринда қўйидаги икки масалага эътиборни қаратиш зарур: Биринчиси, калиманинг муайян ўзакдан олингандиги бу ўзакдан олинган ҳамма калималарнинг маъноси бир бўлишини ва улардан бирининг маъноси бошқасига ҳам берилишини англатмайди. Аксинча луғатда гоҳида бир қанча калималар битта маънони англатиши мумкин, омоним сўзлар сингари. Гоҳида эса бир калиманинг ўзига хос бир маъноси бўлиб, бу маънони англатувчи бошқа калима бўлмаслиги ҳам мумкин. Буларнинг ҳаммаси арабларнинг қандай маъно берганига қараб бўлади. Шунинг учун калималарнинг битта ўзакдан олингани уларнинг маъноси ҳам битта бўлишини англатмайди. Аксинча калимага унинг олинган ўзагидан қатъий назар араблар берган маъно берилади. Масалан ««جاء»» ва ««أَجَاءَ»» калималари битта ўзакдан олинган. Шунга қарамай ««جاء»» калимаси «келди» деган маънони билдиrsa, ««أَجَاءَ»» калимаси «келтирди» маъносини билдиради. ««ضُوّ»» калимаси «туя» маъносини билдиrsa, унинг ««ن»» ҳарфини замма қилиб ««ضُوّ»» деб айтилса унинг маъноси «эски кийим» бўлади. Мавло калимасининг: «Ишни тасарруф қилувчи, ишни бошқарувчи, одамларнинг лойикроғи», деган маъноларни билдириши ҳокимият ва салтанат маъносини англатмайди. «Валий ва мавло сўзи битта ўзакдан олинган. Валиюл амр калимаси ҳокимият ва салтанат маъносини билдиради. Демак мавло ҳам шу маънони билдиради», дейиш нотўғри. Чунки мавло ва валиюл амр калималари маънода

бошқа-бошқадир. Ишни тасарруф қилувчи ва ишни бошқарувчи калималари билан валиюл амр калимасининг маънолари ҳам бошқа бошқадир. Чунки валиюл амр дегандা фақат ҳоким кўзда тутилади. Мавло калимасининг эса бир неча маънолари бўлиб, уларнинг орасида ҳокимият маъноси йўқ. Ишни тасарруф қилувчи калимаси эса ҳар бир ишда тасарруф юритувчи деган маънони англатади, ҳоким деган маънони англатмайди ва ундан ҳокимият маъноси тушунилмайди. Чунки бу калима лугатда бундай маънода келмаган. Демак калимага маъно беришда шахснинг калималар мажмуидан ёки турли далолатлардан тушуниб олган нарсасига эмас, балки араблар берган маънога келиб тўхталинади. Шунга кўра мавло калимаси – модомики араблар унга ҳокимият ва салтанат маъносини беришмаган экан – бундай маънода мутлақо тафсир қилинмайди. Бу биринчи масала эди. Энди иккинчи масалага келсак у шуки, жумладаги қариналар қандай қарина бўлмасин калимага араблар берган маънодан бошқа маънони беролмайди. Чунки қариналар калиманинг муштарак ёки қарама-қарши маъноларидан бир маънони тайин қилиб беради ва уни бошқасидан буриб юборади. Бу қариналар калимага араблар бермаган бирон янги маънони қилиб бермайди. Масалан мавло калимасини олсак, у муштарак лафздир. Бу калима келган жумлалар унга ана шу маънолардан бирини тайин қилиб қўяди. Лекин бу жумлалар унга янги маънони бермайди. Шунинг учун мавло калимасининг икки қимматбаҳо нарса ҳақидаги ҳадис ёки чашма ҳадиси деб айтиладиган ҳадисда келганилиги ва Росууллоҳ ﷺ мўътабар санаганларидек Алини ҳам мўътабар санашга мусулмонларни ундашга далолат қиласидан жумлалардан иборат қариналарнинг келиши мавло калимасига янги маънони, яъни Али Росууллоҳ ﷺдан кейин ҳоким бўлади деган маънони бермайди. Чунки бу калима лугатда бундай маънода келмаган. Шунга асосан чашма ҳадисидан ҳам, мавло ва валий калимаси келган бошқа ҳадислардан ҳам «Али Пайгамбаримиз ﷺдан кейин халифа бўлади», деган хукм истинбот қилинмайди. Чунки араблар бу калималарга бундай маънони беришмаган.

Энди тўртингчи нассга, яъни биродарлашиш ҳадисларига келсак, уларни ўқиб чиқиш биланоқ улар ҳужжатликдан тушади. Уларнинг жумлаларини ва лафзларини кўриб чиқишнинг ўзиданоқ уларнинг ҳужжат бўлмаслиги маълум

бўлади. Чунки бу хақда келган насслар қуидагилардир: «Сен менинг биродарим ва ворисимсан», «биродарим, амакимнинг ўғли», «биродаримсан, набирамнинг отасисан, мендансан ва менгасан», «сен менинг биродарим ва вазиримсан. Қарзимни адо қиласан, ваъдамни бажарасан ва зиммамни оқлайсан», «Али Росууллоҳнинг биродари». Буларнинг ҳаммаси шундай лафзлар ва жумлаларки, ҳеч ким улардан «Али халифа қилиб қолдирилган», деган ҳукмни истинбот қилиши асло мумкин эмас. Чунки бу лафзлар икки киши ўртасидаги хос ишлар бўлишдан нарига ўтмайди. Икки кишининг биттаси иккинчисининг ўзига ўта яқин эканини, биродар эканини шу лафзлар билан ифодалаяпти. Чунки Росууллоҳ ﷺ ўзига Алининг ўта яқин эканини, биродари эканини, ўзидан эканини, ёрдамчиси эканини ва қарзларини адо этишини шу лафзлар билан ифодалаяпти. Бунда ҳеч қандай умумий иш йўқ ва унинг ҳокимият ва халифаликка алоқаси йўқ. Али Росууллоҳ ﷺнинг бир туғишган укаси ёки ўғли деб фараз қилган тақдиримизда ҳам бу нарса Али Пайғамбаримиз ﷺдан кейин халифа бўлади, деган маънога далолат қилмас эди. Пайғамбаримиз ﷺнинг Алига сен биродаримсан ёки фарзандимсан ёки вазиримсан каби сўзларининг ҳокимиятга алоқаси йўқ ва уларда халифа қилиб қолдиришга далолат қиласиган ҳеч нарса йўқ. Лугавий жиҳатдан ҳам, шаръян олганда ҳам бунга далолат қиласиган ҳеч нарса йўқ. Бу сўзлар ҳеч бир жиҳатдан бунга далолат қилмайди. Демак бу ҳадислар Росууллоҳ ﷺ Алига ўзидан кейин халифа бўлишини ваъда қиласига ҳужжат бўлолмайди. Шунинг учун улар ҳужжатликдан тушади.

Энди Росууллоҳ ﷺ Алини ўзидан кейин халифа қилиб қолдиргани ҳақида очиқ насс келган учинчи қисмга келсак, у қуидаги икки ҳадисдир: Улардан бири «ал-Ғадир» китоби муаллифи келтирган чашма ҳадиси ривоятларидан бири бўлса, иккинчиси улар «ҳадисуддор» деб аташадиган ҳадисдир. «Ал-Ғадир» китоби муаллифининг ривоятига келсак, у китобининг аввалида ўз ривоятини зикр қилиб унда: «Менинг васиййим, халифам» калимасини зикр қилмаган. У бошқа бир ривоятни зикр қилиб уни Табарийга нисбат берган. Унда «vasiiyim va халифам» деган лафз очиқ келган. «Ал-Ғадир» китоби муаллифи шайх Абдулҳусайн Аҳмад ал-Аминий ан-Нажафий ўз китобида «ал-Ғадир фи китабил азиз» деган сарлавҳа остида

қуидагиларни айтади: «310 хижрий йилда вафот этган ҳофиз Абу Жаъфар Мұхаммад ибн Жарир ат-Табарий «Китабул валая фи турүки ҳадисил ғадир» китобида ўз исноди билан Зайд ибн Арқамдан ривоят қилди:

«لَمَّا نَزَلَ النَّبِيُّ ﷺ بَعْدِهِ خُمُّ فِي رُجُوعِهِ مِنْ حَجَّةِ الْوَدَاعِ وَكَانَ فِي وَقْتِ الصُّحَىٰ وَحَرُّ شَدِيدٌ أَمْرَ بِالدُّوْحَاتِ فَقَمَّتْ وَنَادَى الصَّلَاةَ جَامِعَةً فَاجْتَمَعُنَا فَخَطَبَ خُطْبَةً بِالْغَةِ ثُمَّ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَنْزَلَ إِلَيَّ: 《لَيَلَّغُ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طَوْفَانٌ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ》 وَقَدْ أَمْرَنِي جِبْرِيلُ عَنْ رَبِّي أَنْ أَقُومَ فِي هَذَا الْمَشْهَدِ وَأُعْلَمَ كُلَّ أَيْضَ وَأَسْوَدَ أَنَّ عَلَيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ أَخِي وَوَصِيٍّ وَخَلِيفَتِي وَالإِمَامُ

بَعْدِي»

«Набий ﷺ ҳажжатул вадоъдан қайтишларида Хум чашмаси ёнига тушдилар. Чошгоҳ вақти бўлиб, кун қаттиқ исиган эди. Шунда Пайғамбаримиз ﷺ баланд дараҳтлар остига тўпланишни буюрдилар. Дараҳтлар ости супуриб сидирилди ва «ас-Солату жомиа» (намоз жамловчидир), деб нидо қилинди. Биз тўпландик. Шундан сўнг Пайғамбаримиз ﷺ балоғатли хутба қилиб сўнг бундай дедилар: Аллоҳ Таоло менга: «Сизга Парвардигорингиз томонидан нозил қилинган нарсани етказинг! Агар (бу фармонга амал) қилмасангиз, Унинг рисолатини (бандаларига) етказмаган бўлурсиз, Аллоҳ Сизни одамлар (зарари)дан сақлагай» [Моида: 67] оятини нозил қилди. Жаброил Роббим номидан менга мана шу йифинда туриб ҳар бир оқ ва қора танлига Али ибн Абу Толиб менинг биродарим, васийим, халифам ва мендан кейинги имом эканини маълум қилишимни буюрди». Бу Хум чашмаси ҳадиси ҳақидаги ривоятлардан биридир. Бу ривоят дироят (билим) жиҳатидан рад қилинади. Зеро унинг наssi унда айтилган васийлик, халифалик ва Пайғамбардан кейин имом бўлиш деган сўзларни асоси йўқ бўлган ботилга айлантириб кўяди. Бу қуидаги бир неча жиҳатга кўра бўлади:

Биринчи: Бу оят ҳажжатул вадоъда эмас, балки Ҳудайбия йилида Фатҳ сурасидан кейин нозил бўлган. Бу оят Моида сурасидандир. Моида сураси эса Фатҳ сурасидан кейин нозил бўлган. Фатҳ сураси Пайғамбаримиз ﷺ Ҳудайбия сулҳидан

қайтиб келишлари асносида нозил бўлган. Мусҳафга бир назар ташлаш биланоқ:

﴿يَأَيُّهَا أَرْرَسُولُ بَلَغَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ﴾

«Эй пайгамбар, сизга Парвардигорингиз томонидан нозил қилинган нарсани етказинг!» [Моида: 67]

оатининг қайси вақтда нозил бўлганини кўриш мумкин. У Фатҳ сурасидан кейин нозил бўлган бўлади. Шунинг учун бу оятнинг Хум чашмаси ҳадисига алоқаси йўқ. Чунки Хум чашмаси ҳадиси ривоятларининг ҳаммасида бу ҳодиса ҳажжатул вадоъда рўй бергани айтилади. Бу ҳадисни рад қилиш учун ва унда даъво қилинган васийлик ва халифа қилиб қолдиришни ботил деб шаръян айтиш учун мана шунинг ўзи кифоядир.

Иккинчи: Бу оятнинг маъноси унинг мантуқи ва мағхумида очик кўриниб турибди. Унда Росууллоҳ ﷺ Роббисидан ўзига нозил бўлган нарсани етказишга буюрилгани айтилмоқда, ундан шу маъно тушунилмоқда. Пайғамбаримиз ﷺ га Роббисидан нозил бўлган нарса эса исломий рисолатдир. Буни қўллаб-қувватлайдиган ва фақат шу маъногина қасд қилинганини кўрсатадиган нарса Аллоҳ Таолонинг шу оятнинг ўзидаги ушбу қавлидир:

﴿وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغَتْ رِسَالَتِهِ﴾

«Агар (бу фармонга амал) қилмасангиз, Унинг рисолатини (бандаларига) етказмаган бўлурсиз» [Моида: 67]

Яъни агар ўзингизга нозил қилинган нарсани етказмасангиз у ҳолда Унинг рисолатини етказган бўлмайсиз, демакдир. Бу насс Аллоҳ Таолонинг: «ما اُنْزِلَ إِلَيْكَ» (сизга нозил қилинган нарса) деган қавлидан мурод Аллоҳнинг рисолати экани, бундан бошқа нарса эмаслигини кўрсатиб турибди. Бунинг устига «بلغ» (етказинг) калимаси Куръонда фақат Аллоҳнинг рисолатини етказиш маъносида келади, бундан бошқа маънода мутлақо келмаган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿يَبْلُغُونَ رِسَالَتَ اللَّهِ﴾

«Улар (яъни ўтган пайгамбарлар) Аллоҳнинг рисолатини (бандаларга) етказадилар» [Аҳзоб: 39]

﴿أَبْلَغُكُمْ رِسَالَتِ رَبِّي﴾

«Мен сизларга Парвардигоримнинг рисолатинини етказурман»
[Аъроф: 62]

﴿وَأَبْلَغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ﴾

«Мен сизларга ўзим элчи қилиб юборилган рисолатни
етказурман» [Аҳқоф: 23]

﴿أَبْلَغُوا رِسَالَتِ رَبِّهِمْ﴾

«Парвардигорларининг рисолатини (ўз умматларига) тўла
етказдилар» [Жин: 28]

﴿أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَتِ رَبِّي﴾

«Мен Парвардигоримнинг рисолатини сизларга етказдим»
[Аъроф: 93]

﴿وَأَبْلَغْتُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ﴾

«Мен сизларга ўзим элчи қилиб юборилган рисолатни етказдим»
[Худ: 57]

Шунингдек: ««ما أُنْزِلَ إِلَيْكَ» (сизга нозил қилинган нарса)
калимаси ҳам Қуръонда фақат шариат маъносида келади,
бундан бошқа маънода мутлақо келмаган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ﴾

«Улар сизга нозил қилинган ва сиздан илгари туширилган
нарсаларга (динларга) иймон келтирадилар» [Бақара: 4]

﴿نَوْمٌ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا﴾

«Биз ўзимизга нозил қилинган нарсага иймон келтирамиз»
[Бақара: 91]

﴿إِمَانًا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ﴾

«Аллоҳга ҳамда бизга нозил қилинган нарсага ва Иброҳимга нозил
қилинган нарсага имон келтирдик» [Бақара: 136]

﴿إِيمَانَ الْرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ﴾

«Пайгамбар ўзига Парвардигоридан нозил қилинган нарсага иймон келтириди» [Бақара: 285]

﴿قُلْ إِنَّمَا يَأْمَنَا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ﴾

«(Эй Мухаммад), “Аллоҳга ҳамда бизга нозил қилинган нарсага ва Иброҳимга нозил қилинган нарсага иймон келтиридик“, деб айтинг» [Оли Имрон: 84]

﴿وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ﴾

«Албатта аҳли китоб ичида Аллоҳга ҳамда сизларга нозил қилинган ва ўзларига нозил қилинган нарсаларга иймон келтирувчи зотлар ҳам бор» [Оли Имрон: 199]

﴿هُلْ تَنْقِمُونَ مِنَ إِلَّا أَنَّ إِيمَانَ بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِنَا﴾

«Сизлар бизни Аллоҳга ҳамда бизга нозил қилинган нарсага ва илгари нозил қилинган нарсаларга иймон келтирганимиз сабаблигина ёмон кўрасизлар» [Моида: 59]

﴿وَلَوْ أَهْمَمْ أَفَامُوا الْتَّوْرَةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ﴾

«Агар улар Тавротга, Инжилга ва Парвардигорлари томонидан нозил қилинган нарсаларга амал қилгандариди эди» [Моида: 66]

﴿حَتَّىٰ تُقِيمُوا الْتَّوْرَةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَلَيَزِدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُمْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغِيَّنَا وَكُفَّرَا﴾

«Эй аҳли китоб, то Тавротга, Инжилга ва сизларга Парвардигорингиз томонидан нозил қилинган нарсаларга амал қилмагунингизча, ҳеч қандай динда эмассизлар. (Эй Мухаммад), сизга Парвардигорингиз томонидан нозил қилинган нарса улардан кўпларига тугён ва қуфрни зиёда қилиши шубҳасизdir» [Моида: 68]

﴿وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَيَّ أَرَّسُولٍ تَرَىٰ أَعْيُنُهُمْ تَفَيَضُ مِنَ الْدَّمَعِ﴾

«Улар пайгамбарга нозил қилинган нарсани эшиштган пайтларидан кўзларидан ёш қуиилаётганини кўрасиз» [Моида: 83]
Куръондаги ҳамма оятлар шундай.

﴿يَأَيُّهَا الرَّسُولُ بَلَّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ﴾

«Эй пайгамбар, сизга Парвардигорингиз томонидан нозил қилинган нарсани етказинг!» [Моида: 67]

Оятини олсак, ундаги «**مَا أُنْزِلَ عَلَيْكَ مَا نَزَّلَ**» (**нозил қилинган нарса**) калимаси ундан олдинги оятда ҳам, унда ҳам, ундан кейинги оятда ҳам битта маънода, яъни шариат маъносида келган. Ҳатто ундан кейинги оятдаги лафз ҳам ундаги лафзнинг худди ўзидир: Буларнинг барчаси Аллоҳ Таолонинг:

﴿إِلَيْكَ مَا نَزَّلَ﴾

«Сизга Парвардигорингиз томонидан нозил қилинган нарсани етказинг!» [Моида: 67]

деган қавлидаги «**مَا نَزَّلَ إِلَيْكَ**» (**сизга нозил қилинган нарса**) деган сўзининг маъноси исломий шариат эканини қўллаб-куватлайди. Бу маъно Куръоннинг ҳамма оятларидаги мана шу: «**إِلَيْكَ مَا نَزَّلَ**» (**етказинг**) ва «**بَلَغْ**» (**сизга нозил қилинган нарса**) деган икки калимадан ҳар бирини кузатадиган кишига аниқ кўриниб турибди.

Учинчи: Аллоҳ Таолонинг:

﴿إِلَيْكَ مَا نَزَّلَ﴾

«Сизга нозил қилинган нарса» [Моида: 67]

деган қавлидаги «**أُنْزَلَ**» (**нозил қилинган**) сўзи феъли мозий (ўтган замон феъли) бўлиб мажхул (номаълумлик шаклида келган)дир. У Пайгамбаримиздан Аллоҳдан ўзига илгари нозил бўлган ваҳийни етказиш талаб қилинаётганини англатади. Демак Аллоҳ Росууллоро ﷺ ўзига олдин нозил қилинган ваҳийни одамларга етказиши буюрмоқда. Демак маъно оят нозил бўлишидан олдин нозил бўлган нарсани етказишидир. Маъно – оят нозил бўлиши билан юзага келган ва унинг ҳақида оят нозил бўлиб, етказиш буюрилган ҳамда Росууллоро ﷺ васийлик ва халифа қилиб қолдириш деб тафсир қилган бир муайян ишни етказиш эмас. Шунинг учун бу ҳадис оятнинг нозил бўлиши сабабининг шарҳи бўлолмайди. Чунки оят нозил бўлишига сабаб бўладиган ҳадис шундай бўладики, оят шу ҳадисда зикр қилинадиган ҳодиса ҳақида нозил бўлган бўлади. Демак оят нарса ҳақида шу нарса рўй берган вақтда нозил бўлган бўлади. Бу оятнинг эса у нозил бўлишидан олдин рўй берган нарсани етказиш маъносида эканлиги очиқ кўриниб

турибди. Шунга биноан бу ҳадис шу оят нозил бўлишигига сабаб бўлолмайди.

Тўртингчи: Аллоҳ Таолонинг:

﴿مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُ﴾

«Сизга нозил қилинган нарса»

[Моида: 67]

деган қавлидаги «ما» калимаси исм мавсул ёки накра мақсада бўлиб, бу калима пайғамбарга нозил қилинган нарса битта иш ва битта ҳукм деган маънони ҳам ёки у зотга нозил қилинган нарса бир неча иш ва кўпгина ҳукмлардир деган маънони ҳам бера олади. Яъни бу калимадан «ўзингизга нозил қилинган нарсани етказинг», деган маънони ҳам ёки «Биз сизга нозил қилган ҳамма ишларни ва ҳукмларни етказинг», деган маънони ҳам тушуниш мумкин. Бу калима ҳар икки маънони ҳам билдира олади. Бу икки маънодан қайси бири кўзда тутилганини белгилаб берадиган нарса қаринадир. Бу оятни дикқат билан ўрганиб чиқиш билан эмас, балки уни шунчаки ўқиб чиқиш биланоқ Аллоҳ Таолонинг:

﴿فَمَا بَلَغَتِ رِسَالَتَهُ﴾

«... Унинг рисолатини (бандаларига) етказмаган бўлурсиз»

[Моида: 67]

деган қавлидаги «Унинг рисолати», деган сўзи бўйича «ما» калимаси: «ўзингизга нозил қилинган ҳамма нарсани», деган маънода эканлиги тайин бўлаётгани ва бу калима «ўзингизга нозил қилинган бирон ҳукмни» деган маънода эмаслиги, бундай маъно қатъиян рад қилиниши аён бўлади. Бунинг устига «Унинг рисолати» деган сўз «сизга нозил қилинган нарса Аллоҳнинг рисолатидир», деган маънони аник ифодалаб турибди.

Бешинчи: Аллоҳ Таолонинг оят хотимасидаги:

﴿وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِ﴾

«Аллоҳ Сизни одамлардан (зараридан) сақлагай. Албатта Аллоҳ кофири қавми ҳидоят қилмас»

[Моида: 67]

деган қавли Аллоҳ томонидан пайғамбарга таскин бериб ва Ўзининг рисолатини етказиш натижасида пайғамбарга етадиган азият ва озордан омон сақлашни айтиб хотиржам қилишдир. Бу хотиржам қилиш эса бир муайян ҳукмни

етказиши натижасида пайғамбарга етадиган озордан бўлмайди, аксинча у бутун рисолатни кофиirlарга етказиши натижасида етадиган озордан хотиржам қилишдир. Айниқса рисолатни етказишига жанг жадал ҳам ҳамроҳ бўлар экан, у шундай хотиржам қилишдир. Демак оят хотимаси: «Аллоҳ бу рисолатни жиход воситасида етказишингизда одамлар озоридан сизни асрайди», деган маънони билдиради. Чунки бу оят нозил бўлган пайтда рисолатни етказиши тариқати жиход, яъни қилич билан жанг қилиш эди. Шунинг учун «сизни асрайди» деган сўздан мурод «Алига халифаликни бериш пайтида сизни Алига ҳасад килувчилардан асрайди» деган маъно бўлиши мумкин эмас, яъни уларнинг таъбири билан айтганда «сизни Абу Бакр, Умар, Усмон ва уларга ўхшаганлардан асрайди», деган маъно бўлиши мумкин эмас. Чунки оятда мўминлардан эмас, одамлардан асрайди, дейилмоқда. Одамлардан мурод кофиirlар эканлигини Аллоҳ Таолонинг оят хотимасидаги:

﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

«Албатта Аллоҳ кофир қавмни ҳидоят қилмас» [Моида: 67] деган қавли аниқ кўрсатиб турибди. Шунга кўра демак Аллоҳнинг Пайғамбар ﷺ га уни ўзига нозил қилинган нарсани етказишида кофиirlар озоридан Ўз хифзу ҳимоясида асрашини ваъда қилиши бу оятдаги етказишидан мурод Ислом рисолатини етказиши эканлигини аниқ кўрсатиб турибди. Энди «Пайғамбар ﷺ рисолатни бу оят нозил бўлишидан олдин етказган, демак Пайғамбар ﷺ етказган бўлса «ўзингизга нозил қилинган нарсани етказинг» деган қавли маъносиз бўлиб қолади-ку», деб эътиroz билдирилиши мумкин. Бунга жавоб шуки, етказиши ҳақидаги бу амрдан икки ишдан бири тушунилади: Ё Пайғамбар ﷺ рисолатни яшириб, уни етказмаган бўлади. Ёки бу ерда рисолат ҳали етмаган одамлар бўлади ва уларга етказилмаганлиги рисолатни оламга етказмаслик ҳисобланади. Бу буйрукнинг Пайғамбар ﷺ ўзига нозил қилинган бир муайян ҳукмни яшириб, уни етказмаган деган маънони ва рисолат тамомига етишига сабаб бўладиган бир муайян ҳукмни етказиши маъносини англашиб мумкин эмас. Чунки битта ҳукмни яшириб қолиш ҳам худди бутун рисолатни яшириб қолиш каби Росулulloҳ ﷺ нинг нубуввати ва рисолатига таъна

(нуксон) етказади. Демак маъно бир муайян ҳукмни яшириб қолиш бўлиши мумкин эмас. Чунки оятда:

﴿فَمَا بَأْتَ رِسَالَةَ﴾

«... Унинг рисолатини (бандаларига) етказмаган бўлурсиз»
[Моида: 67]

дэйилиб етказилган бўлишни умуман инкор қилинмоқда. Бу эса Пайғамбар ﷺ битта муайян ҳукмни етказмаган бўлади деган маънони эмас, балки рисолатни етказмаган бўлади деган маънони англатади. Айниқса битта ҳукмни етказиши рисолатни етказиши ҳисобланар экан, у шундай маънони англатади. Росууллоҳ ﷺ аввалги кунданоқ ҳукмларни нозил бўлишига қараб тўлиқ етказдилар. Пайғамбаримизнинг ҳамма ҳукмларни етказганилиги етказиши ҳисобланади. Шунинг учун муайян ҳукмни етказмаган деган маъно бўлиши мумкин эмас. Аксинча оятдаги жумла рисолатни етказмаган бўлади деган маънони беряпти. Пайғамбаримизнинг эса етказмаган бўлиши мумкин эмас. Зеро бу оят нозил бўлишидан олдин Пайғамбаримиз ﷺнинг етказганилиги сабитдир. Шу боис демак бу оят нозил бўлишининг маъноси: «Бу ерда рисолат ҳали етмаган одамлар бор. Уларга етказилмаганлик эса рисолатни бутун оламга етказмаслик ҳисобланади, рисолат қачонки оламга етказилса ўшанда уни етказилди деб ҳисобланади» демакдир. Унинг маъноси шу бўлади. Шунинг учун Аллоҳ Пайғамбаримиз ﷺга рисолатни етказмаган одамларга етказиши, етказиши деб ҳисобланиши учун уни етказиши ва бу етказиши жиҳод йўли билан бўлишини амр қилди. Бу оят Росууллоҳ ﷺга Худайбия сулхидан кейин нозил бўлганлиги ҳам шу маънони қўллаб-куватлади. Ўшанда Росууллоҳ ﷺ ана шу вақтгача уруш олиб борган асосий душман Қурайш бўлган эди. Улар билан сулҳ тузилиши билан жиҳод орқали етказишининг тўхтаб қолиши тушунилиши мумкин эди. Шунинг учун Аллоҳ пайғамбарга рисолатни қолган одамларга, яъни бошқа араблар, рум, форс, қибит ва бошқаларга жиҳод орқали етказиши давом эттиришни амр қилди. Пайғамбаримиз ﷺнинг етказиши рисолатни бутун оламга етказиши деб ҳисобланиши учун, бу оламшумул рисолатни етказди деб ҳисобланиши учун Аллоҳ Пайғамбаримиз ﷺ шуни буюрди. Амалда ҳам шундай бўлди. Зеро бу оят нозил бўлганидан кейин Росууллоҳ ﷺ Хайбарда яхудларга қарши жанг қилди, Мўъта жангига тайёрланди,

Румга қарши уруш қилиш учун Табукка катта армия билан борди ва у ерда турди, Маккани фатҳ қилди, форс, рум, қибт подшоҳларига ва бошқа подшоҳларга мактуб юборди. Аллоҳ Таолонинг:

﴿يَأَيُّهَا أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ إِنَّمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ﴾

«Сизга нозил қилинган нарсани етказинг!»
деган қавлининг,

[Моида: 67]

﴿فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ﴾

«... Унинг рисолатини (бандаларига) етказмаган бўлурсиз»
деган қавлининг,

﴿وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ﴾

«Аллоҳ Сизни одамлардан (зараридан) саклагай»
деган қавлининг ва

﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَهِدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

«Албатта Аллоҳ кофир қавми ҳидоят қилмас»
деган қавлининг нозил бўлиши маъноси шулардан аён бўлиб турибди.

Энди «Канзул уммол»да ва «Нахжул балога» шарҳида ривоят қилинган “ҳадисуддор” деган ҳадисга келсак, унинг қисқача мазмуни қуидагича:

﴿وَأَنذِرْ عَشِيرَاتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

«Ва яқин қариндоши-уругларингизни (Аллоҳнинг азобидан) огохлантиринг!»
[Шуаро: 214]

ояти нозил бўлгач Росулуллоҳ ﷺ Алини чакириб, таом тайёrlашни ва Абдулмуттоблиб уруғини чақириб келишни буюрди. Али бу буйруқларни бажарди. Қавм еб-ичиб бўлгач Росулуллоҳ ﷺ уларга хитоб қилиб бундай деди:

«يَا بَنِي عَبْدِ الْمُطَّلِبِ إِنِّي وَاللَّهُ مَا أَعْلَمُ أَنَّ شَابًا فِي الْعَرَبِ جَاءَ قَوْمَهُ بِأَفْضَلِ مَا جَنِحْتُكُمْ
بِهِ، إِنِّي قَدْ جَنِحْتُكُمْ بِخَيْرِ الدُّلُوْجِ وَالآخِرَةِ، وَقَدْ أَمَرَنِيَ اللَّهُ أَنْ أَدْعُوكُمْ إِلَيْهِ فَإِنَّمَا يُؤَازِرُنِي
عَلَى هَذَا الْأَمْرِ عَلَى أَنْ يَكُونَ أَخِي وَوَاصِيٌّ وَخَلِيفَتِيٌّ فِيهِمْ»

«Эй бани Абдулмуттолиб, мен – Аллоҳга қасамки – араблар ичида бирон киши ўз қавмига мен сизларга олиб келган нарсадан афзалроқ нарсани олиб келганини билмайман. Мен сизларга дунё ва охират яхшилигини олиб келдим. Аллоҳ менга сизни даъват қилишимни буюрди. Хўш, сизлардан қайсинингиз бу ишда мени қўллаб-қувватлайди, орангизда менинг биродарим, васийим ва халифам бўлиб қолади». Қавм бу даъватдан юз ўғирди. Фақат Али юз ўғирмади. Ваҳоланки у уларнинг энг ёши эди. Али даъватни қабул қилиб шундай деб жавоб берди: «Ё Росууллоҳ, бу ишда мен сизнинг вазирингиз бўламан». Аммо Набий ﷺ сўзини такрорлайверди, қавм эса бош тортишда давом этди. Али эса қабул қилганини қайта-қайта эълон қиласаверди. Шунда Набий ﷺ Алини бўйнидан ушлаб ҳозир бўлганларга бундай деди:

«هَذَا أَخِي وَوَصِيٌّ وَخَلِيفَتِي فِيْكُمْ فَاسْمُعُوا لَهُ وَأَطِيعُوهُ»

«Бу сизнинг орангизда менинг биродарим, васийим ва халифам бўлади, унга қулоқ солиб итоат қилинглар». Қавм эса Набий ﷺ уйидан чиқиб кетишар экан Набий ﷺ ва унинг даъватидан кулиб Абу Толибга бундай дейишид: «Сенга ўғлингга қулоқ солиб, итоат қилингни буюрди». “Хадисуддор”нинг – уни ҳужжат қилиб келтирадиганлар ривоят қилганидек – хulosasi mana шу.

Бухорий

﴿وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

«Ва яқин қариндоши-уругларингизни (Аллоҳнинг азобидан) **огохлантиринг!»** [Шуаро: 214]

ояти нозил бўлган кундаги ҳодисани ривоят қилиб, Росууллоҳ ﷺ Сафо устига кўтарилганини айтади. Бухорий таом тайёрланганини ривоят қилмади. Аҳмад ибн Ҳанбал «Муснад»ида икки ҳадисни ривоят қилди. Улардан бири таом тайёрланганлиги ҳакидаги ҳадис бўлиб, Аҳмад унда бу иш

﴿وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

«Ва яқин қариндоши-уругларингизни (Аллоҳнинг азобидан) **огохлантиринг!»** [Шуаро: 214]

ояти нозил бўлган кунда бўлганини зикр қилмаган. Иккинчи ҳадисда эса Аҳмад шу оят нозил бўлган кунда таом

қилинганини айтган. Аввало шу нусусни кўриб чиқамиз, сўнгра улардаги нарсани баён қиласиз:

Бухорий Ибн Аббосдан шундай деганини ривоят қилди:

﴿وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

«Ва яқин қариндош-уругларингизни (Аллоҳнинг азобидан) огохлантиринг!» [Шуаро: 214]

ояти нозил бўлгач Набий ﷺ Сафога кўтарилиб, одамлар тўпланиши учун Қурайш уруғларига қаратса: эй бани Фихр, эй бани Адий, деб нидо қила бошлади. Ким чиқолмаган бўлса нима бўлганини кўриб келиш учун одам юборди. Абу Лаҳаб келди, Қурайш тўпланди. Шундан сўнг Пайғамбаримиз ﷺ бундай дедилар:

«أَرَأَيْتُكُمْ لَوْ أَخْبَرْتُكُمْ أَنَّ خَيْلًا بِالْوَادِيِّ ثُرِيدٌ أَنْ تُغَيِّرَ عَلَيْكُمْ أَكْثَرُكُمْ مُصَدَّقِيَّ؟ قَالُوا نَعَمْ
مَا جَرَّبْنَا عَلَيْكَ إِلَّا صِدْقًا، قَالَ: فَإِنِّي نَذِيرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيِّ عَذَابٍ شَدِيدٍ»

«Агар сизларга водийда бир отлиқ қўшин тўпланиб турибди, у устингизга бостириб келмоқчи десам менга ишонасизларми, нима дейсиз?». Қавм: «ҳа, ишонамиз, зоро биз сенинг факат рост сўзлашингга гувоҳ бўлиб келганмиз», дейишди. Шунда Пайғамбаримиз ﷺ: «Мен сизни келажакдаги қаттиқ азобдан огохлантираман», дедилар. Буни эшитиб Абу Лаҳаб: бугундан бошлаб қўлинг курисин, бизни шунга тўпладингми? - деди. Шундан сўнг:

﴿تَبَتَّ يَدَآ أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ مَا أَغْنَى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ﴾

«Абу Лаҳабнинг қўллари қуригай – ҳалок бўлгай! (Аниқки) у қуриди – ҳалок бўлди! Мол-мулки ва қасб қилиб топган нарсалари унга асқотгани йўқ!» [Масад: 1-2]

ояти нозил бўлди. Бу эса таом тайёрлаш ҳодисаси

﴿وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

«Ва яқин қариндош-уругларингизни (Аллоҳнинг азобидан) огохлантиринг!» [Шуаро: 214]

ояти нозил бўлган кунда бўлмаганига далолат қиласади. Чунки бу оят шу ҳадис нассида келган нарсага мос келмайди. Аҳмад ибн Ҳанбал «Муснад»ида ривоят қилиб бундай деди: Бизга Аффон ҳадис ривоят қилди, бизга Абу Авона Усмон ибн Муғиридан, у Абу Содикдан, у Рабиъа ибн Ножиздан, у

Алидан ривоят қилди: Росууллоҳ ﷺ бани Абдулмуттолиби түпладилар ёки таклиф қилдилар. Уларнинг орасида бир гурух яқин қариндошлар бор эди. Ҳаммалари еб-ичдилар. Улар учун анча таом тайёрланган эди. Еб тўйдилар. Таом худди ейилмагандек қандай бўлса ўша ҳолда қолди. Росууллоҳ ﷺ кичик қадаҳларни олиб келишни буюрди, ичиб қондилар. Ичимлик эса қандай бўлса шундай, худди тегилмагандек турарди. Шундан сўнг Пайғамбаримиз ﷺ:

«يَا بَنِي عَبْدِ الْمُطْلَبِ، إِنِّي بَعْثَتُ لَكُمْ خَاصَّةً وَإِلَى النَّاسِ عَامَّةً، وَقَدْ رَأَيْتُمْ مِنْ هَذِهِ الْآيَةِ
مَا رَأَيْتُمْ فَإِنَّكُمْ يُبَاعُنِي عَلَى أَنْ يَكُونَ أَخِي وَصَاحِبِي؟ قَالَ فَلَمْ يَقُمْ إِلَيْهِ أَحَدٌ، قَالَ
فَقَمْتُ إِلَيْهِ وَكُنْتُ أَصْغَرَ النَّوْمَ قَالَ: فَنَّالَ: اجْلِسْ. قَالَ: ثَلَاثَ مَرَّاتٍ كُلُّ ذَلِكَ أَقْوَمُ إِلَيْهِ
فَيَقُولُ اجْلِسْ، حَتَّىٰ كَانَ فِي الثَّالِثَةِ ضَرَبَ بِيَدِهِ عَلَىٰ يَدِي»

«Эй бани Абдулмуттолиб, мен сизларга хоссатан, барча одамларга омматан пайғамбар қилиб юборилдим. Мана бу мўъжизани ўз кўзингиз билан кўриб гувоҳ бўлдингиз. Хўш, қайсинингиз биродарим ва дўстим бўлиши тўғрисида менга байъат беради? - дедилар. Ҳеч ким ўрнидан турмади. Шунда мен ўрнимдан турдим. Мен қавмнинг энг кичик ёшдагиси эдим. Пайғамбаримиз ﷺ: ўтири, дедилар. Сўнгра юқоридаги сўзларни уч марта айтдилар. Ҳар сафар мен ўрнимдан туар, Пайғамбаримиз ﷺ эса: ўтири, дердилар. Учинчи мартада қўлимни ушладилар». Насс шу ерда ниҳоясига етди. Бу нассдан

﴿وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

«Ва яқин қариндоши-уругларингизни (Аллоҳнинг азобидан) огохлантиринг!» [Шуаро: 214]

оятининг нозил бўлиши зикр қилинмагани, Росууллоҳ ﷺ нинг уларга Исломни таклиф қилгани, ким Исломга кирса Росууллоҳ ﷺ нинг биродари ва дўсти бўлиши ҳамда Пайғамбаримиз ﷺ нинг Алига ҳеч нарса демагани аён бўлиб турибди.

Энди иккинчи ривоятга келсак, Аҳмад ибн Ҳанбал ўзининг «Муснад»ида ривоят қилиб бундай деди: «Бизга Асвад ибн Омир ҳадис ривоят қилди, бизга Шарик Аъмашдан, у Минҳолдан, у Аббод ибн Абдуллоҳ ал-Асадийдан, у Алидан шундай деганини ривоят қилди:

﴿وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

«Ва яқин қариндоши-уругларингизни (Аллоҳнинг азобидан) огохлантиринг!» [Шуаро: 214]

ояти нозил бўлгач Набий ﷺ ўз аҳли байтини тўплади. Ўттиз киши тўпланди. Улар еб-ичиб бўлишгач Пайғамбар ﷺ уларга бундай деди:

«مَنْ يَضْمَنْ عَنِي دِيْنِي وَمَوَاعِدِي وَيَكُونُ مَعِي فِي الْجَنَّةِ، وَيَكُونُ خَلِيفَتِي فِي أَهْلِي؟ فَقَالَ رَجُلٌ لَمْ يُسَمِّهِ شَرِيكٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَنْتَ كُنْتَ بَحْرًا مَنْ يَقُومُ بِهَذَا. قَالَ ثُمَّ قَالَ الْآخَرُ، قَالَ: فَعَرَضَ ذَلِكَ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ، فَقَالَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَا

«Ким мен (инг номим)дан қарзимни тўлаб қўяди, ваъдаларимни бажаради ва мен билан бирга жаннатда бўлади, аҳлимда менинг халифам бўлади?» Шунда бир киши (Шарик унинг исмини айтмади): ё Росулуллоҳ, сиз бир денгиз бўлсангиз, буни ким ҳам қила оларди, деди. Шундан сўнг пайғамбар ﷺ буни ўзининг аҳли байтига тақлиф қилди. Шунда Али: мен, деди». Насс шу ерда ниҳоясига етди. Бу нассдан аён бўлиб турибдики, Росулуллоҳ ﷺ ўз аҳлидан қарзини тўлаб, ваъдаларини бажарадиган бир шахс бўлишини талаб килиб, бунинг мукофоти ўзи билан жаннатда бўлиш ва аҳлида халифа бўлиш эканини айтганлар. Шунда Али: мен, деган. Бу икки нассда васиййим сўзи йўқ, халифам сўзи эса мутлақ эмас, аксинча аҳлга муқайяд бўлиб келди. Аҳлда халифа бўлиш ҳокимият ва имомат мансабида халифа бўлишдан бошқадир. Аҳлда халифа бўлишнинг ҳокимиятда халифа бўлишга алоқаси йўқ. Бу саҳих китобларда келган наsslардир. Улар бир-бирига яқин бир неча лафзлар билан ва битта маънодаги ривоятларда келган. Уларнинг биронтасида васиййим калимаси келмаган, халифам калимаси эса мутлақ бўлиб келмаган. Сиҳоҳ сохибларидан ҳеч ким васиййим ёки мутлақ халифам калимаси бор биронта ҳадисни ҳеч бир ишончли ривоятчилар орқали ривоят қилмаган. Алига нисбатан ҳам ва ундан бошқасига нисбатан ҳам бундай сўз айтилганини ривоят қилишмаган. Демак бу ҳам ҳужжатликдан тушади. Чунки бунга саҳихда ҳеч бир далил йўқ.

Энди Алининг халифа қилиб қолдирилгани ҳақида ҳужжат келтирадиганлар ривоят қилиб “ҳадисуддор”, деб ном беришган нассга келсак, шу ривоят билан келган бу насс

дироятан рад қилинади. Ҳадисни рад қилиш маъно жиҳатидан бўлса дироятан, санад жиҳатидан бўлса ривоятан рад қилинган дейилади. Агар ҳадис дироятан ёки ривоятан рад қилинса эътиборга олинмайди ва у хужжатликдан тушади. “Ҳадисуддор” қуидаги бир неча ишга кўра дироятан рад қилинади:

Биринчидан: Бу ҳадисда Росулуллоҳ ﷺ оли Абдулмутттолибдан даъватни етказишда қўллаб-қувватлашини талаб қилгани ва бошқарув ўзидан кейин уларники бўлишини шарт қилгани (яъни қўллаб-қувватлашлари эвазига ҳокимият уларники бўлиши шарти билан талаб қилгани) кўриниб турибди. Бу икки жиҳатдан ботилдир: биринчи жиҳат шуки, бу ҳадис Росулуллоҳ ﷺ нинг бани Омир қабиласи талабини рад қилган ҳодисадаги айтган сўзига ва қилган ишига зид келади. Бани Омир агар Исломга киришса Пайғамбар ﷺ дан кейин бошқарув уларники бўлишини талаб қилишганда Росулуллоҳ ﷺ уларнинг бу талабини рад қилиб бундай деган эди:

«الْأَمْرُ لِلَّهِ يَضْعُفُهُ حَيْثُ يَشَاءُ»

«Амр Аллоҳники, уни Ўзи ҳоҳлаган жойга қўяди». Ибн Ҳишом ўзининг «Набий ﷺ сийрати» китобида ривоят қилиб бундай деди: «Ибн Исҳоқ деди: менга Зухрий ҳадис ривоят қилишича, Набий ﷺ Омир ибн Саъсаънинг олдига келиб уларни Аллоҳ Азза ва Жаллага даъват қилди ва уларга ўзига ёрдам беришни таклиф қилди. Шунда улардан Байжара ибн Фуррос деган киши: Аллоҳга қасамки, агар қурайшлик бу йигитни ёнимга олсам унинг ёрдамида албатта арабларни еб ташлардим, деб Пайғамбар ﷺ га: Нима дейсан, агар биз ишингда сенга эргашсак, сўнгра Аллоҳ сенга қарши чиққанлар устидан сени ғолиб қилса сендан кейин амр бизники бўладими? - деди. Набий ﷺ:

«الْأَمْرُ لِلَّهِ يَضْعُفُهُ حَيْثُ يَشَاءُ»

«Амр Аллоҳники, уни Ўзи ҳоҳлаган жойга қўяди», деди. Буни эшитиб Байжара: сени ҳимоя қилиш учун бўғзимизни арабларга нишон қилиб берайликда, Аллоҳ сени ғолиб қилса амр биздан бошқанини бўладими? Бизга ишингнинг кераги йўқ, деди. Шундай қилиб улар Пайғамбарга ёрдам беришдан бош тортишди». Росулуллоҳ ﷺ: **«Амр Аллоҳники, уни Ўзи ҳоҳлаган жойга қўяди»**, яъни ўзидан кейин халифалик ва ҳокимият ишини Аллоҳ ўзи ҳоҳлаган жойига қўяди, деб туриб

бани Абдулмуттлибга: «Қайси бирингиз мени бу ишда биродарим, васийим ва орангизда халифам бўлиши шарти билан қўллаб-қувватлайди», деб қандай айтиши мумкин ахир? Ахир бу шундоқ очик кўриниб турган бир-бирига зид нарса эмасми? Шундай экан бу икки сўздан бирининг рад қилиниши муқаррар. Ҳадисуддор

﴿وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

«Ва яқин қариндоши-уругларингизни огохлантиринг!» (Аллоҳнинг азобидан) [Шуаро: 214]

ояти нозил бўлган пайтда, яъни пайғамбарликнинг учинчи йилида бўлган, деб айтилган, «**Амр Аллоҳники, уни Ўзи хоҳлаган жойига қўяди**», ҳадиси эса Росууллоҳ қабилаларга ёрдам беришни таклиф қилган пайтда, яъни пайғамбарликнинг ўнинчи йилида, яъни “ҳадисуддор”дан кейин айтилгани боис демак “ҳадисуддор” рад қилинади. Иккинчи жиҳат шундан иборатки, бу ҳадисда Росууллоҳ ғонинг кофирларга улар Исломга киришлари учун бир нарсани қилиб берганлиги, балки энг катта ишни, яъни ўзидан кейин ҳамма мусулмонлар устидан халифаликни қилиб берганлиги, уларнинг Исломга киришларига бир тўлов (эваз) сифатида шундай қилганлиги маъноси ётиди. Бу эса Росууллоҳ ғонинг даъват олиб боришдаги ишига ҳам, шариат ҳукмларига ҳам зиддир. Чунки Росууллоҳ ғон одамларни Исломга ҳақ дин бўлгани учун даъват қилдилар. Пайғамбаримиз ғонинг бирон кофирга унинг Исломга кириши эвазига озми, кўпми, бирон нарсани қилиб берганлиги ҳечам ривоят қилинмаган. Буни ривоят қилган ҳатто заиф ҳадис ҳам йўқ. Аммо муаллафату қулубухум (қалбларни улфат қилиш)га келсак, улар мусулмонлар бўлиб, улар билан давлат қучайиши учун уларга закотдан бериб турилар эди. Улар кофир эмас эдикни, Исломга киришлари учун уларга бериб турилган бўлса. Кофирларнинг Исломга киришлари эвазига уларга бир нарса берилиши жоиз эмас.

Иккинчидан: Ҳадисда Росууллоҳ ғон зиёфат уюштириб, кофирларни Исломга даъват қилиш учун уларга таом тайёрлагани, Исломга киришлари учун уларни таом устидаги жамлагани айтилади. Таом мусулмон Али учун тайёрланмаган. Демак ўшалар Исломни рад қилишган бўлса ва Исломга киришлари эвазига Пайғамбар ғондан кейин бошқарув уларники

бўлишини ҳам рад қилишган бўлса, бунга Алининг ҳеч бир алоқаси йўқки, талабни қабул қилиш учун аралашган бўлса. Чунки Исломга даъват қилинган Али эмас эди. Чунки у мусулмон эди. Шунинг учун хитоб унга йўлланмаган эди. Демак Алининг бу тўпланишга ҳеч бир алоқаси йўқки, Пайғамбар ﷺ унга нисбатан «**Бу менинг биродарим, васийим ва орангизда менинг халифам, бас унга қулоқ солиб, итоат қилинглар**», деб айтса. Чунки хитоб Алига қилингани йўқ ва у билан музокара олиб борилгани йўқ.

Учинчидан: Ҳадисда қавм Исломни рад қилишгани, Пайғамбар ﷺ уларга қайта-қайта таклиф қилишига қарамай улар куфрда ва Исломга киришлари эвазига Пайғамбар ﷺ дандан кейин амр уларники бўлишини рад қилишда қаттиқ туриб олишгани, кофир ҳолда қолаверишгани айтилади. Шундай экан энди қандай қилиб Росул ﷺ уларга хитоб қилиб: «**Бу орангизда менинг халифам**», деб айтиши ва унга қулоқ солиб, итоат қилишни уларга буюриши мумкин, ахир? Пайғамбаримиз уларнинг кофир ҳолда қолишганини, Исломни рад қилишганини била туриб уларга буни қандай буюриши мумкин, ахир? Улар кофирлигича қолишган экан, Али уларнинг орасида қандай қилиб халифа бўлиши мумкин, ахир?

Тўртингидан: Улар ривоят қиласидаги ривоятда: «**Бу менинг биродарим, васийим ва орангизда халифам, бас унга қулоқ солиб, итоат қилинглар**», дейилади. У оли Абдулмуттоблига қилинган хитобидир. Чунки Набий ﷺ гапни: эй бани Абдулмуттоблиб, деб бошлади. Демак хитоб уларга хосдир. Чунки Алини мусулмонларга халифа қилганлиги эмас, балки бани Абдулмуттоблиб орасида халифа қилганлиги айтилмоқда. Зеро Пайғамбар ﷺ: «**орангизда халифам**», деган. Демак Али ўшанда мусулмонларга халифа бўлмаган. Бу нассдан очик кўриниб турибди. Бу ерда сабабнинг хослиги эмас, лафзнинг умумийлиги эътиборга олинади, деб айтиш ноўриндир. Чунки бу сабаб эмас, айни воқеадир. Қолаверса «**Эй бани Абдулмуттоблиб**» ва «**орангизда халифам**» лафзи ҳам умумий эмас, хос бўлиб келяпти. Ҳодиса сабаб эмас, айни воқеа бўлгани боис ҳамда лафз умумий эмаслиги боис бу лафзни хос деб эътибор қилиш лозим.

Бу тўрт ишдан биттасининг ўзиёқ бу ҳадиснинг ёлғонлигини ва зидлигини, уни рад қилиш дироятан вожиб эканини очик кўрсатиб беришга кифоя қиласиди. Бу билан

Росууллоҳ ﷺ ўзидан кейин Алини халифа қилишни кўрсатиб кетмаганилиги аён бўлади. Буларнинг ҳаммасидан аён бўлиб турибдики, Росууллоҳ ﷺ ўзидан кейин халифаликка бир шахсни тайин қилган деб ҳужжат келтирадиган кишилар ривоят қилган ҳадислар рад қилинадиган ҳадислар бўлиб, ҳужжат қилишга ярамайди. Демак улар ҳужжатликдан тушади. Шундай қилиб Росууллоҳ ﷺ ўзидан кейин халифаликни зиммасига оладиган бирон шахсни тайин қилганига ҳеч қандай далил қолмади. Аксинча бунинг зиддига далил мавжуд. Яъни Росууллоҳ ﷺ бу ишни мусулмонларнинг ўзига ҳавола қилганига, шунинг учун мусулмонлар ўзлари истаган кишини ихтиёр қилишлари лозимлигига далил мавжуд.

Росууллоҳ ﷺ ўзидан кейин халифа бўладиган шахсларни тайин қилган, деган гапнинг хатолигига келсак, бу улар айтган ўша ҳадислар Пайғамбар ﷺ Алини халифаликка тайин қилганига далолат қилмаганидан кўриниб турибди. Халифалик уларники бўлишини айтадиган кишилар Алиниң авлодлари бўлишгани учун бу гапни айтишади. Агар уларнинг Алига нисбатан келтирадиган ҳужжатлари ҳужжатликдан тушса унинг авлодларига нисбатан ҳам ҳужжатликдан тушади. Бунинг устига улар Аллоҳ ва Росули томонидан бўлган насс билан Али авлодлари халифалигига далил деган этиборда ривоят қилишадиган ҳадислар оли байтга тааллуқли ҳадислар бўлиб, ҳаммаси мақтов мазмунидадир, бундан ортиқ нарса йўқ. Икки қимматбаҳо нарса ҳақидаги ҳадис, яъни Хум чашмаси ҳадиси бунга мисолдир. Унинг ҳужжатликдан тушганлиги ва ундан кейин қолган ҳадисларнинг ҳам ҳужжатликдан тушганлиги аниқ аён бўлди.

Умумий масъулиятлар

Шореъ ҳокимга вожиб бўлган умумий масъулиятларни аниқ белгилаб берди. Чалкашлик ва ноаниқликка ҳеч ўрин қолдирмади. Шореъ ҳокимнинг ҳоким сифатида қандай бўлиши вожиблиги хусусидаги масъулиятини ҳам ва унинг фуқаро билан бўладиган алоқасига нисбатан масъулиятини ҳам баён қилди.

Ҳокимнинг ҳоким сифатида бўлиши вожиб бўлган нарсаларга нисбатан масъулиятига келсак, у Росууллоҳ ҳокимнинг баъзи сифатларини баён қилган ҳадисларда очик кўриниб турибди. Бу сифатларнинг энг кўзга кўринганлари: қувват, тақво, фуқарога меҳрибонлик, ўзидан нафратлантирувчи бўлмаслик. Росууллоҳ ҳокимнинг кучли бўлиши лозимлигини, заиф кишининг ҳоким бўлишга ярамаслигини кўрсатиб бердилар. Муслим Абу Заррдан Росууллоҳ шундай деганини ривоят қилди:

«يَا أَبَا ذِرٍ إِنِّي أَرَكَ ضَعِيفًا وَإِنِّي أَحِبُّ لَكَ مَا أَحِبُّ لِنَفْسِي، لَا تَأْمَرَنَّ عَلَى الْتِئْنِ وَلَا
تَوْلِينَ مَالَ يَتِيمٍ»

«Эй Абу Зарр, мен сени заиф деб биламан ва сенга ўзимга раво кўрган нарсани раво кўраман. Ҳаргиз икки киши устидан амир бўлма ва ҳаргиз етим моли (масъулияти)ни зиммангга олма». Муслим Абу Заррдан шундай деганини ҳам ривоят қилди:

«قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَا تَسْتَعْمِلُنِي قَالَ: فَصَرَبَ بَيْدَهُ عَلَى مَنْكِيِّ ثُمَّ قَالَ: يَا أَبَا ذِرٍ إِنَّكَ ضَعِيفٌ وَإِنَّهَا أَمَانَةٌ وَإِنَّهَا يَوْمُ الْقِيَامَةِ خَزْيٌ وَنَدَامَةٌ إِلَّا مَنْ أَحَدَهَا بِحَقِّهَا وَأَدَى الَّذِي
عَلَيْهِ فِيهَا»

«Мен: ё Росууллоҳ, мени амалдор қилмайсизми, дедим. Шунда Набий өлжамга уриб: эй Абу Зарр, сен заифсан, у эса омонатдир, у қиёмат кунида расво бўлиш ва надоматдир. Фақат уни ҳақли равишда олган ва унинг борасида зиммасидаги вазифани адо этган киши бундан мустасно, дедилар». Бу ерда қувватдан мурод шахсиятнинг кучли бўлишидир, яъни ақлият ва нафсиятнинг кучли бўлишидир. Демак ҳокимнинг ақлияти ишлар ва алоқаларни идрок қилишига ёрдам берадиган бошқарув ақлияти бўлиши ва унинг нафсияти ўзининг амир эканини идрок қиладиган ҳамда

истак-майлларини амирдек тасарруф қиласынан ҳоким нафсияти бўлиши лозим. Кучли шахсият хукмронлик қилишга яроқли бўлади. Ҳоким ўзини ёмон ҳукм юритишдан сақлайдиган сифатга эга бўлиши зарур бўлади. Демак энди у ўзи хусусида ва Умматни ғамхўрлик билан бошқариши учун тақво билан сифатланиши зарур бўлади. Муслим ва Аҳмад Сулаймон ибн Бурайдадан, у отасидан ривоят қиласи:

«كَانَ رَسُولُ اللَّهِ إِذَا أَمْرَأَ أَمِيرًا عَلَىٰ جِيشٍ أَوْ سَرِيَّةٍ أَوْ صَاهِ فِي خَاصَتَتِهِ بَشَّقَوَى اللَّهَ وَمَنْ مَعَهُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ حَيْرًا»

«Росулуллоҳ ﷺ бирон қўшин ёки сарийяга амир тайин қилсалар, унга Аллоҳдан тақво қилишни ва у билан бирга бўлган мусулмонларга яхшилик қилишни васият қилар эдилар». Зеро ҳоким Аллоҳдан тақво қилиб қўркса, яширин ва ошкор ишларини Аллоҳ кўриб турибди деб билса, бу уни фуқарога зўравонлик қилишдан тийувчи омил бўлади. Лекин тақво унинг қаттиққўл ва шиддатли бўлишига монелик қилмайди. Чунки у Аллоҳ кўриб турибди деб билар экан Аллоҳнинг бўйруқ ва қайтарувларига қаттиқ риоя қиласи. У ҳоким бўлгани учун унинг иши қаттиққўл ва шиддатли бўлишни тақозо қиласи. Ҳоким ишининг табиати шундай бўлади. Шунинг учун Шореъ унга фуқарога меҳрибон бўлишни ва машаққат қилмасликни буюрди. Оиша رضдан шундай ривоят қилинади: Мен Росулуллоҳ ﷺнинг уйимда бундай деганини эшиждим:

«اللَّهُمَّ مَنْ وَلَيَ مِنْ أَمْرِي شَيْئاً فَشَقَّ عَلَيْهِمْ، فَاشْفَقْنَاهُمْ، وَمَنْ وَلَيَ مِنْ أَمْرِي شَيْئاً فَرَفَقَ بِهِمْ فَارْفَقْنَاهُمْ»

«Аллоҳим, ким Умматим ишидан бирон нарсани бошқариб, уларга машаққат қилса Сен ҳам унга машаққат қил. Кимки Умматим ишидан бир нарсани бошқариб, уларга меҳрибонлик қилса Сен ҳам унга меҳрибонлик қил». Муслим ривояти. Шунингдек Шореъ ҳокимга ўзидан нафратлантириб, йироқлатувчи эмас, балки севинтирувчи бўлишни ҳам буюрди. Абу Мусодан ривоят қилинади: Росулуллоҳ ﷺ саҳобалардан биронтасини бир иш билан юборса:

«بَشَّرُوا وَلَا تُنَفِّرُوا وَبَيْسِرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا»

«Севинтиинглар, нафратлантирганлар, енгиллик қилинглар, оғир қилманглар», дер эдилар. Муслим ривояти.

Бу ҳокимнинг ўзи хусусида, унинг қандай бўлиши вожиблиги ҳақида эди. Энди унинг фуқаро билан бўладиган алоқасига тўхтадиган бўлсак, Шореъ унга бутун фуқарога насиҳат қилишни буюрди ва омма мол-мулкларидан бирон нарсага зарар етказишнинг ёмон оқибатидан огоҳлантириди. Аллоҳ ҳоким зиммасига фақат Ислом билан ҳукм юритиш вазифасини юклади. Фуқарога насиҳат қилмайдиган ёки уни алдайдиган ҳокимга Аллоҳ жаннатни ҳаром қилди. Маъқал ибн Ясордан ривоят қилинади: Мен Набий ﷺ нинг шундай деганини эшитдим:

«مَنْ عَبْدٌ اسْتُرْعَاهُ اللَّهُ رَعِيَّةً فَلَمْ يُحِطْهَا بَنْصُحْهِ إِلَّا لَمْ يَجِدْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ»

«Бирон бир бандани Аллоҳ фуқаро устидан бошлиқ қилган бўлсаю, у фуқарога насиҳат қилмаса жаннатнинг ҳидини ҳам топмайди». Бухорий ривояти. Яна Маъқал ибн Ясордан ривоят қилинади: Мен Росууллоҳ ﷺ нинг шундай деганини эшитдим:

«مَنْ وَالِّيَ رَعِيَّةً مِنَ الْمُسْلِمِينَ فَيُمُوتُ وَهُوَ غَاشٌ لَهُمْ إِلَّا حَرَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ»

«Бир волий мусулмон фуқарони бошқарса, уларни алдаб юриб шу ҳолда ўлиб кетса, Аллоҳ унга жаннатни ҳаром қиласди». Муслим Маъқалдан ривоят қиласди: Мен Росууллоҳ ﷺ дан шундай деганини эшитдим:

«مَنْ أَمِيرٍ يَلِي أَمْرَ الْمُسْلِمِينَ ثُمَّ لَا يَجْهَدُ لَهُمْ وَيَنْصَحُ إِلَّا لَمْ يَدْخُلْ مَعَهُمُ الْجَنَّةَ»

«Бирон амир мусулмонлар ишини бошқарсаю, уларнинг фойдаси учун жидду жаҳд ва насиҳат қилмаса, улар билан бирга жаннатга кирмайди». Абу Саиддан ривоят қилинади: Росууллоҳ ﷺ дедилар:

«لَكُلْ غَادِرْ لَوَاءُ يَوْمِ الْقِيَامَةِ يُرْفَعُ لَهُ بِقَدْرِ غَدْرِهِ أَلَا وَلَا غَادِرْ أَعْظَمُ غَدْرًا مِنْ أَمِيرٍ عَامَّةً»

«Ҳар бир ғодир (алдамчи ғаддор) учун қиёмат куни бир байроқ бўлади. У унинг қанчалик ғадорлигига қараб кўтарилади. Огоҳ бўлингки, омма амиридан кўра катта ғадорлик қилган ғодир бўлмайди». Муслим ривояти. Демак фуқаро манфаати йўлида бор кучни сарфлаб жидду жаҳд қилишни ва уларга насиҳат қилишни Росууллоҳ ﷺ қаттиқ таъкидладилар. Юқорида баён қилинганлардан бу тўғридаги масъулият жуда катта эканлиги аниқ кўриниб турибди. Энди

омма мол-мулкларига дахл қилишга келсак, Шореъ бундан қаттиқ огоҳлантириди. Росууллоҳ ﷺ волийларидан бирининг шундай дахл қилганини кўрган пайтда уни қаттиқ қораладилар ва унинг тўғрисида одамларга хутба қилдилар. Абу Ҳамид ас-Соидийдан ривоят қилинишича Набий ﷺ Ибн Латбияни бани Салим закотлари устидан омил қилиб тайинладилар. У Росууллоҳ ﷺ хузурига келгач Пайғамбаримиз ﷺ ундан хисоб сўрадилар. Шунда у: мана бу сизларга, буниси эса менга қилинган ҳадядир, деди. Буни эшитиб Росууллоҳ ﷺ:

«فَهَلْ جَلَسْتَ فِي بَيْتِ أَبِيكَ وَبَيْتِ أُمِّكَ حَتَّىٰ تَأْتِيَكَ هَدِيَّتُكَ إِنْ كُنْتَ صَادِقًا؟»

«Агар рост айтиётган бўлсанг ҳадянг келишини кутиб ота-онангнинг уйида ўтиравермайсанми?», дедилар. Шундан сўнг Росууллоҳ ﷺ туриб одамларга хутба қилдилар, Аллоҳга ҳамду сано айтиб бундай дедилар:

«أَمَا بَعْدُ فَإِنِّي أَسْتَعْمَلُ رِجَالًا مِنْكُمْ عَلَىٰ أُمُورٍ مَمَّا وَلَانِي اللَّهُ فِيَّاتِي أَحَدُكُمْ فَيَقُولُ هَذَا لَكُمْ وَهَذِهِ هَدِيَّةٌ أَهْدَيْتُ لَيِّ، فَهَلْ جَلَسَ فِي بَيْتِ أَبِيهِ وَبَيْتِ أُمِّهِ حَتَّىٰ تَأْتِيَهُ هَدِيَّتُهُ إِنْ كَانَ صَادِقًا؟ فَوَاللَّهِ لَا يَأْخُذُ أَحَدُكُمْ مِنْهَا شَيْئًا بَغْيَرِ حَقَّهُ إِلَّا جَاءَ يَحْمِلُهُ يَوْمُ الْقِيَامَةِ»

«Аммо баъд. Мен сизлардан бир қанча кишиларни Аллоҳ менга топширган бир қанча ишлар устидан омил қиласман. Шунда биттангиз келиб буниси сизларга, буниси эса менга қилинган ҳадядир демоқда. Агар у ростгўй бўлса ўзига ҳадя келишини кутиб ота-онасининг уйида ўтиравермайдими? Аллоҳга қасамки, биронтангиз садақотлардан ноҳақ бирон нарсани олса уни қиёмат куни орқалаб келади». Бухорий ривояти. Бу Аллоҳ уни муҳосаба қилиши ва қилган иши учун унга азоб беришидан киноядир. У ҳокимнинг омма мол-мулкларига қандайдир баҳоналар билан таъвил ва фатво ниқоби остида дахл қилишидан қаттиқ огоҳлантиришдир.

Энди ҳокимнинг қайси ҳукмлар билан ҳукм юритиши вожиблигига келсак, Шореъ унга бу ҳукмларни белгилаб берди. Унинг зиммасига Аллоҳ Китоби ва Росули Суннати билан ҳукм юритишни юклади. Бу иккиси бўйича ижтиход қилиш ҳуқуқини унга берди ва уни Исломдан бошқасига интилишдан ёки Исломдан бошқасидан бирон нарсани олишдан мутлақо қайтарди. Китоб ва Суннат билан ҳукм юритишнинг аниқ кўрсатилганига келсак, бу Куръон оятларидан аниқ кўриниб турибди. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَمَنْ لَمْ تَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكُفَّارُونَ﴾

«Кимда-ким Аллоҳ нозил қилган дин билан ҳукм қилмас экан, бас, улар коғирилардир» [Моида: 44]

Яна Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَمَنْ لَمْ تَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَسِّقُونَ﴾

«Кимда-ким Аллоҳ нозил қилган дин билан ҳукм қилмас экан, бас, улар фосиқлардир» [Моида: 47]

Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَمَنْ لَمْ تَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

«Кимда-ким Аллоҳ нозил қилган дин билан ҳукм қилмас экан, бас, улар золимлардир» [Моида: 45]

Бу эса факат Аллоҳ нозил қилган нарса билангина ҳукм юритиш вожиблигини англатади. Аллоҳ Ўзининг Росули саййидимиз Мұхаммад ﷺ нозил қилган нарса эса Куръони Каримдир. Унинг лафзи ҳам, маъноси ҳам Аллоҳ томонидан нозил қилинганди. Суннат эса лафзи эмас, маъноси Аллоҳ томонидан нозил қидинганди. Демак ҳоким ҳукм юритишида Китоб ва Суннат доирасидан чиқмаслиги керак. Шореъ ҳокимга Китоб ва Суннатда ижтиҳод қилишга, яъни Китоб ва Суннатни фаҳмлаб тушунишда ва ҳукмларни истинбот қилишда бор кучини сарфлашга ижозат берди. Абу Довуд ва Термизий ривоят қилишича Росулуллоҳ ﷺ Муозни Яманга юбораётуб унга бундай дедилар: «Агар сенга бир масала кўндаланг келса қандай ҳукм қиласан? Муоз: Аллоҳ Китоби билан ҳукм қиласан, деди. Росулуллоҳ: Аллоҳ Китобидан топмассангчи? - дедилар. Муоз: Росулуллоҳнинг Суннати билан, деди. Пайғамбаримиз ﷺ: Росулуллоҳ Суннатидан ҳам, Аллоҳнинг китобидан ҳам топмассангчи? - деди. Муоз: Раъйим билан ижтиҳод қиласан. Шунда Росулуллоҳ ﷺ унинг кўксига уриб: Росулуллоҳ элчисини Росулуллоҳни рози қиласиган нарсага муваффақ қиласан Аллоҳга ҳамдлар бўлсин, дедилар». Шореъ ҳокимга агар ижтиҳодда хато қиласа битта ажр қилиб қўйди. Бу билан ҳокимни ижтиҳодга қизиқтириб, рағбатлантирилади ва уни наасслар зохирида қотиб қолишдан йироқ қилинади. Бухорий Амр ибн Оссдан Росулуллоҳ ﷺнинг шундай деганини ривоят қилди:

«إِذَا حَكَمَ الْحَاكمُ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَصَابَ فَلَهُ أَجْرٌ وَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ»

«Хоким ҳукм юритар экан, ижтиход қилиб түгри топса унга икки ажр берилади ва агар ижтиход қилиб хато қилса унга битта ажр берилади». Шариат ҳокимнинг фақат Ислом ҳукмлари билангина ҳукм юритишини, бошқа нарса билан ҳукм юритмаслигини ўта аниқ қилиб кўрсатиб берди. Шариат ҳокимга гарчи хато қилса ҳам ижтиход хуқуқини бериш билан бирга фақат Ислом билан ҳукм юритишини, Ислом ҳукми доирасидан чиқмаслигини ҳам қаттиқ таъкидлади. Шариат Исломдан бошқаси билан ҳукм юритишдан қайтарибгина қолмай, балки Исломдан бошқасидан ҳукм сўраб мурожаат қилишдан ҳам ёки Исломдан бўлмаган нарсани унга шерик қилишдан ҳам қайтарди. Аллоҳ Таоло Росулуллоҳ ﷺга хитоб қилиб бундай деди:

﴿وَإِنْ أَحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَبَعَّ أَهْوَاءَهُمْ وَأَحَدَرَهُمْ أَنْ يَفْتَنُوكُمْ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ﴾

«(Эй Мұхаммад), улар ўртасида Аллоҳ нозил қилган нарса билан ҳукм қилинг, уларнинг ҳавоий нафсларига эргашманг ва Аллоҳ Сизга нозил қилган ҳукмларнинг айримларидан Сизни буриб фитнага солиб қўшишларидан эҳтиёт бўлинг!» [Моида: 49] Аллоҳ Таоло яна деди:

﴿فَأَحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَبَعَّ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِيقَةِ﴾

«Бас, одамлар ўртасида Аллоҳ нозил қилган нарса билан ҳукм қилинг ва Сизга келган Ҳақдан юз ўгириб, уларнинг ҳавоий нафсларига эргашманг» [Моида: 48]

Росулуллоҳга қилинган хитоб эса унинг Умматига қилинган хитобдир. Демак у ҳар бир ҳокимга ҳам қилинган хитобдир. Муслим Оиша رضдан ривоят қиласи: Росулуллоҳ ﷺ дедилар:

«وَمَنْ أَحْدَثَ فِي أَمْرِنَا هَذَا مَا لَيْسَ مِنْ فَهُوَ رَدٌّ

«Ким бу ишимизда ундан бўлмаган нарсани пайдо қиласа у рад қилинади». Оиша онамиздан қилинган бошқа ривоятда бундай дейилган:

«مَنْ عَمِلَ عَمَلاً لَيْسَ عَلَيْهِ أَمْرُنَا فَهُوَ رَدٌّ

«Кимки бизнинг ишимиздан бўлмаган бир амални қиласа у рад қилинади». Бухорий Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳдан ривоят

қилишича, Ибн Аббос – икковларидан Аллоҳ рози бўлсин – шундай деди:

«كَيْفَ تَسْأَلُونَ أَهْلَ الْكِتَابَ عَنْ شَيْءٍ وَكَتَبْكُمُ الَّذِي أُنْزِلَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ أَحَدُكُمْ تَقْرَأُونَهُ مَحْضًا لَمْ يُشَبِّهْ وَقَدْ حَدَّثْكُمْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابَ بَدَّلُوا كِتَابَ اللَّهِ وَغَيْرُهُ وَكَتَبُوا بِأَيْدِيهِمُ الْكِتَابَ وَقَالُوا: هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لَيَسْتُرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا. لَا يَنْهَاكُمْ مَا جَاءَكُمْ مِنَ الْعِلْمِ عَنْ مَسَأَلَتِهِمْ»

«Сизлар аҳли китобдан бирон нарса ҳақида қандай қилиб сўрашинглар мумкин, ахир? Ваҳоланки Росууллоҳ ﷺга нозил қилинган Китобингиз янги нозил бўлиб, сўзлаб турган бўлса, сизлар уни ҳеч нарса аралашмаган соғ ҳолда ўқиётган бўлсангиз, Китобингиз сизларга аҳли китоб Аллоҳнинг Китобини ўзгартиришганини, ўз қўллари билан китоб ёзиб, сўнгра озгина қийматга сотиш учун: «бу китоб Аллоҳ ҳузуридан келди», деб айтишганини сўзлаб турган бўлса. Узингизга келган илм сизларни улардан сўрашдан қайтармаяптими, ахир?». Бундан нима билан ҳукм юритиши вожиблиги аниқ кўрсатиб берилгани ва ҳокимнинг масъулияти Аллоҳ нозил қилган нарса билан ҳукм юритишдан иборат эканлиги очиқ кўриниб турибди.

Ҳоким зиммасига вожиб бўлган бу масъулиятлардан Шореъ умумий масъулиятларни ўта аниқ белгилаб бергани кўриниб турибди. Ҳоким халифа бўладими ёки унинг муовиними, волий ёки омилми, бундан қатъий назар, шу масъулиятлар доирасидан чиқмаслиги лозим. Чунки бу масъулиятлар амирга вожиб экан, омма ишидан жавобгар кишига ҳам аллақачон вожибdir. Бу ерда халифа бўладими ёки волийми, мусулмонлар ишларидан бирон ишни бошқарадиган ҳар бир кишини ўз ичига олиб умумий келган бир қанча ҳадислар бор. Бунга мисол Росууллоҳ ﷺнинг: «Бирон бандани Аллоҳ фуқаро устидан бошлиқ қилган бўлсаю...», «Ким Умматим ишидан бирон нарсани бошқариб...», «Огоҳ бўлингки, омма амиридан кўра катта ғаддорлик қилган ғодир бўлмайди», деган сўzlари ҳамда Аллоҳ Таолонинг:

﴿وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ﴾

«Кимда-ким Аллоҳ нозил қилган дин билан ҳукм қилмас экан...»

[Моида: 45]

деган қавлидир. Бу наассларнинг ҳаммаси умумий лафз билан келган бўлиб, волийни ҳам, халифани ҳам ўз ичига олади. Росууллоҳ ﷺга қилинганди хитоб хоҳ халифа бўлсин ва хоҳ волий бўлсин, ҳар бир ҳокимга қилинганди хитоб ҳамдир. Лекин Росууллоҳ ﷺ халифанинг фуқароси борасидаги масъулиятини ҳадисда алоҳида насс билан баён қилиб, унда умумий масъулиятларни умумий тарзда баён қилди. Бухорий Абдуллоҳ ибн Умардан ривоят қилишича, Росууллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«أَلَا كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْؤُلٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، فَالإِمَامُ الَّذِي عَلَى النَّاسِ رَاعٍ وَهُوَ مَسْؤُلٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَهُوَ مَسْؤُلٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالْمَرْأَةُ رَاعِيَّةٌ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ زَوْجِهَا وَوَلَدِهِ وَهِيَ مَسْؤُلَةٌ عَنْهُمْ، وَعَبْدُ الرَّجُلِ رَاعٍ عَلَى مَالِ سَيِّدِهِ وَهُوَ مَسْؤُلٌ عَنْهُ، أَلَا فَكُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْؤُلٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ»

«Огоҳ бўлингки, ҳар бирингиз раҳбарсиз ва ҳар бирингиз ўз раиятидан масъулсиз. Одамларга бош бўлган имом раҳбардир ва у ўз раиятидан масъулдир. Эркак киши ўз уйи аҳлига раҳбардир ва у ўз раиятидан масъулдир. Аёл эрининг уйи аҳли ва болаларига раҳбардир ва у улардан масъулдир. Кишининг қули ўз хўжайнин молига раҳбардир ва у ундан масъулдир. Огоҳ бўлингки ҳар бирингиз раҳбарсиз ва ҳар бирингиз ўз раиятидан масъулсиз». Демак Шореъ халифани ўз раиятидан умумий масъул қилиб қўйди ва бу билан ҳоким зиммасида умумий масъулиятлар бўлади.

Бу масъулиятлар халифа зиммасига ҳам, амир зиммасига ҳам юкланди. Шореъ йўл-йўриқ кўрсатиб ва шаръий хукмларни қилиб бериб, бу умумий масъулиятлар юкини кўтариш ва уларни адо этиш мажбуриятини ҳоким зиммасига бутунлай юклади. Йўл-йўриқ кўрсатишга келсак, Шореъ ҳокимни – агар у бу масъулиятлар борасида лоқайдлик қиласидиган бўлса, уларни адо этмаса – Аллоҳ азобига учрашидан огоҳлантириб, агар уларни адо этолмайдиган заиф кимса уларни ўз зиммасига оладиган бўлса бу масъулиятлар қиёмат куни расволик ва надомат бўлишини баён қилди. Росууллоҳ ﷺ Аллоҳдан Исломий Умматга машаққат қилган кимсага машаққат қилиб қўйишини сўрадилар ва Аллоҳ бутун Умматга насиҳат қилмайдиган кимсага жаннатни ҳаром қилди. Ва булардан бошқа огоҳлантиришлар ҳам борки, уларда ҳокимга ўз масъулиятларини адо этмасликнинг ёмон оқибати,

яъни Аллоҳ томонидан бўладиган азоб баён қилинади. Лекин шариат бу билангина кифояланмади, балки Умматни ҳоким ўз масъулиятларини қандай адо этиши устидан назоратчи қилиб қўйди. Агар ҳоким ўз масъулиятлари борасида лоқайдлик қиласидаган бўлса ёки ёмон иш юритадиган бўлса, бунга қарши чиқиб, инкор қилишни Уммат зиммасига мажбурият қилиб юклади. Агар ҳоким Исломдан бошқа нарса билан ҳукм юритадиган бўлса ва ҳукм юритиш очик куфрга айланса унга қарши қўлга қилич олиб жанг қилишни Умматга буюрди. Шариат золим ҳокимга қарши чиққани учун қатл қилинган кишини шахидлар саййиди даражасига кўтарди. Пайғамбаримиз ﷺ дедилар:

«سَيِّدُ الشُّهَدَاءِ حَمْزَةُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ وَرَجُلٌ قَامَ إِلَى إِمَامٍ جَاهَرَ فَأَمْرَهُ وَنَهَاهُ فَقَتَلَهُ»

«Шахидлар саййиди Ҳамза ибн Абдулмутттолиб ва золим ҳокимга қарши туриб, уни (маъруфга) буюриб, (мункардан) қайтарган, натижада ўша золим ҳоким томонидан қатл қилинган кишидир». Ҳоким ривояти. Шариат ҳокимнинг лоқайдлигига рози бўлиб, унга тобе бўлиб тураверадиган кимсанинг Аллоҳ олдида жавобгар бўлиб, Унинг азоб-уқубатидан саломат қолмаслигини баён қилди. Муслим Умму Саламадан ривоят қилишича, Росулуллоҳ ﷺ бундай дедилар:

«سَتَكُونُ أُمَّاءُ فَتَعْرُفُونَ وَتُنَكِّرُونَ فَمَنْ عَرَفَ بِرَىءًا وَمَنْ أَنْكَرَ سَلَمًا وَلَكِنْ مَنْ رَضِيَ وَتَابَعَ . قَالُوا أَفَلَا نُقَاتِلُهُمْ قَالَ: لَا، مَا صَلُوَا»

«Келажакда амирлар бўлади, сизлар танийсизлар ва инкор қиласизлар. Бас, ким таниса покланади, ким инкор қилса саломат қолади. Лекин ким рози бўлиб, эргашса (пок ва саломат бўлмайди). Шунда: уларга қарши жанг қилмаймизми? - дейишди. Росулуллоҳ: Йўқ, модомики намозни адо этар эканлар, дедилар». Бошқа бир ривоятда бундай дейилган:

«فَمَنْ كَرِهَ فَقَدْ بَرِئَ وَمَنْ أَنْكَرَ فَقَدْ سَلَمَ وَلَكِنْ مَنْ رَضِيَ وَتَابَعَ»

«Ким ёмон кўрса пок бўлади, ким инкор қилса саломат қолади. Лекин ким рози бўлиб, эргашса (пок ва саломат бўлмайди)». Бу ривоят Пайғамбаримиз ﷺнинг: «ким таниса покланади», деган сўзини тафсир қилиб беради. Нававий бу ҳадис шарҳида бундай деди: «Унинг маъноси, валлоҳу аъلام, қуйидагича: ким мункарни таниб, унинг мункарлигига шубҳа қилмаса, уни қўли ёки тили билан ўзгартириши унинг учун шу

мункар гуноҳидан ва уқубатидан саломат бўлиш тариқати бўлади. Бундан ожизлик қилса қалби билан ёмон кўрсин». Пайғамбаримиз ﷺ нинг: «Ким инкор қилса саломат қолади», деган сўзи, яъни кимки мункарни қўли ва тили билан ўзгартиришга қодир бўлмай, уни қалби билан инкор қилса ва ёмон кўрса, унинг гуноҳида ўша амирларга шерик бўлишдан саломат қолади. Лекин кимки рози бўлса ва эргашса, яъни уларнинг ишига қалби билан рози бўлса ва амалда уларга эргашса, покланмайди ва саломат бўлмайди. Демак бу ҳадисда Росууллоҳ ﷺ ҳокимнинг мункар ишига қарши чиқиб, инкор килишни буюрдилар ва қўлдан келадиган хар қандай восита билан инкор қилишни вожиб қилиб қўйдилар. Фақат бу восита жанг бўлмаслиги, яъни қилич бўлмаслиги ва мутлақ тил билан, яъни сўз билан бўлиши ёки қўл ва тил билан ўзгартиришдан ожизлик қилса, қалб билан бўлиши шарт. Фақат агар халифанинг очиқ куфрни қилаётгани кўринса, шунда қилич кўтариб қарши чиқилади. Пайғамбаримиз ﷺ қарши чиқиб, инкор қилмаган кимсани гуноҳда ҳокимга шерик деб ҳисобладилар. Чунки Пайғамбаримиз ﷺ кимки ҳокимлар қилган ишга рози бўлса ва эргашса гуноҳдан покланмаслигини ва саломат қолмаслигини айтдилар. Лекин бу инкор қилиш ҳокимлар Ислом билан ҳукм юрита туриб, ёмон иш қилиб қўйишган тақдирдагина бўлади. Аммо агар улар Исломни татбиқ этиш доирасидан чиқиб куфр ҳукмларини татбиқ этишса, бу ҳолда шариат қўл, тил ва қалб билан инкор қилиш билан кифояланмади, балки уларни ўзгартиришнинг тариқати қилич ва жанг эканини кўрсатиб берди. Масалан Муслим ривоят қилган Умму Салама ҳадисида бундай дейилган:

«قَالُوا أَفَلَا نُقَاتِلُهُمْ قَالَ: لَا، مَا صَلَوَا»

«Шунда: уларга қарши жанг қилмаймизми? - дейишди. Пайғамбаримиз ﷺ: йўқ, модомики намозни адо этар эканлар, дедилар». Яна бир ривојтда бундай дейилган:

«أَلَا نُقَاتِلُهُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: لَا، مَا صَلَوَا»

«Уларга қарши жанг қилмаймизми, ё Росууллоҳ, дейишди. Пайғамбаримиз ﷺ: йўқ, модомики намозни адо этар эканлар, дедилар». Муслим ривојат қилган Авғ ибн Молик ҳадисида бундай дейилади:

«قَيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَفَلَا نُبَذِّهُمْ بِالسَّيْفِ فَقَالَ: لَا، مَا أَقَامُوا فِيْكُمُ الصَّلَاةَ»

«Ё Росууллох, уларга қарши қилич күтариб чиқмаймызми? - дейилди. Пайғамбаримиз ﷺ: йўқ, модомики орангизда намозни барпо қилишар экан (қарши чиқмайсиз) дедилар». Бошқа ривоятда эса бундай дейилган:
«قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَفَلَا تُنَابِذُهُمْ عِنْدَ ذَلِكَ؟ قَالَ: لَا، مَا أَقَامُوا فِي كُمُ الصَّلَاةَ»

«Биз: ё Росууллоҳ, ана шу пайтда уларга (қилич билан) қарши турамизми? - дедик. Пайғамбар ﷺ: йўқ, модомики орангизда намозни барпо қилишар экан, дедилар». Бухорий Убода ибн Сомитдан шундай деганини ривоят қилди:

«دَعَانَا النَّبِيُّ ﷺ فَبَأَيْنَاهُ فَقَالَ فِيمَا أَحَدَنَا عَلَيْنَا أَنْ بَأَيْعَنَا عَلَى السَّمْعِ وَالظَّاعِنَةِ فِي مَنْشَطِنَا وَمَكْرُهِنَا وَعُسْرِنَا وَأَثْرَرَهُ عَلَيْنَا وَأَنْ لَا تُنَازِعَ الْأَمْرَ أَهْلَهُ قَالَ: إِلَّا أَنْ تَرَوْا كُفُرًا بِوَاحِدًا عِنْدَكُمْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ بُرْهَانٌ»

«Набий ﷺ бизни даъват қилдилар. Биз у кишига байъат бердик. Биздан байъат олар экан, хурсандчиликда ҳам, хафачиликда ҳам, оғир кунларимизда ҳам, енгил кунларимизда ҳам қулоқ солиб, итоат этишга, ўзимиздан афзал қўришимизга, ишни эгасидан талашмаслигимизга байъат беришимизни айтиб: фақат агар очик куфрни кўрсангиз ва сизда бу ҳақда Аллоҳдан аниқ хужжат бўлса, (шундагина талashiшингиз мумкин), дедилар». Бу ҳадислардан иш аҳли (ҳокимлар) томонидан очик куфр содир бўлганини кўрсак, уларга қарши чиқиб бошқарувни талашимиз, агар орамизда намозни барпо қилишмайдиган бўлса уларга қарши қилич кўтариб жанг қилишимиз лозимлиги тушунилмоқда. Бу эса ҳокимга нисбатан унинг Ислом билан ҳукм юритиши лозимлигидан киноядир. Яъни улар модомики Ислом билан ҳукм юритишар экан, жанг қилиш ҳам, қарши чиқиб талашиш ҳам бўлмайди. Аммо агар Исломдан бошқа нарса билан ҳукм юритишадиган бўлса, у ҳолда уларга қарши жанг қилиш, қарши чиқиш ва талашиш вожиб бўлиб қолади. Бу билан Ислом умумий масъулияtlарни адо этишни тўла юклаган бўлади.

Исломий давлат илохий давлат эмас, башарий давлатдир

Исломий давлат – Халифаликдир. Чунки у мансаб бўлиб, бу мансабни эгаллаган киши ҳокимият, салтанат ва ҳукмларни табаний қилишнинг барча салоҳиятларига ҳеч истисносиз эга бўлади. Халифалик дунёдаги барча мусулмонларнинг умумий раҳбарияти бўлиб, исломий шариат ҳукмларини барпо қиласди. Уларни Ислом олиб келган фикрлар ва шаръий ҳукмлар билан барпо қиласди. Халифалик исломий даъватни бутун оламга кўтариб чиқади. Буни уларга Исломни танитиш, уларни Исломга даъват қилиш ва Аллоҳ ўйлидаги жиҳод билан амалга оширади. Халифаликни имомат ва мўминлар амирлиги деб ҳам аталади. Демак у илохий мансаб эмас, башарий мансабдир. Зоро у Ислом динини башариятга татбиқ этиш ва уни башар ўртасида ёйиш учун мавжуддир. У пайғамбарликдан бутунлай бошқа нарсадир. Чунки пайғамбарлик ва рисолат бир мансаб бўлиб, унда набий ёки росул шариатни Аллоҳдан ваҳий воситасида олиб, одамларга етказади. Уни татбиқ этилиши ёки этилмаслигидан қатъий назар, уни етказади:

﴿وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَغُ الْمُبِينُ﴾

«Пайғамбар зиммасида (сизларни зўрлаб динга киргизши эмас, балки) факат (сизларга Ҳақ динни) етказиши бордир» [Нур: 54]

﴿فَإِنَّمَا عَلِيهِكَ الْبَلَغُ﴾

«Сизнинг зиммангиздаги нарса факатгина етказишидир» [Оли Имрон: 20]

﴿مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَغُ﴾

«Пайғамбар зиммасида факат етказиши бор, холос» [Моида: 99] Халифалик эса бунинг аксиdir. Чунки у Аллоҳ шариатини инсониятга татбиқ этишдир. Набий ва росул бўлиш учун Аллоҳ ўзига ваҳий қилган нарсани татбиқ этиши шарт эмас. Аксинча набий ва росул бўлиш учун Аллоҳ унга бирон шариатни ваҳий қилиши ва уни етказишини буюриши шарт. Сайидимиз Мусо, Исо ва Иброҳим алайҳимуссалом мана шу асосда пайғамбар ва росул бўлдилар. Улар ўzlари олиб келган шариатни татбиқ қилмадилар ва ҳоким бўлмадилар.

Шунга кўра нубувват ва рисолат халифалик мансабидан бошқа нарсадир. Зеро нубувват илоҳий мансаб бўлиб, Аллоҳ уни Ўзи хоҳлаган кишига беради. Халифалик эса башарий мансаб бўлиб, унда мусулмонлар ораларидан ўзлари хоҳлаган кишини халифа қилиб сайлаб, унга байъат берадилар. Сайидимиз Муҳаммад ﷺ эса ўзи олиб келган шариатни татбиқ этадиган ҳоким бўлдилар. Пайғамбаримиз ﷺ га нубувват ва рисолат берилган бўлиб, шу вақтнинг ўзида Ислом ҳукмларини татбиқ этиш учун мусулмонлар раҳбари мансабини ҳам эгалладилар. Зеро Аллоҳ Пайғамбаримиз ﷺ га рисолатни етказишни буюрганидек, ҳукм юритишни ҳам буюрди. Аллоҳ Таоло Пайғамбаримиз ﷺ га бундай деди:

﴿وَأَنْ أَحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾

«(Эй Муҳаммад), улар ўртасида Аллоҳ нозил қилган нарса билан ҳукм қилинг» [Моида: 49]

﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَانَا اللَّهُ﴾

«Албатта, Биз сизга ушибу Ҳақ Китобни (Куръонни) одамлар орасида Аллоҳ қўрсатган йўл билан ҳукм қилишингиз учун нозил қилдик» [Нисо: 105]

Аллоҳ Таоло яна бундай деди:

﴿يَأَيُّهَا الْرَّسُولُ بَلَغْ مَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ﴾

«Эй пайғамбар, сизга Парвардигорингиз томонидан нозил қилинган нарсани етказинг» [Моида: 67]

﴿وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْءَانُ لِأَنذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ يَأْتِغَ﴾

«Сизларни ва Куръон етиб борган кишиларни (охират азобидан) огоҳлантиришим учун менга мана шу Куръон ваҳий қилинди» [Анъом: 19]

﴿يَأَيُّهَا الْمُدَّبِّرُ قُمْ فَانذِرْ﴾

«Эй (либосларига) бурканиб олган зот, туринг-да, (инсонларни охират азобидан) огоҳлантиринг!» [Муддассир: 1-2]

Лекин шуни ҳам айтиш керакки, Пайғамбаримиз ﷺ рисолатни сўз билан етказишга, масалан Аллоҳ Таолонинг:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَمَ الْرِّبَوْ﴾

«Холбуки, Аллоҳ байъни ҳалол, судхўрликни ҳаром қилган»

[Бакара: 275]

деган қавлини етказиш каби, ёки Ҳудайбия шартномаси каби амалий нарсани етказишга киришар эканлар, жазм билан киришар ва амални адо этишни қатъий буюрар эдилар. Бунда маслаҳатлашиб ўтирмас, аксинча ваҳий олиб келган нарсадан бошқасини маслаҳат берилса, бундай раъйни рад қиласр эдилар. Агар ҳали ваҳий нозил бўлмаган бирон ҳукм ҳақида сўралсалар, ваҳий нозил бўлгунча жавоб бермас эдилар. Аммо ишларни адо этишга киришишда Пайғамбаримиз ﷺ одамлар билан маслаҳатлашар эдилар. Одамлар ўртасида қозилик қилиб ҳукм чиқарсалар бу ҳукми ҳодиса ҳақиқатига мос бўлди деб жазм қилмас эдилар. Аксинча Пайғамбаримиз ﷺ ўзи эшитган хужжатлар бўйича ҳукм қилганини айтар эдилар. Масалан Пайғамбаримиз ﷺ «Бароат» сураси нозил бўлган пайтда Абу Бакрға етиб олиш учун Али ибн Абу Толибни туяга мингаштириб олдилар ва унга ҳаж мавсумида «Бароат» сурасини одамларга ўқиб эълон қилишни буюрдилар. Али бу сурани одамларга Арафотда тиловат қилиб берди ва айланиб юриб уларга бу сурани етказди. Ҳудайбия сулҳи тузилган пайтда Пайғамбаримиз ﷺ ҳамма саҳобалар раъйини рад қилиб, уларга ўзи билдирган раъйга қаттиқ амал қилишни буюрдилар. Чунки бу раъй Аллоҳ томонидан ваҳий қилинган эди. Жобир: молимни қандай тақсимлайман? - деб сўраганида Росулуллоҳ ﷺ бу тўғрида ваҳий нозил бўлмагунча жавоб бермадилар. Бухорий Ибн Мунқадирдан ривоят қиласи: «Жобир ибн Абдуллоҳнинг шундай деганини эшитдим: Касал бўлиб ётганимда Росулуллоҳ ﷺ ва Абу Бакр иккови пиёда мени кўргани келишди. Мен ҳушимдан кетдим. Росулуллоҳ ﷺ таҳорат олиб, таҳорати сувидан менга сепдилар. Ўзимга келиб: ё Росулуллоҳ (Суфённинг айтишича: эй Росулуллоҳ, дебман шекилли), молимни қандай тақсим қиласман? Молимни нима қиласман? - дедим. Пайғамбаримиз ﷺ то мерос ояти нозил бўлгунча менга жавоб бермадилар». Бу нубувват ва рисолатнинг мashaққатли вазифаларини адо этиш ва одамларга етказиш ҳақида эди. Аммо хокимиятнинг мashaққатли вазифаларини адо этишда Пайғамбаримиз ﷺ бошқача йўл тутдилар. Масалан Уҳудда мусулмонларни масjidга тўплаб, улар билан «Мадина ичида туриб ёки ташқарига чиқиб уруш қилиш ҳақида маслаҳатлашдилар.

Кўпчилик “чиқиши керак”, деган фикрда, Пайгамбаримиз ﷺ эса “чиқмаслик керак”, деган фикрда эди. Шунда Пайгамбаримиз ﷺ кўпчиликнинг раъи бўйича иш тутдилар ва Мадинадан ташқарига чиқиб жанг қилдилар. Шунингдек Пайгамбаримиз ﷺ одамлар ўртасида қозилик қилган пайтда бошқаларнинг ҳаққини уларнинг фойдасига ҳукм қилган бўлиши эҳтимолидан уларни огоҳлантирадилар. Бухорий Умму Саламадан, у Росулуллоҳ ﷺдан ривоят қилишича, Пайгамбаримиз ﷺ хужраси эшиги олдида одамлар жанжалини эшилдилар, уларнинг чиқиб бундай дедилар:

«إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ وَإِنَّهُ يَأْتِيَنِي الْخَصْمُ فَلَعِلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ أَبْلَغَ مِنْ بَعْضٍ فَأَحَسِبُ أَنَّهُ صَادِقٌ فَأَفَقْضِي لَهُ بِذَلِكَ، فَمَنْ قَضَيْتُ لَهُ بِحَقِّ مُسْلِمٍ فَإِنَّمَا هِيَ قِطْعَةٌ مِنَ النَّارِ فَلَيَأْخُذْهَا أَوْ لِيَثْرُكْهَا»

«Мен ҳам бир инсонман холос. Менинг олдимга жанжаллашиб келиб туришади. Сизлардан бирингиз бошқасидан кўра гапга устароқ бўлиши, шунда мен у рост айтяпти деб ҳисоблаб унинг фойдасига ҳукм қилиб юборишим мумкин. Бас, кимга бирон мусулмон ҳаққини ҳукм қилиб юборсам, у дўзах ўтидан бир бўлак чўғдир. Хоҳласа уни олсин, хоҳласа ташласин». Термизий ҳам Пайгамбар ﷺнинг шундай ривоят қилди:

«وَإِنِّي لَأَرْجُو أَنَّ الْقَى رَبِّي وَلَيْسَ أَحَدٌ مِنْكُمْ يَطْلُبُنِي بِمَظْلَمَةٍ فِي دِمٍ وَلَا مَالٍ»

«Мен Роббимга сизлардан биронтангиз мендан қон ёки мол ҳақида бирон адолатсизлик бўйича (ҳаққини) талаб қилмаган ҳолда йўлиқишимни умид қиласман». Бу эса Пайгамбаримиз ﷺ икки мансабни: нубувват ва рисолат мансабини ҳамда ўзига ваҳий қилинган Аллоҳ шариатини барпо қилиш учун мусулмонлар раҳбари мансабини эгаллаганига далолат қиласи. Пайгамбаримиз ﷺ бу икки мансабнинг хар бирида бошқача иш юритар эдилар. Набий ҳокимият тўғрисида одамлардан байъат олдилар. Эркаклардан ҳам, аёллардан ҳам байъат олдилар. Балоғатга етмаган кичкина болалардан олмадилар. Бу эса унинг нубувват байъати эмас, ҳокимият байъати эканини таъкидлаб турибди. Шунинг учун биз Аллоҳ Таолонинг рисолатни етказиш ва унинг мاشақатли вазифаларини адо этиш бўйича бирон нарсада Пайгамбаримиз ﷺни итоб қилмаганини кўрамиз. Аксинча Аллоҳ Таоло

Пайғамбаримиз ﷺдан даъватини одамлар қабул қылмагани учун сиқилмасликни талаб қилди. Чунки рисолат машаққатини адо этиш фақат етказишдан иборатдир. Пайғамбар зиммасида фақат етказиш бор холос. Аллоҳ Таоло деди:

﴿فَلَا تَذَهَّبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَتٌ﴾

«Бас (Эй Мұхаммад), жонингиз уларнинг (иймон келтирмаганлари) устида ҳасрат-нағоматлар чекиб кетмасин» [Фотир: 8]

﴿وَلَا تَحْزُنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَأْكُلْ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ﴾

«Уларнинг (яъни, мушиқларнинг динга кирмаганликлари) устида маҳзун бўлманг. Уларнинг макру ҳийлатларидан сиқилманг ҳам!» [Наҳл: 127]

﴿إِنْ عَلَيْكَ إِلَّا أَلْبَلْغُ﴾

«Сизнинг зиммангизда фақат (Биз сизга нозил қилган ваҳийни) етказиши бор холос» [Шуро: 48]

Лекин Аллоҳ Таоло Набий ﷺни у кишига нозил бўлган ва одамларга етказган ҳукмларни татбиқ этиш учун ҳокимият вазифаларини адо этиши чоғида қилган ишларида итоб қилди. Аллоҳ Пайғамбаримиз ﷺни бу ишларни аввалги ҳукмларга хилоф равишда қилгани учун итоб қилди. Аллоҳ Таоло деди:

﴿مَا كَاتَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَقَّ يُشْخَنَ فِي الْأَرْضِ﴾

«Бирон пайғамбар учун то ерда голиб бўлмагунича, асир олиши жоиз эмас эди» [Анфол: 67]

﴿عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ﴾

«(Эй Мұхаммад), Аллоҳ сизни афв қилди. (Лекин) нима учун уларга (жиҳодга чиқмаслик учун) изн бердингиз?!» [Тавба: 43]

Ҳокимиятда мусулмонларга раҳбарлик мансаби нубувват мансабидан бошқа эканлиги бу ишларда очик кўриниб турибди. Шундан аён бўладики, дунёдаги ҳамма мусулмонларнинг умумий раёсати бўлмиш Халифалик илоҳий мансаб эмас, башарий мансабдир. Чунки у ҳокимият мансаби бўлиб, Росулуллоҳ ﷺ уни эгаллаган эдилар. Пайғамбаримиз ﷺ уни қолдирдилар ва мусулмонлардан биронтаси бу мансабда ўзига ўринбосар бўлишини фарз қилдилар. Демак халифалик нубувватда эмас, балки ҳокимиятда Росулуллоҳ ﷺ ўрнида

унинг халифаси-ўринбосари туришидир. Демак у вахийни олишда ва Аллоҳдан шариатни олишда эмас, балки Ислом ҳукмларини татбиқ қилиш ва Ислом даъватини етказиш учун мусулмонлар раёсатида Росууллоҳ ﷺнинг халифаси бўлишдир.

Аммо Росууллоҳ ﷺнинг маъсумлигига тўхталадиган бўлсак, унинг асоси Пайғамбаримиз ﷺнинг ҳоким бўлганлиги эмас, пайғамбар бўлганлигидир. Маъсумлик шундан келиб чиқади. Чунки маъсумлик ҳамма набийлар ва росуллар сифатланиши вожиб бўлган сифатлардандир. Улар одамларга ўзлари олиб келган шариат билан ҳукм юритдиларми ва уни татбиқ қилдиларми ёки факат етказиш билан чекландиларми, бундан қатъий назар, маъсумлик билан сифатланишлари вожиб. Масалан саййидимиз Мусо, Исо, Иброҳим маъсумдирлар. Саййидимиз Муҳаммад ﷺ ҳам маъсумдир. Демак маъсумлик ҳокимиятга эмас, нубувват ва рисолатга оидdir. Аммо Росууллоҳ ﷺнинг ҳокимият вазифаларини адо этиш чоғида бирон ҳаром ишни қилмаганига ва бирон вожиб ишни қолдирмаганига келсак, бу Пайғамбаримиз ﷺнинг ҳоким бўлганлиги жиҳатидан эмас, балки нубувват ва рисолат жиҳатидан маъсум эканлигидан келиб чиқади. Зеро Пайғамбар ﷺнинг ҳокимият вазифаларини адо этиши у кишининг маъсумлик билан сифатланишини тақозо қилмайди. Лекин Пайғамбар ﷺ набий ва росул эканлиги жиҳатидан албатта маъсум бўлганлар ва мана шу асосда инсониятга ҳукм юритдиган инсон сифатида ҳокимиятни эгаллаганлар. Пайғамбаримиз ﷺнинг инсон эканлиги Куръонда очик келган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿فَلَمَّا آتَنَا بَشَرًا مِّنْكُمْ﴾

«(Эй Муҳаммад, уларга) айтинг: “Ҳеч шак-шубҳа йўқки, мен ҳам сизлар каби бир одамдирман”» [Каҳф: 110]
Сўнгра Қуръони Каримда

﴿يُوحَّدُ إِلَيَّ﴾

«Менга вахий этилмоқда» [Каҳф: 110]
дейилиб, Пайғамбаримиз ﷺнинг бошқа инсонлардан ажралиб туриш жиҳати баён қилинди. Демак Пайғамбаримиз ﷺни бошқа одамлардан ажратиб турадиган хусусият у кишига

вахий келганды, яъни нубувватдир. Бошқа нарсаларда эса Пайғамбаримиз ﷺ бошқа одамлар каби бир инсондир. Демак Пайғамбаримиз ﷺ ҳокимиятта бошқа одамлар каби бир одамдир. Шунинг учун Пайғамбаримиз ﷺ га халифа бўладиган кишининг бошқа одамлар каби бир одам бўлишида ҳеч шубҳа йўқ. Чунки у Пайғамбаримиз ﷺ га нубувват ва рисолатда эмас, фақат ҳокимиятта халифа бўлади холос. Шунинг учун унда маъсумлик шарт қилинмайди. Чунки маъсумлик ҳокимият тақозо қиласидан нарсалардан эмас. Аксинча у нубувват тақозо қиласидан нарсалардандир. Халифа эса ҳоким холос. Демак халифа бўладиган кишида маъсумлик шарт қилиниши ўринсиз бўлибгина қолмай, балки асло жоиз эмас. Чунки маъсумлик фақат пайғамбарларгагина хос бўлиб, улардан бошқаларга нисбат берилиши ҳечам жоиз эмас. Чунки набий ва росулда маъсумлик мавжуд бўлишини рисолатни етказиш тақозо қиласиди. Шунинг учун у рисолатни етказишдаги маъсумликлар. Рисолатни етказишдаги маъсумлик ҳаром нарсаларни қилмасликда маъсумлик ҳосил бўлишига боғлиқ. Чунки етказишдаги маъсумлик ҳаром нарсаларни қилишдан маъсум бўлиш билан тамомига етади. Демак маъсумлики тақозо қиласидан нарса рисолатни етказишдир. Уни тақозо қиласидан нарса одамларнинг тасдиқлаш ёки тасдиқламасликлари ҳам, ишларда хатога йўл қўйиш ёки қўймаслик ҳам эмас, балки рисолатни етказишдир. Ундан бошқа нарса эмас. Зоро агар пайғамбар Аллоҳ томонидан маъсум бўлмаганида эди, рисолатни яшириб қолиши ёки унга бир нарсани қўшиши ёки ундан камайтириши ёки Аллоҳ айтмаган нарсани айтди деб ёлғон гапириши ёки хато қилиб ўзига буюрилган нарсадан бошқани етказиши мумкин эди. Буларнинг ҳаммаси Аллоҳ томонидан келган рисолатга ва пайғамбарнинг тасдиқлаш вожиб бўлган росул эканлигига зиддир. Шунинг учун росулнинг рисолатни етказишда маъсумлик билан сифатланиши шарт бўлди. Шунга мувофиқ унинг ҳаром ишларни қилишдан маъсумлиги вужудга келди. Шунинг учун уламолар пайғамбарларнинг ҳаром ишларни қилишдан маъсумлигига ихтилоф қилиб, турли фикрлар билдиришди. Айримлари «пайғамбар фақат гуноҳ кабираларни қилишдан маъсум, шунинг учун у кичик гуноҳларни қилиб қўйиши мумкин», деган фикрни билдирган бўлса, айримлари «пайғамбар гуноҳ кабиралардан ҳам, кичик гуноҳлардан ҳам

маъсумдир», деган фикрни билдиришди. Улар буни рисолатни етказишнинг тамомига етиши (яъни тўлиқ етказиши) ёки тамомига етмаслиги ишларга боғлиқми ёки йўқми, шунга қараб айтишди. Агар тўлиқ етказиши ишларга боғлик бўлса, у ҳолда етказишдаги маъсумлик ишларни ҳам ўз ичига олади ва пайғамбар ишларда маъсум бўлади. Чунки рисолатни етказиши пайғамбар ана шу ишларда маъсум бўлсагина тўлиқ амалга ошади. Энди агар рисолатни етказиши ишларга боғлик бўлмаса, у ҳолда маъсумлик ишларни ўз ичига олмайди ва пайғамбар ишларда маъсум бўлмайди. Чунки бу пайтда рисолатни етказиши ана шу ишларсиз ҳам тўлиқ амалга ошади. Шунинг учун мусулмонлар ўртасида росулнинг аввалги ишларига хилоф ишларни қилиб қўйишидан маъсум эмаслиги тўғрисида ҳеч қандай ихтилоф йўқ. Чунки рисолатни тўлиқ етказиши бу ишларга боғлик эмас. Шунга кўра маъсумлик фақат етказишга хос бўлиб, у факат набийлар ва росуллардагина бўлади. Бошқалар учун бўлиши мутлақо жоиз эмас.

Маъсумликнинг далили, ақлий далилдир. Аммо Аллоҳ Таолонинг:

﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الْرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرُكُمْ تَطْهِيرًا﴾

«(Эй пайғамбар) хонадонининг аҳли, Аллоҳ сизлардан «рижж»ни кетказишни ва сизларни бутунлай поклашини истайди холос»

[Ахзоб: 33]

деган қавлига тўхталадиган бўлсак, бу оятнинг маъноси: сизлардан шубҳа-гумонни ва тухматни кетказишни истайди, демакдир. Бу оят уч оятнинг бир жузидир. Аллоҳ Таоло деди:

﴿يَسِّعَ الْبَيْتِ لَسْتُنَ كَاحِدٍ مِّنَ النِّسَاءِ إِنْ أَتَقِيتَنَ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعُ
الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَفُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا ﴿٤٠﴾ وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْتَ تَبَرَّجَ
الْجَهْلِيَّةَ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الْصَّلَاةَ وَإِتِينَ الْزَكَوَةَ وَأَطْعِنْ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ
الَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الْرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرُكُمْ تَطْهِيرًا ﴿٤١﴾ وَأَذْكُرْتَ مَا
يُتَلَّىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ ءَايَتِ اللَّهِ وَآلِحْكَمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا حَبِيرًا﴾

«Эй пайғамбар аёллари, сизлар агар тақвадор бўлсангизлар, аёллардан биронтаси каби эмасдирсизлар (яъни бирон аёл фазлу

марtabада сизлар каби бўла олмас). **Бас, сизлар** (парда ортидан бирон номаҳрам эркакка жавоб қилган пайтларингизда) **майин-назокатли** сўз қилмангларки, у ҳолда кўнглида мараз-нифоқ бўлган кимса тамаъ қилиб қолур. Яхши – тўғри сўзни сўзланглар! Ўз уйларингизда барқарор бўлинглар (яъни бесабаб уйларингиздан ташқарига чиқманглар, магар бирон ҳожат учун чиққанларингизда эса) илгариги динсизлик (даври)даги ясан-тусан каби ясан-тусан қилманглар! Намозни тўқис адо қилинглар, закотни (ҳақдорларга) ато этинглар ҳамда (барча шиларда) Аллоҳ ва Унинг пайгамбарига штоат этинглар! (Эй пайгамбар) хонадонининг аҳли, Аллоҳ сизлардан «рижс»ни кетказишини ва сизларни бутунлай поклашни истайди холос. Уйларингизда Аллоҳнинг оятлари ва ҳикмат (яъни пайгамбар ҳадислари)дан иборат тиловат қилинадиган нарсаларни зикр-тиловат қилинглар! Албатта Аллоҳ меҳрибон ва огоҳ бўлган зотдир» [Аҳзоб: 32-34] Бу оятнинг маъсумликка алоқаси йўқ. Аллоҳ Таолонинг:

﴿لَيْدَهُبِعَنْكُمْ أَلِرِجْسٌ﴾

«Сизлардан «рижс»ни кетказишини истайди» [Аҳзоб: 33] деган қавлидан «сизларни маъсум қилишни истайди», деган маъно тушунилиши мумкин эмас. Аксинча «рижс»ни кетказиш нопокликни кетказишидир. Бу ерда «рижс»дан мурод маънавий нопокликдир. Маънавий нопоклик эса гумон ва тухматдир. Бу олдинги икки оядга очик кўриниб турибди. Бу ерда покланиш гумон ва тухматдан покланишидир. Чунки «рижс» калимаси моддий нопоклик, маънавий нопоклик ҳамда азоб маъносини билдиради. Бу калима Куръонда шу маъноларда келган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿فَاجْتَنِبُوا أَلِرِجْسَ مِنَ الْأَوْثَنِ﴾

«Бутлардан иборат «рижс»дан ийроқ бўлингиз» [Хаж: 30]

﴿كَذَلِكَ تَجْعَلُ اللَّهُ أَلِرِجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

«Шунингдек, Аллоҳ иймонсиз кимсаларга «рижс»ни (голиб) қилур» [Анъом: 125]

Бу икки оядга «рижс»дан мурод маънавий нопокликдир. Аллоҳ Таоло деди:

﴿أَوْ لَحَمَ خَنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ﴾

«Ёки тўнгиз гўшти бўлса - чунки у «рижс»дир» [Анъом: 145]

Яъни тўнғиз гўшти нажасдир, моддий нопок нарсадир. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَجَعَلُ الْرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾

«У (Аллоҳ) ақл юргизмайдиган кимсаларни азобга дучор қилур» [Юнус: 100]

Демак Аллоҳ Таолонинг:

﴿إِلِيَّذِهَبَ عَنْكُمُ الْرِّجْسَ﴾

«Сизлардан «рижс»ни кетказишни истайди» [Аҳзоб: 33]

деган кавли сизлардан маънавий нопокликни кетказишни истайди деган маънодадир. Маънавий нопоклик эса тухматдир. Аммо Аллоҳ Таолонинг:

﴿وَبُطْهَرَ كُمْ تَطْهِيرًا﴾

«Сизларни бутунлай поклашини истайди» [Аҳзоб: 33]

деган қавлига келсак, «بُطْهَرَ كُمْ» «تَطْهِيرًا» ва «كَالِيمَاسِينِينَ» ҳеч бири маъсумлик маъносида мутлақо келмаган. Луғатда ҳам, Қуръонда ҳам, ҳадисда ҳам бундай маънода келмаган. Масалан луғатда «طَهَرَ الشَّئْءَ طَهَارَةً وَ تَطْهِيرًا» дейилса «нарсадан нажосатни йўқ қилди, кетказди», деган маънони билдиради. Аёл ҳайздан покланди, нажосат ва айблардан покланди, ҳам дейилади. Шариатда эса таҳорат (покланиш) бетаҳоратликни кетказишдир. Пайғамбар ﷺ дедилар:

«لَا يَقْبِلُ اللَّهُ صَلَادَةً بِغَيْرِ طَهُورٍ»

«Аллоҳ намозни таҳоратсиз қабул қилмайди». Қуръонда ҳам мана шу маъноларда келган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَشَيَابَكَ فَطَهَرَ﴾

«Либосларингизни пок тутинг!» [Муддассир: 4]

﴿مَا أَنَّ لَيْطَهَرَ كُمْ بِهِ﴾

«Сизларни поклаш учун сув (ёмғир ёғдириганди эди)» [Анфол: 11]

﴿وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرُنَّ﴾

«Ва то покланмагунларича уларга яқинлашмангиз» [Бақара: 222]
Ундан мурод нажосатдан ва ҳайздан покланишдир. Аллоҳ Таоло деди:

﴿صَطَّافِنَاكَ وَظَهَرَكَ﴾

«Сени (аёллар орасидан) танлаб олди ва поклади» [Оли 42]

яъни айблардан поклади. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنَاحًا فَأَطْهَرُوا﴾

«Агар жуунуб бўлсаларингиз, покланингиз» [Моида: 6]

яъни нопокликдан покланингиз. «نَطَهْيُونَ» мўминларга оид бўлиб ҳам келган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِّنْ حَرَجٍ وَلَكُنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرُكُمْ وَلِيُتَمَّ نِعْمَتُهُ﴾

﴿عَلَيْكُم﴾

«Аллоҳ сизларга машаққат қилмоқни истамайди, балки сизларни поклашни ва сизларга Ўз неъматини комил қилиб берини истайди» [Моида: 6]

Бу наассларнинг ҳаммаси юқоридаги оятдан мурод Аллоҳ аҳли байти гумон ва тухматдан поклаши эканлигини қўллаб-кувватлайди ва ундан Аллоҳ уларни маъсум қилди деган маъно ирода қилинганини рад этади. Чунки бу оят маъсумликка далолат қилмаяпти.

Шунга кўра рисолатни етказишдаги маъсумлик набий ва росулда бўлиши мукаррар эканини кўрсатиб берадиган нарса ақлдир. Зеро кишининг набий ва росул эканлиги унинг маъсум бўлишини тақозо қиласи. Акс ҳолда у набий ҳам, росул ҳам бўлмайди. Ақл шуни мукаррар кўрсатадики, Аллоҳдан рисолатни етказиш буюрилган пайғамбардан бошқаси маъсум бўлиши мумкин эмас. Чунки у инсондир. Ундан хато ва унутиш рўй бериб туриши Аллоҳ унда яратган фитратдандир. Қолаверса унга Аллоҳдан келган рисолатни етказиш буюрилмаган. Демак унда маъсум бўлишини тақозо қиласиган нарсанинг ўзи йўқ. Энди у ўзининг маъсумлигини даъво қиласиган бўлса, у ҳолда «унга Аллоҳдан келган рисолатни етказиш буюрилган», деган маъно чиқади. Бундай бўлиши асло жоиз эмас. Чунки Муҳаммад Росулуллоҳ ﷺдан кейин ҳеч қандай пайғамбар бўлмайди. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَلِكُنْ رَسُولُ اللَّهِ وَخَاتَمُ النَّبِيِّينَ﴾

«Балки у Аллоҳнинг пайғамбари ва пайғамбарларнинг сўнгисидир»

[Аҳзоб: 40]

Демак маъсумликни даъво қилиш пайғамбарликни даъво қилиш демакдир. Чунки росул Аллоҳдан етказувчи бўлгани учун, унда инсон сифатида хато ва адашишга йўл қўйиш мавжуд бўлгани учун Аллоҳ рисолатини етказишда уни ўзгартириш ва алмаштиришдан сақлашлик росулнинг хато ва адашишдан маъсум бўлишини тақозо қиласди. Мана шу биргина сабабга кўра маъсумлик росулнинг сифатларидан бири бўлиб қолди ва шу сабабнинг бир ўзигина маъсумликни тақозо қиласди. Шунинг учун пайғамбардан бошқа бирон одамнинг маъсумлиги даъво қилинадиган бўлса – ваҳоланки маъсумликни тақозо қиласдиган нарса Аллоҳ рисолатини етказиш эканлиги юқорида маълум бўлди – демак ана шу одам учун маъсумликни тақозо қиласдиган ва унинг сабабчиси бўлган рисолатни етказиш (яъни пайғамбарлик) ҳам даъво қилинган бўлади. Демак Аллоҳ рисолатини етказиш унга буюрилгани даъво қилинган бўлади. Шунга кўра халифанинг маъсум бўлиши шарт қилиниши асло жоиз эмас. Чунки бунинг шарт қилиниши Аллоҳ рисолатини етказиш халифага буюрилган деган маънони англатади. Бу эса ҳечам жоиз эмас.

Буларнинг барчасидан аён бўляптики, халифа инсондир. У хатога йўл қўйиши ҳам, тўғри иш тутиши ҳам мумкин. Ҳар қандай инсондан содир бўладиган эсдан чиқариб қўйиш, унтиш, ёлғон, хиёнат, маъсият ва бошқалар ундан ҳам содир бўлиши мумкин. Чунки у ҳам бир инсондир. Чунки у набий ҳам, росул ҳам эмас. Росууллоҳ ﷺ имомнинг хатога йўл қўйиши мумкинлигини хабар бердилар. Шунингдек Пайғамбаримиз ﷺ имомдан одамлар уни ёмон кўришига ва лаънатлашига сабаб бўладиган зулм, маъсият ва бошқалар содир бўлиши мумкинлигини ҳам хабар бердилар. Ҳатто имомдан очик куфр содир бўлиши мумкинлигини ҳам хабар бердилар. Муслим ривоят қилиб деди: менга Зухайр ибн Ҳарб ҳадис ривоят қилди, бизга Шабоба ҳадис ривоят қилди: менга Варқо Абу Заноддан, у Аъраждан, у Абу Ҳурайрадан Набий ﷺ шундай деганини ривоят қилди:

«إِنَّمَا الْإِمَامُ جُنَاحٌ يُقَاتَلُ مِنْ وَرَائِهِ وَيُتَقَىَ بِهِ، فَإِنْ أَمَرَ بِتَقْوَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَعَدَلَ كَانَ لَهُ بِذَلِكَ أَجْرٌ وَإِنْ يَأْمُرْ بِغَيْرِهِ كَانَ عَلَيْهِ مِنْهُ»

«Имом бамисоли бир қалқондир. Унинг ортида туриб жанг қилинади ва у билан ҳимояланилади. Агар у Аллоҳ Азза ва Жалладан тақво қилишга буюрса ва адолат қилса бунинг учун унга ажр бўлади. Агар бундан бошқага буюрса ўзининг зиёнига бўлади». Бу эса имомнинг маъсум эмаслигини ва Аллоҳдан тақво қилишдан бошқа нарсага буюриши ҳам мумкинлигини англатади. Муслим ривоят қилиб деди: бизга Усмон ибн Абу Шайба ҳадис ривоят қилди, бизга Жарир Аъмашдан, у Зайд ибн Ваҳбдан, у Абдуллоҳдан ривоят қилди: Росулуллоҳ дедилар:

«إِنَّهَا سَتَكُونُ بَعْدِي أَثَرَةً وَأُمُورٌ شَكْرُونَهَا، فَلَوْلَا يَا رَسُولَ اللَّهِ: كَيْفَ تَأْمُرُ مِنْ أَذْرَكَ مَا ذَلِكَ؟ قَالَ: ثُوَدُونَ الْحَقَّ الَّذِي عَيَّنْتُمْ، وَسَأَلُونَ اللَّهَ الَّذِي لَكُمْ»

«Мендан кейин сизлар ёқтирмай инкор қиласиган худбинликлар ва бир қанча ишлар бўлади. Шунда: ё Росулуллоҳ, биздан ким ўша пайтга етса нимани буюрасиз, дейишди. Пайғамбаримиз : устингиздаги ҳақни адо этасиз ва ўзингиз учун бўлган нарсани Аллоҳдан сўрайтисиз, дедилар». Муслим яна ривоят қилиб деди: бизга Исҳоқ ибн Иброҳим Ҳанзалий ҳадис ривоят қилди, бизга Исо ибн Юнус хабар берди, бизга Авзой Йазид ибн Йазид ибн Жобирдан, у Рузайқ ибн Ҳайёндан, у Муслим ибн Қаратадан, у Авф ибн Моликдан Росулуллоҳ нинг шундай деганини ривоят қилди:

«خَيَارُ أَنْتَكُمُ الَّذِينَ تُحِبُّونَهُمْ وَيُحِبُّونَكُمْ، وَيُصْلِونَ عَلَيْكُمْ وَتُصَلَّوْنَ عَلَيْهِمْ، وَشَارِعُ أَنْتَكُمُ الَّذِينَ تَبْغِضُونَهُمْ وَيَبْغِضُونَكُمْ، وَتَلْعَنُونَهُمْ وَيَلْعَنُونَكُمْ، قَيْلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَفَلَا نُنَابِدُهُمْ بِالسَّيِّفِ؟ قَالَ: لَا، مَا أَقَمْوَا فِيْكُمُ الصَّلَاةَ، وَإِذَا رَأَيْتُمْ مِنْ وَلَاتَكُمْ شَيْئًا تَكْرُهُونَهُ، فَاَكْرُهُوْا عَمَلَهُ، وَلَا تَنْزِعُوْا يَدًا مِنْ طَاعَةٍ»

«Имомларингизнинг яхшилари сизлар уларни яхши кўрадиган, улар ҳам сизларни яхши кўрадиган, сизлар уларнинг ҳаққига дуо қиласиган, улар ҳам сизларнинг ҳаққингизга дуо қиласиганларидир. Имомларингизнинг ёмонлари сизлар уларни ёмон кўрадиган, улар ҳам сизларни ёмон кўрадиган, сизлар уларни лаънатлайдиган, улар ҳам сизларни лаънатлайдиганларидир. Шунда: ё Росулуллоҳ, уларга қарши қилич кўтариб чиқмаймизми? - дейилди. Пайғамбаримиз : йўқ, модомики орангизда намозни қоим қилишар экан (қарши чиқмайсиз). Агар

ҳокимингизда сиз ёқтирмайдиган бирон нарсани кўрсангиз унинг амалини ёмон кўринг ва итоатдан бош тортманг, деб жавоб бердилар». Бухорий ривоят қилиб деди: бизга И smoil ҳадис ривоят қилди, менга И bn Vахб Amrdan, у Букайрдан, у Busr ibn Saiddan, у Жунода ibn Аbu Umayyadан шундай деганини ривоят қилди: Биз Убода ibn Сомитнинг олдига кирдик. У касал эди. Биз: Аллоҳ сизга шифо берсин, Набий ﷺ дардан эшигтан бирон ҳадисни айтиб беринг, Аллоҳ у сабабли сизга наф етказсин - дедик. У бундай деди:

«دَعَانَا النَّبِيُّ فَبَيَّنَاهُ، فَقَالَ فِيمَا أَحَدَ عَلَيْنَا أَنْ بَأْيَعْنَا عَلَى السَّمْعِ وَالظَّاعِنَةِ فِي مَنْشَطَنَا وَمَكْرُهَنَا وَعَسْرَنَا وَأَثَرَةَ عَلَيْنَا، وَأَنْ لَا نُتَازِعَ الْأَمْرُ أَهْلَهُ قَالَ: إِلَّا أَنْ تَرَوْا كُفُّراً بَوَاحًا عَنْدَكُمْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ بُرْهَانٌ»

«Набий ﷺ бизни даъват қилдилар. Биз у кишига байъат бердик. Биздан байъат олар экан, хурсандчиликда ҳам, хафачиликда ҳам, оғир кунларимизда ҳам, енгил кунларимизда ҳам қулоқ солиб, итоат этишга, ўзимиздан афзал кўришимизга, ишни эгасидан талашмаслигимизга байъат беришимизни айтиб: фақат агар очик куфрни кўрсангиз ва сизда бу ҳақда Аллоҳдан аниқ хужжат бўлса, (шундагина талашишингиз мумкин), дедилар». Оиша رضي الله عنهما дан ривоят қилинишича, Росулуллоҳ ﷺ дедилар:

«اَدْرُوْا الْحُدُودَ عَنِ الْمُسْلِمِينَ مَا اسْتَطَعْتُمْ، فَإِنْ كَانَ لَهُ مَخْرَجٌ فَخُلُوا سَبِيلَهُ، فَإِنَّ الْإِمَامَ أَنْ يُخْطِيَ فِي الْعَفْوِ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يُخْطِيَ فِي الْعُقوَبَةِ»

«Ҳадларни мусулмонлардан қўлларингиздан келганича қайтаринглар. Агар унинг учун бир чиқиб кетадиган йўл бўлса унинг йўлини бўшатиб қўйинглар. Чунки имомнинг афв қилишда хато қилиши жазо беришда хато қилишидан кўра яхшироқдир». Термизий ривояти. Бу ҳадислардан имомнинг хатога йўл қўйиши, унутиши, осийлик қилиб қўйиши мумкинлиги очик тушунилиб турибди. Шу билан бирга Росулуллоҳ ﷺ модомики имом Ислом билан хукм юритар экан ва ундан очик куфр содир бўлмас экан, модомики маъсиятга буюрmas экан, унга итоат этишни давом эттиришни буюрди. Демак Росулуллоҳ ﷺ халифалар ҳақида хабар бериб, улардан мусулмонлар ёмон кўриб инкор қиласиган нарсалар содир бўлиши мумкинлигини айтдилар ва шунга қарамай уларга итоат қилишни давом эттираверишни буюрдилар. Хўш,

шундан кейин ҳам «халифа маъсум бўлиши лозим, инсон қилиб қўйиши мумкин бўлган ишларни унинг қилиши мумкин эмас», деб айтилиши мумкинми?

Булар Халифалик воқелиги тўғрисида ва маъсумлик шарт қилинмаслиги, балки уни шарт қилиш асло жоиз эмаслиги тўғрисидаги далиллар эди. Лекин «халифа маъсум бўлиши шарт», деб айтадиган кишилар ҳам бу сўзларига бир неча далилларни келтиришади, бу ўринда уларни кўрсатиб ва улардаги нарсаларни баён қилиб ўтишга тўғри келади. Улар куйидаги тўрт далилdir:

1 – Имом шариатни муҳофаза қилиш, уни етказиш ва таълим бериш, фуқаро ишларини бошқариш, уларнинг ўртасида адолат ўрнатиш, мазлумга ҳаққини олиб бериш, ҳадларни барпо қилиш, таъзир бериш, Исломни татбиқ қилиш, буларнинг ҳаммасини шариат буюрган тарзда адо этишда пайғамбар мақомида туради. Шунинг учун халифа қабиҳ ишларни, гуноҳ кабира ва сагираларни, билиб ёки билмай қилиб қўйишдан маъсум, пок бўлиши шарт, хаётининг аввалидан охиригача шундай бўлиши шарт.

2 – Агар имомнинг бирон гуноҳ қилиб қўйиши мумкин бўлса у ўзини гуноҳ ва хатодан ман қилиб турадиган бир маъсум имомга албатта муҳтоҷ бўлиб қолади. Иккинчиси ҳам хато ва гуноҳ қилиб қўйиши мумкин бўлса у ҳам ўзини бундан ман қиладиган бир маъсум имомга муҳтоҷ бўлиб қолади. Шундай қилиб бу ҳол бир-бирига уланиб кетаверади ёки иш бир маъсум имомга келиб тўхтайдики, унинг гуноҳ ва хато қилиши ҳечам мумкин бўлмайди. Шунинг учун имом маъсум бўлиши шарт.

3 – Имомат илоҳий қонунни муҳофаза қилиш учун эгалланадиган бир илоҳий мансабdir. У шу илоҳий қонунга бўйсуниш ва унга амал қилиш учун қўйилган. У одамлар амирликларидан бири эмас ва шариат ҳам ўйинлар қилиш мумкин бўлган ҳукуматлар дастурлари (конституциялари) ва қонунларидан бири эмас. Шунинг учун шаъни олий бўлган Аллоҳ Таоло Ўзининг шариати устидан факат маъсум бўлган раҳбарни тиклади. Шунда одамлар бу раҳбарга bemalol ишонишади, ундан ҳукмларни ҳақиқатдан ҳам Аллоҳ Таолонинг ҳукмлари деган эътиборда олишади. Бу ҳукмларга – уларга амал қилишдан ва бўйсунишдан монеълик қиладиган – ҳеч қандай шак-шубҳа ораламайди. Бу эса факат шариат муҳофазаси устидан назорат қилиб турувчи раҳбар маъсум

бўлгандагина амалга ошади. Чунки у маъсум бўлмаса, гуноҳ ва хато қилиб қўйиши мумкинлиги учун одамлар унга ишонмай қўяди, у одамларга буюрадиган нарса Аллоҳ Таолонинг ҳукми эканлигига одамлар қатъий ишонмай қўяди. Унинг айрим ҳукмларнигина муҳофаза қилиб, айримларини эътиборсиз қолдириши билан мақсад ҳосил бўлмайди. Аксинча у Набий ﷺ олиб келган барча нарсани муҳофаза қилиши шарт. Демак халифанинг ҳамма ҳукмларни билувчи олим бўлиши, бу ҳукмларниг ҳаммасини муҳофаза қилиши шарт. Шунда бу ҳукмларга дунё тургунча амал қилинади. Шунинг учун агар айрим ҳукмларнигина биладиган ёки гуноҳ ва хато қилиб қўйиши мумкин бўлган кимсани халифалик мансабига тиклаб қўйиш таклиф (буюриш)дан кўзланган мақсадни, яъни шариат олиб келган ҳамма нарсага бўйсуниш ва амал қилишни бузиш бўлади. Маълумки шариат қиёмат кунигача бокий қолади. Ҳаким зотнинг бу мақсадни бузиши мумкин эмас. Демак маъсум бўлмаган ёки айрим ҳукмларнигина биладиган кимсани бу мансабга тиклаш мумкин эмас.

4 – Бир қанча наслар халифанинг маъсум бўлиши вожиблигига далолат қилиб келди. Масалан бу ерда Қуръондан бир неча оятлар борки, улар буни очиқ эълон қилиб келди. Бу қўйидаги уч оятда аниқ қўринади:

а – Аллоҳ Таоло деди:

﴿لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾

«Менинг бу аҳдим (сенинг зурриётинг орасидаги) золим кимсаларга етмайди» [Бақара: 124]

Аллоҳ Таолонинг бу қавли шариатни муҳофаза қилувчи имомнинг маъсум бўлиши вожиблигига далиллар. Бақара сурасидаги ушбу оятда Аллоҳ Таоло бундай деди:

﴿وَإِذْ أَبْتَلَى إِتْرَاهَمَ رَبُّهُ بِكَلِمَتِ فَاتَّمَهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمَنْ مُّطَّبِقٌ لِّمَنْ يُرِيدُ﴾

﴿دُرِّيَتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾

«Эсланг: Иброҳимни Парвардигори бир неча сўзлар билан имтиҳон қилганида, уларни бенуқсон ҳолда адo этди. Шунда (Аллоҳ таоло): «Албатта Мен сени одамларга имом қилгувчидирман», деди. «Зурриётимни ҳам-а?» - деб сўради у. (Аллоҳ таоло) айтди: «Менинг бу аҳдим (сенинг зурриётинг орасидаги) золим кимсаларга етмайди» [Бақара: 124]

Сўзлар эса шу оятдан кейин келган оятлар ифодалаётганидек Аллоҳ Таолонинг Иброҳим ﷺни имом қилишидир. Иброҳим ﷺ Аллоҳ Таолонинг:

﴿إِنَّ جَاعِلَكُلَّ لِلنَّاسِ إِمَامًا﴾

«Албатта Мен сени одамларга имом қилгувчи дирман» [Бақара: 124]

деган қавлини эшитгач ва шариф мансабнинг буюклигини кўргач, бу мансабдан ўзининг зурриётларига ҳам бир улуш бўлишини умид қилди. Шунда Аллоҳ Таоло:

﴿لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾

«Менинг бу аҳдим (сенинг зурриётинг орасидаги) золим кимсаларга етмайди» [Бақара: 124]

деди. Аллоҳ Таолонинг бу қавли бу мансаб зулм билан булғанган ёки булғанадиган кимсалардан биронтасига ҳам берилмаслигини ифодалаяпти. Бу мазмун ўзига ёки бошқага ҳаётида гарчи қисқа вакт бўлса ҳам зулм қилган ҳамма кимсани ўз ичига олади. Бу мансаб бундай кимсаларга берилмайди. Аксинча у ҳаётида ҳеч қандай зулм қилмаган кишига берилади.

б – Аллоҳ Таоло деди:

﴿فَمَنْ يَتَدَّبَّرِ إِلَى الْحَقِيقَ أَحَقُّ أَنْ يُتَّسَعَ أَمْنَ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَى﴾

«Энди ҳақ йўлга ҳидоят қиласидиган зот итоат этилишига ҳақлироқми ёки (ҳеч кимни) ҳидоят қила олмайдиган, балки ўзи ҳидоятга муҳтож бўлган кимсами?!» [Юнус: 35]

Бу ҳам имомнинг маъсум бўлиши вожиблигига яна бир далилдир. Чунки у ҳаққа ҳидоятлайди, етаклайди. Хато қилиб қўйиши мумкин бўлган кимса эса ҳаққа етаклолмайди. Гарчи у тасодифан ҳақни топганда ҳам, лекин унга етаклолмайди.

в – Аллоҳ Таоло деди:

﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَئِكَ أَمْرٌ مِّنْكُمْ﴾

«Аллоҳга итоат қилингиз, ва пайгамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни мусулмон) ҳокимларга бўйинсунингиз!» [Нисо: 59]

Бу оят имомнинг маъсум бўлиши лозимлигига далилдир. Чунки Аллоҳ Таало улул амрга мутлақ итоат қилишни буюрди. Бу итоатни бир хос ўринга ва бир хос замонга хослаб қўймади. Бу эса итоат қилинадиган имомнинг маъсум бўлишини тақозо

қилади. Чунки маъсум бўлмаган шахс гуноҳга буюриши ва хато қилиб қўйиши мумкин. Аҳвол шундай бўла туриб агар бундай кимсага итоат қилиш вожиб бўлганида эди – аслида бундай итоат ҳаромдир – шаъни олий бўлган Мавло Таоло бирбирига тескари икки нарсани жамлашни ва мувофиқ келтиришни буюрган бўлиб қолар эди. Бу эса мумкин эмас. Демак итоат қилинадиган имомнинг маъсум бўлиши шарт. Қолаверса Аллоҳ Таоло Росулга итоат қилишни Ўзига итоат қилиш билан тенглаштириди, улул амрга итоат этишни эса Росулга итоат этиш билан тенглаштириди. Бу эса шу мансабнинг улуғворлигини кўрсатади. Улул амрдан мурод маъсум имомлардир.

Булар имом маъсум бўлиши шарт деб айтадиган кишиларнинг далиллариидир. Буларнинг ҳар бирига қўйида қисқача жавоб берамиз:

Биринчидан: Халифа Аллоҳдан шариатни етказиш билан эмас, балки шариатни татбиқ қилиш билан ҳокимиятда росул ўрнида туради. Демак у росулнинг Аллоҳдан етказишдаги эмас балки ҳокимиятдаги халифасидир. Бу эса унинг маъсум бўлишини тақозо қилмайди. Чунки ҳокимият вазифаси ақлий жиҳатдан ҳам, шаръян ҳам маъсумликни тақозо қилмайди. Тўгри, халифада: Ислом, эркаклик, хурлик, балоғат, ақл, адолат ва қудрат сифатлари бўлиши шарт қилинган. Бу сифатларнинг ҳар бири улар ҳақида келган бир шаръий далилга биноан шарт қилинди. Лекин бу сифатларнинг шарт қилинишининг маъноси бу сифатлар халифа бўладиган кишида бўлса у бу сифатларга хилоф иш тутишдан маъсум бўлади дегани эмас. Аксинча унинг маъноси кимки бу мансабни эгалласа унда мана шу сифатлар бўлиши вожиб деганидир. Унинг маъноси бу шахс шу сифатлар доирасидан чикишдан маъсум бўлади дегани эмас. Аксинча у бу сифатлар доирасидан чикиши мумкин. Бу пайтда уни бўшатиш ёки халифалиқдан четлатиш лозим бўлади. Халифада бу сифатларнинг шарт қилиниши худди гувоҳнинг гувоҳлиги қабул қилиниши учун унинг адолат сифати билан сифатланиши шартлигига ўхшайди. Унда бу сифатларнинг шарт қилиниши унинг бу сифатларга хилоф иш тутишдан маъсум бўлишини англатмайди. Шунга кўра халифанинг ҳокимиятда пайғамбар ўрнида туриши унинг маъсум бўлиши вожиблигига далил бўлмайди. Аммо мусулмонлар томонидан шариатнинг етказилишига келсак, бу Аллоҳ шариатини

етказишинги англатмайды. Аксинча у Аллоҳ мусулмонларга вожиб қилган одамларга даъватни етказиши ва уларга Ислом фикрлари билан хукмларини таълим бериш вазифасини адо этишинги англатади. Бундан бошкани мутлақо англатмайды. Демак у Аллоҳдан етказиши эмас, балки Ресулуллоҳ ﷺ олиб келган таклифлардан биридир. Шунинг учун у Ресулнинг Аллоҳдан етказишидан бошқа нарсадир. Шу боис у маъсум бўлишни тақозо қилмайди ва унда маъсум бўлишга ҳожат йўқ. Зеро уни адо этиши бошқа шаръий таклифларни адо этиши кабидир. У халифага халифа сифатида вожиб эмас, балки шариатни биладиган ҳар бир мусулмонга вожибдир. Халифа ҳам бир мусулмон сифатида шариатни етказишига буюрилган. Бу агар халифа олим бўлса унинг олимлиги эътибори билан вожибдир. Чунки етказиши шариатни биладиган олим мусулмонга фарздир. Унинг ўз билими бўйича етказиши фарздир. Етказувчиларнинг маъсум бўлиши фарз ҳам, шарт ҳам эмас. Аммо исломий даъватни кўтариб чиқиш халифага халифа сифатида вожиблигига келсак, у халифага қўлида салтанат бўлган ҳоким сифатида вожибдир. Бу даъватни муайян тариқат бўлмиш жиход орқали кўтариб чиқиш унга вожибдир. Бунда маъсумлик шарт қилинмайди, балки уни шарт қилиш ноўриндир.

Иккинчидан: Халифа агар осийлик қилса ўзини гуноҳдан қайтарадиган бир имомга муҳтоҷ бўлмайди. Аксинча ўзини муҳосаба қиладиган Умматга муҳтоҷ бўлади. Уммат уни алмаштиради ёки ўзгартиради. Зеро Ресулуллоҳ ﷺ Уммат халифани муҳосаба қилиши лозимлигини баён қилди ва Умматдан агар халифа маъсият қиладиган бўлса бу ишини инкор қилишни талаб қилди ҳамда халифанинг гуноҳига рози бўлиб, унга эргашадиган ҳар бир кимсани Аллоҳ олдида жавобгар қилиб қўйди. Муслим ривоят қилиб деди: менга Абу Фассон Мисмаий ва Мухаммад ибн Башор биргаликда Муоздиздан ҳадис ривоят қилди (лафз Абу Фассонники), бизга Муоз ибн Ҳишом Даставоий, менга отам Қатодадан ҳадис ривоят қилди, бизга Ҳасан Зобба ибн Миҳсан Аназийдан, у Умму Салама онамиздан, у Набий ﷺ дандан ривоят қилди:

«يُسْتَعْمَلُ عَلَيْكُمْ أُمَّرَاءُ فَتَعْرِفُونَ وَتُكْرُونَ، فَمَنْ كَرِهَ فَقَدْ بَرِئَ، وَمَنْ أَنْكَرَ فَقَدْ سَلَمَ،
وَلَكِنْ مَنْ رَضِيَ وَتَابَعَ، قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَا تُقَاتِلُهُمْ؟ قَالَ: لَا، مَا صَلُو»

«Устингизга шундай амирлар тайинланадики, сизлар танийсизлар ва инкор қиласизлар. Бас, ким ёмон кўрса покланади, ким инкор қилса саломат қолади. Лекин ким рози бўлса ва тобе бўлса (пок ва саломат бўлмайди). Шунда: уларга қарши жанг қилмаймизми? – дейишди. Росууллоҳ: Йўқ, модомики намозни адо этар эканлар, дедилар». Бу билан шариат халифани гуноҳ қилишдан ман қиладиган тариқатни кўрсатиб берди. Бу тариқат уни ман қиладиган бир имомнинг мавжуд бўлиши эмас. Аксинча у Умматдир. Халифа уни гуноҳдан ман қиладиган яна бир халифага муҳтож, деб айтадиган киши ҳокимият нималигини идрок ва тасаввур қилмаган кишидир. Чунки халифа бошқа бир халифани ман қилмайди. Аксинча ҳокимият талашиб унга қарши жанг қилади ёки унга тобе бўлиб халифа эмас, волий бўлади. Шундай экан бир халифа бошқа бир халифани гуноҳдан ман қилишини қандай тасаввур қилиш мумкин, ахир?

Учинчидан: Имомат илохий мансаб эмас. Аксинча у башарий мансабдир. У илохий қонунни муҳофаза қилиш учун эмас, балки Аллоҳ саййидимиз Мұхаммад ﷺ нозил қилган шариатни татбиқ этиш учун мавжуддир. Шариатни муҳофаза қилишга келсак, Аллоҳ Куръонни муҳофаза қилишни Ўз зиммасига олар экан шариатни муҳофаза қилишни ҳам Ўз зиммасига олди. Аллоҳ Таоло деди:

﴿إِنَّا نَحْنُ نَرْلَنَا الَّذِي كَرِهَ إِنَّا لَهُ لَحَفْظُونَ﴾

«Албатта бу эслатмани (яъни Куръонни) Биз Ўзимиз нозил қилдик ва шубҳасиз, Ўзимиз уни сақлагувчимиз» [Хижр: 9]

Шунинг учун халифани тиклашдан мақсад уни Набий ﷺ олиб келган барча нарсани муҳофаза қилувчи этиб тиклаш эмаски, халифа ҳамма ҳукмларни муҳофаза қилиш учун уларнинг ҳаммасини биладиган олим бўлиши вожиб деб айтилса. Аксинча халифани тиклашдан мақсад Китоб ва Суннат ҳукмларини барпо қилишдир, яъни Исломни татбиқ этиш ва унга бўлган даъватни оламга кўтариб чиқишидир. Бу эса халифанинг ҳамма ҳукмларни муҳофаза қилувчи бўлиши учун уларнинг ҳаммасини биладиган олим бўлишини тақозо қилмайди. Шунинг учун унинг маъсум бўлишини тақозо қилмайди. Бинобарин унинг халифа бўлиши билан халифанинг тикланишидан кўзланган мақсад бузилмайди. Аммо одамлар халифадан ҳукмларни Аллоҳ Таоло ҳукмлари деган эътиборда

олишлари учун унга ишонишларига ва бу ҳукмларга амал қилиб бўйсунишга монелик қиладиган ҳеч қандай шак-шубҳа бу ҳукмларга ораламаслиги зарурлигига келсақ, бу нарса халифанинг маъсум ёки маъсум эмаслигидан юзага келмайди. Аксинча у ҳукм далилининг ўзидан юзага келади. Чунки агар далил шаръий далил бўлса ва шаръий истинбот қилиш билан истинбот қилинган бўлса одамлар бу ҳукмнинг шаръий ҳукмлигига бемалол ишонишади ва бу ҳолатда шу ҳукмга амал қилиш ва бўйсунишдан монелик қиладиган ҳеч қандай шак-шубҳа ораламайди. Халифанинг ким бўлишидан қатъий назар шундай бўлади. Ҳатто ҳукм уларнинг истинботларига хилоф келган тақдирда ҳам шундай бўлади. Чунки мужтаҳидлар ўртасида истинботнинг турлича бўлиши ҳукмни бир мужтаҳид наздида шаръий ва бошқанинг наздида ношаръий қилиб қўймайди. Аксинча у ҳамма мусулмонлар наздида шаръий ҳукм ҳисобланади. Модомики бу ерда ҳукмни истинбот қилган кишида шаръий далиллардан бир шубҳаи далил¹ бўлар экан ҳамда луғавий ва шаръий билимлар бўйича бундай истинбот қилиш мумкин бўлар экан, у шаръий ҳукм ҳисобланади. Энди маъсум бўлмаган кишининг гуноҳ ва хато қилиб қўйиши мумкинлигига, унга ишониб бўлмаслигига, у адо қиладиган нарсанинг Аллоҳ Таолонинг ҳукми эканлигига қатъий ишонч бўлмаслигига келсақ, бундаги масала ҳукм ва ҳокимдир, яъни юритиладиган ва адо этиладиган ҳукм ҳамда ҳукм юритадиган ва адо этадиган ҳокимдир. Ишониш – ҳокимнинг Аллоҳ ҳукмини адо этган ва у билан ҳукм юритган бўлиши ёки бундай бўлмаганига қараб эмас, ҳукмнинг Аллоҳ ҳукми бўлиши ёки бўлмаслигига қараб талаб қилинади. Демак ҳукм берадиган шахснинг маъсум ёки маъсум эмаслигига эмас, юритиладиган ва олинадиган ҳукмнинг исломий ёки ғайри исломий эканига эътибор берилади. Зоро одамларнинг ҳукмга қатъий ишонишларига, унга амал қилишлари ва бўйсунишларига монеълик қилувчи шак-шубҳа оралашига йўл қўймайдиган қатъият билан ишонишларига олиб келадиган нарса одамларнинг ўзлари ҳукм олишадиган халифанинг маъсум ёки маъсум эмаслигига эмас, балки ҳукмнинг ўзига, унинг шаръий ёки шаръий эмаслигига эътибор беришларидир.

¹ Шубҳаи далил – Куръон, ҳадис, ижмо, қиёсдан ташқари баъзи мужтаҳидлар далил деб санаган урф, сахобанинг мазҳаби кабилар.

Халифалик мансабига Аллоҳ Таоло бирони Ўз Росули ўрнига халифа қилиб тиклаб қўймайди ва Росулуллоҳ ҳам бирони ўз ўрнига халифа қилиб тиклаб қўймайди. Аксинча халифани мусулмонлар тиклашади ва унга Аллоҳ Китоби ва Росули Суннати асосида байъат беришади. Бунга далил байъат ҳадислари ва бу ҳадисларнинг умумий наsslар билан келганлиги ҳамда уларда муайян имом эмас, мутлақ имом кўрсатилганидир. Шунингдек бунга далил халифа зиммасига унинг Уммат билан бўладиган алоқа-муносабатларида юкландиган умумий масъулиятдир. Шунга кўра халифалик мансаби маъсум бўлишни тақозо қилмайди.

Тўртингидан: Маъсумликнинг шартлигига далил қилиб келтирилган наsslарга тўхталарадиган бўлсан, уларда маъсумликка далолат қиласиган битта ҳам насс йўқ. Масалан биринчи нассни олайлик. У:

﴿لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾

«Менинг бу аҳдим (сенинг зурриётинг орасидаги) золим кимсаларга етмайди»

[Бақара: 124]

оядидир. Бу ояддаги имом калимаси халифалик ва ҳокимият маъносини англатмайди. Имом калимаси Куръони Каримда кўпгина оялларда келган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَمَنْ قَبْلَهُ كَتَبْ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً﴾

«Ва ундан (яъни, аниқ ҳужжат бўлган Куръондан) илгари (Бани Исроил учун келган) имом ва (Аллоҳнинг) марҳамати бўлган Мусонинг Китоби (Таврот) бордир»

[Худ: 17]

﴿وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبُّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّتِنَا فُرَّةً أَعْيُنٍ وَأَجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا﴾

«Улар: «Парвардигоро, бизларга жуфтни ҳалолларимиз ва зурриётларимиздан шод-хуррамлик ҳадя этгин ва бизларни тақвадорларга имом қилгин», дейдиган кишилардир»

[Фурқон: 74]

Бу икки ояддаги имом калимасининг маъноси эргашиладиган ўрнакдир. Имом Бухорий деди: «Аллоҳ Таолонинг:

﴿وَأَجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا﴾

«Ва бизларни тақвадорларга имом қилгин»

[Фурқон: 74]

деган қавли: яъни шундай имомлар қилгинки, биз олдингилардан ўрнак олиб эргашайлик ва кейингилар биздан ўрнак олиб эргашсинглар». Аллоҳ Таолонинг:

﴿وَإِذْ أَبْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبِّهُ بِكَلْمَتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمَنْ

﴿ذُرْبَىٰ قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾

«Эсланг: Иброҳимни Парвардигори бир неча сўзлар билан имтиҳон қилганида, уларни бенуқсон ҳолда адо этди. Шунда (Аллоҳ таоло): «Албатта Мен сени одамларга имом қилгувчи дирман», деди. «Зурриётимни ҳам-а?» - деб сўради у. (Аллоҳ таоло) айтди: «Менинг бу аҳдим (сенинг зурриётинг орасидаги) золим кимсаларга етмайди» [Бакара: 124]

деган қавлидаги имом калимасидан мурод нубувват ва эргашиладиган ўрнакдир. Чунки ундан кейинги оятларда Каъба ҳақида, Исмоил қавми ҳақида сўнгра Иброҳимга пайғамбарлик берилиши ҳақида сўз боради. Демак оятнинг маъноси: Биз sizни одамлар ўрнак оладиган имом ва одамлар эргашидиган пайғамбар қилдик. Бу оятдаги имом калимаси халифалик ёки ҳокимият маъносини англашиб мумкин эмас. Зоро Иброҳим ﷺ ҳокимиятни эгалламаган ва ҳоким бўлмаган, аксинча набий ва росул бўлган. Шунинг учун Иброҳим ﷺ Аллоҳ Таолодан ўзига қилиб берган нарсани зурриётларига ҳам қилиб беришини сўраган пайтда Аллоҳ Таоло унга бу мансаб, яъни ўрнак бўлиш ва нубувват золимлар учун бўлмаслигини айтди. Демак бу оядда халифанинг маъсум бўлиши кераклигига далолат қиладиган ҳеч нарса йўқ. Бунинг устига “золимлар” сўзининг мағҳумул мухолафаси¹ “маъсумлар” сўзи эмас, балки “одиллар” сўзидир. Чунки золим бўлмаганлар маъсумлар эмас, аксинчаadolat билан сифатланган кишилардир. Энди иккинчи нассга, яъни:

﴿أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ﴾

¹ мағҳумул мухолафа – лафзнинг далолатидан тушуниладиган маъно лафзнинг ўзидан тушуниладиган маънога зид келса бу мағҳумул мухолафа бўлади, масалан, «Бойнинг (қарзни) кечикириши зулmdir» ҳадисининг мағҳумул мухолафаси «камбағалнинг қарзни кечикириши зулм эмас» (мағҳумул мувофақани ҳам қаранг 160-б).

«Энди ҳақ иўлга ҳидоят қиласиган зот...»

[Юнус: 35]

оятига келсак бу оятнинг тўлиқ матни қайдагичадир:

﴿قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَاءِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ قُلْ أَللَّهُمَّ إِنَّمَا يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَنَّمَّا يُنَزَّلُ مِنْ رُوحِنِّيَّةِ الْحَقِّ أَنْ يُتَبَعَ أَمَّا لَأَنَّمَا يَهْدِي إِلَّا أَنَّمَا يُهْدَى فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾

«Айтинг (сўранг): «Бутларингиз орасида ҳақ иўлга ҳидоят қила оладиган бирор борми?!» Айтинг: «Аллоҳ ҳақ иўлга ҳидоят қилур. Энди ҳақ иўлга ҳидоят қиласиган зот итоат этилишига ҳақлироқми ёки (ҳеч кимни) ҳидоят қила олмайдиган, балки ўзи ҳидоятга мухтож бўлган кимсами?! (Эй мушириклар), сизларга не бўлди – қандай ҳукм чикармоқдасиз?!» [Юнус: 35]

Куртубий бу оят тафсирида шундай дейди: «Уларга Аллоҳ ҳаққа ҳидоятлайди деб айтинг. Сўнгра Аллоҳ уларга қаттиқ дашном бериб бундай деди: ҳидоятлайдиган, яъни тўғри йўл кўрсатиб ҳаққа бошлайдиган Зот бўлмиш Аллоҳ Субҳанаҳу ва Таоло эргашилишга ҳақлироқми ёки йўлини тополмайдиган, аксинча етаклаб юриладиган кимсаларми. Аллоҳ бу билан улар «худо» қилиб олишган бут ва санамларни ирова қилмоқда. Чунки бут ва санамлар ҳеч кимни ҳидоятлай олмайди. Аксинча улар ўз йўлини топиб ҳам юролмайди. Уларни кўтариб юрилади. Жойидан қимирилаётмайди. Фақат кўтариб жилдирилади». Демак бу оятдаги бутун мавзу ҳидоят ва ҳидоятловчига эргашиш ҳақида бўлиб, бу мавзунинг ҳокимият ва халифаликка ҳеч бир алоқаси йўқ. Зеро имом одамларга ҳукм юритади, унинг иши ҳидоят қилиш эмас, ҳукм юритишdir. У залолат йўлига кирганларни ва осийларни жазолайди, кофирларга қарши жанг қиласи. Шунинг учун бу ўринда ҳидоятловчи калимаси фақат росулга нисбатан қўлланади. Демак бу маъно халифага тўғри келмайди. Шунинг учун бу оятнинг халифанинг маъсум бўлишига ҳеч бир алоқаси йўқ. Ахир ҳукм ҳидоятга бошлашми ёки шариатни татбиқ этишми?

Энди учинчи нассга, яъни:

﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَئِكُمْ مِنْكُمْ﴾

«Аллоҳга итоат қилингиз, ва пайгамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни мусулмон) ҳокимларга бўйинсунингиз!» [Нисо: 59] оятига келсак, бу оядта улул амрга итоат қилишга буюрилди ва бу итоат Аллоҳ ва Росулига итоат қилиш билан

тенглаштирилди. Бу ерда модомики уулул амр Аллоҳ Субханаҳу ва Таолога ва Росули ﷺ га қаттиқ итоат қилишар экан, уларга итоат қилишнинг ҳукми Аллоҳ Субханаҳу ва Росуллого ﷺ га итоат қилиш ҳукми каби эканига далолат қилишдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Бу оятнинг ўзида итоат ҳеч бир хосланмай, умумий келган бўлса-да, лекин у бошқа оятлар ва бир канча ҳадисларда хосланиб келган. Масалан: гуноҳ ва куфр бўлмаган тақдирдагина итоат қилиш кераклиги ҳақидаги оят ва ҳадислар уни хослаб қўйди ва гуноҳда итоат қилмасликка буюрди. Бу билангина кифояланмай, агар имом мункар иш қиладиган бўлса унга қарши чиқиб, унинг бу ишини инкор қилишни ва агар куфрга кетадиган бўлса итоат қилмасликни буюрди. Бу билан ҳам кифояланмади, балки имомга қарши жанг қилишни буюрди. Хослаб келган оят ва ҳадисларда бу очик айтилди. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَلَا تُطْعِ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا﴾

«Ва Биз қалбини Бизни зикр қилишидан гофил қилиб қўйган кимсаларга итоат этманг!» [Кахф: 28]

﴿فَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ﴾

«Бас сиз кофир кимсаларга бўйинсунманг!» [Фурқон: 52]

﴿فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ﴾

«Бас, (эй Муҳаммад) сизнинг ҳақ пайғамбарлигинизни ва Куръонни «ёлгон» дегувчи кимсаларга итоат этманг!» [Қалам: 8]

﴿وَلَا تُطِعِ كُلَّ حَلَّافٍ مَّهِينَ﴾

«(Эй Муҳаммад), яна сиз ҳар бир тубан қасамхўр кимсага итоат этманг!» [Қалам: 10]

﴿وَلَا تُطِعِ مِنْهُمْ إِثِمًا أَوْ كُفُورًا﴾

«Ва улардан (кофирлардан) бирон гуноҳкор ё кўрнамакка итоат қилманг!» [Инсон: 24]

Росуллого ﷺ га қилинган хитоб – модомики унинг Росул ﷺ нинг хос ўзига қилинган хитоб эканига бирон далил келмаган бўлса – Умматига қилинган хитоб хисобланади. Бу ерда хитоб Пайғамбаримиз ﷺ нинг хос ўзига қилингани тўғрисида ҳеч бир далил келмаган. Демак у бутун Умматига

қилинган хитоб бўлади. Бухорий Нофеъдан, у Абдуллоҳ رض дан, у Набий ص дан шундай деганини ривоят қилди:

«السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ عَلَى الْمَرءِ الْمُسْلِمِ فِيمَا أَحَبَّ وَكَرِهَ مَا لَمْ يُؤْمِنْ بِمَعْصِيَةٍ فَإِذَا أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ فَلَا سَمْعَ وَلَا طَاعَةً»

«Мусулмон киши, модомики бирон гуноҳга буюрилмас экан, ёқтирган ва ёқтиргмаган нарсасида қулоқ солиб, итоат қилиши вожиб. Энди агар бирон гуноҳга буюрилса қулоқ солиб, итоат қилмайди». Муслим Ибн Умардан, у эса Набий ص дан шундай деганини ривоят қилди:

«عَلَى الْمَرءِ السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ فِيمَا أَحَبَّ وَكَرِهَ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنْ بِمَعْصِيَةٍ فَإِنْ أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ فَلَا سَمْعَ وَلَا طَاعَةً»

«Киши, модомики бирон гуноҳга буюрилмас экан, ёқтирган ва ёқтиргмаган нарсасида қулоқ солиб, итоат қилиши вожиб. Энди агар бирон гуноҳга буюрилса қулоқ солиб, итоат қилмайди». Пайғамбаримиз ص халифалар ва амирларга итоат қилиш ҳақида Муслим ривоят қилган ҳадисда шундай дедилар:

«قَالُوا: أَفَلَا نُقَاتِلُهُمْ؟ قَالَ: لَا، مَا صَلَوًا»

«Шунда: уларга қарши жанг қилмаймизми? - дейишди. Ресулуллоҳ: Йўқ, модомики намозни адо этар эканлар, дедилар». Муслим ушбуни ҳам ривоят қилди:

«قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَفَلَا تُنَابِدُهُمْ بِالسَّيِّفِ فَقَالَ: لَا، مَا أَقَامُوا فِيْكُمُ الصَّلَوةَ»

«Ё Ресулуллоҳ, уларга қилич билан қарши чиқмаймизми, дейилди. Пайғамбаримиз ص: йўқ, модомики орангизда намозни барпо этишар экан, дедилар». Бухорий ва Муслим ушбуни ривоят қилди:

«إِلَّا أَنْ تَرَوْا كُفُرًا بَوَاحَّا»

«Фақат агар очик куфрни кўрсангиз». Муслим ушбуни ҳам ривоят қилди:

«فَمَنْ كَرِهَ فَقَدْ بَرِئَ وَمَنْ أَنْكَرَ فَقَدْ سَلَمَ وَلَكِنْ مَنْ رَضِيَ وَتَابَعَ»

«Ким ёмон кўрса пок бўлади, ким инкор қилса саломат бўлади. Лекин ким рози бўлиб эргашса (пок ва саломат бўлмайди)». Бу оят ва ҳадислар халифага итоат қилишни фақат гуноҳ ва куфр бўлмайдиган ҳолатга хослаб кўйяпти. (яъни халифа маъсият ва куфрни содир этмаса унга итоат қилиш

вожиблигини ифодалаяпти). Шунинг учун «маъсум бўлмаган шахс гуноҳга буюриши ва хатога йўл қўйиши мумкин. Шунинг учун агар унга итоат қилиш вожиб бўлганида эди, у холда Аллоҳ халифага итоат қилишга буюриш ва ҳам гуноҳни ҳаром қилиш билан бир-бирига зид бўлган икки нарсани жамлаш, мувофиқлаштиришга буюрган бўлиб қоларди», деган гапга ўрин қолмайди. Чунки бу ерда бир-бирига зид икки нарсани жамлаш йўқ. Зеро Аллоҳ Субҳанаҳу халифага фақат гуноҳ ва куфр бўлмаганидагина итоат қилишни буюряпти, гуноҳ ва куфр бўлганида унга итоат этмасликни буюряпти ва гуноҳни ҳаром деб билишни буюряпти. Демак Аллоҳ Таолонинг бу мавзу хусусидаги амрлари ўртасида ҳеч қандай зиддият йўқ. Бу билан бу оят маъсумлик шартлигига далил бўлолмаслиги аён бўлади. Демак уни далил қилиб келтирилмайди.

Халифа маъсум бўлиш керак деб айтадиганларнинг далиллари мана шулардир. Уларнинг ҳаммаси далил бўлиш мартабасидан тушди ва хужжат бўлишга ярамайди. Буларнинг барчасидан аён бўладики, халифанинг маъсум бўлиши шарт эмас. Балки буни шарт қилишнинг ўзи жоиз эмас. Зеро халифалик илохий мансаб эмас, башарий мансабдир. Шу боис Исломий давлат илохий давлат эмас, башарий давлат бўлади.

Халифани бўшатиш

Халифа агар ҳолат уни халифаликдан чиқарадиган тарзда ўзгарса мансабидан бўшайди. Агар ҳолат уни халифаликдан чиқармайдиган тарзда ўзгарсао, лекин унинг бу мансабда туравериши шаръян жоиз бўлмай қолса уни бўшатиш вожиб бўлиб қолади. Халифани халифаликдан чиқарадиган ҳолат билан уни бўшатиш вожиб бўлиб қоладиган ҳолат ўртасидаги фарқ шуки, уни халифаликдан чиқарадиган ҳолатда шундай ҳолат унга рўй бериши биланоқ унга итоат қилиш вожиб бўлмай қолади. Бўшатиш вожиб бўлиб қоладиган ҳолатда эса то уни амалда бўшатилгунига қадар унга итоат этиш вожиб бўлиб қолаверади. Ўзгариб, уни халифаликдан чиқарадиган ҳолат қўйидаги уч ишдир:

Биринчиси: Агар Исломдан қайтиб муртад бўлса.

Иккинчиси: Агар бутунлай жинни бўлиб қолиб, тузалмаса.

Учинчиси: Кучли душман қўлига асир тушиб қолиб, халос бўлолмаса ва асирикдан кутилишига умид бўлмаса.

Мана шу уч ҳолатда халифа халифаликдан чиқади ва гарчи уни бўшатиш ҳақида ҳукм чикмаган бўлса ҳам дархол бўшайди. Шундан кейин унга итоат этиш вожиб бўлмайди ва унинг буйруқлари халифада мана шу уч сифатлардан бири вужудга келганига қатъий ишонган ҳар бир киши томонидан бажарилмайди. Лекин халифада мана шу ҳолатлар рўй берганлиги исботланиши керак ва буни маҳкаматул мазолим олдида исботлаш лозим. Шундан кейин маҳкаматул мазолим унинг халифаликдан чиққани тўғрисида ва уни бўшатиш ҳақида ҳукм чиқаради. Шундагина мусулмонлар халифалик битимини ундан бошқаси билан тузишади. Энди халифанинг ҳолати уни халифаликдан чиқармайдиган тарзда ўзгариши, лекин бу ҳолатда халифалик қилишни давом эттиравериши жоиз бўлмаслигига келсак, бундай ҳолат қўйидаги беш ишдир:

Биринчиси: Очиқ фосиқлиқ қилиб унинг адолатига нуқсон этиши.

Иккинчиси: Аёл кишига ёки хунасаи мушкулга айланиши.

Учинчиси: Бутунлай жинни бўлмай, гоҳида ўзига келиб, гоҳида жинни бўлиши. Бу ҳолатда унинг устидан васий туриши ёки унинг бир вакили бўлиши жоиз бўлмайди. Чунки халифалик битими шахсан унинг ўзи билан тузилган. Шунинг учун унинг ўрнига бошқа бирорнинг туриши тўғри бўлмайди.

Тўртингчиси: Қайсиdir сабабга кўра халифалик вазифаларини адо этишдан ожизлик қилиши. Бу ожизлик халифа баданидаги аъзоларига нуқсон этиши оқибатида келиб чиқадими ёки тузалиши қийин бўлган, унинг вазифасини бажаришига монелик қиласиган ва тузалишига умид бўлмайдиган бирон касаллик оқибатида келиб чиқадими, бунинг фарқи йўқ. Чунки унинг ишни бажаришдан ожизлиги эътиборга олинади. Зеро унинг халифа сифатида ўзига юкландиган ишни адо этишдан ожизлиги туфайли дин ишлари ва мусулмонлар манфаатлари издан чиқади. Бу эса бир мункар бўлиб уни йўқотиш лозим. Бу мункар фақат халифани бўшатиш билангина йўқ бўлади. Шундан кейин ундан бошқасини халифа қилиб тиклаш имконияти юзага келади. Демак бу ҳолатда халифани бўшатиш вожиб бўлади.

Бешинчиси: Халифани мусулмонлар манфаатларини шариатга мувофиқ ўз раъи билан бошқаришдан ожиз қилиб қўядиган зўравонлик. Агар бир зўравон куч халифага уни мусулмонлар манфаатларини шариат хукмларига мувофиқ ёлгиз ўзининг раъи билан бошқаришидан ожиз қилиб қўядиган даражада ўз хукмини ўтказса бундай ҳолатда халифа халифаликнинг оғир вазифаларини адо этишдан хукман ожиз хисобланади. Демак уни бўшатиш вожиб бўлади. Бунинг воқелигини куйидаги икки ҳолатдан тушуниб олса бўлади:

Биринчи ҳолат: Халифага ўз атрофидаги аъёнлардан бир ёки бир неча шахс ўз ҳукмини ўтказиши. Бунда улар ишларни ўз билганилича бажаришади, халифага зуфум ўтказишида ва ўзларича ҳаракат қилишади. Шу даражадаки, халифа уларга қарши чиқишдан ожиз бўлиб қолади ва уларнинг раъи бўйича иш юритишга мажбур бўлади. Бундай ҳолатда қаралади. Агар халифанинг қиска муддат ичida уларнинг зўравонлигидан ҳалос бўлишига умид бўлса уларни четлатиши ва улардан кутилиши учун унга ана шу қиска муҳлат берилади. Агар халифа шундай қиска монелик йўқолади ва ожизлик кетади. Акс ҳолда уни бўшатиш вожиб бўлади.

Иккинчи ҳолат: Халифанинг асирга ўхшайдиган аҳволга тушиб қолиши. Бу унинг душман ҳукмонлиги ва нуфузи остига тушиб қолиши билан рўй беради. Душман уни ўзи хоҳлаганидек ишга соладиган бўлади ва мусулмонлар манфаатларини юритишдаги иродасидан маҳрум қиласиди. Бундай ҳолатда ҳам қаралади. Агар халифанинг қиска муддат орасида душман ҳукмонлигидан кутилишига умид бўлса унга

ана шу қисқа мұхлат берилади. Агар унинг қутилишига имкон туғилса ва душман ҳукмронлигидан халос бўлолса монелик йўқолади ва ожизлик кетади. Акс ҳолда уни бўшатиш вожиб бўлиб қолади.

Бу беш ҳолатда халифани бўшатиш вожиб бўлади. Бу ҳолатлардан қайси бири юз бермасин уни бўшатиш вожиб бўлади. Лекин шундай ҳолат рўй берганлиги исботланиши керак. Уни исботлаш эса маҳкаматул мазолим олдида бўлади. Исботланса маҳкаматул мазолим халифалик битимини бекор қилиш ва халифани бўшатиш тўғрисида ҳукм чиқаради. Шундан сўнг халифа бўшатилади ва мусулмонлар уч кун ичida бошқаси билан халифалик битимини тузишади.

Амирлик

Амирлик, раёсат ва қиёдат битта маънодадир. Раис, қоид (етакчи) ва амир битта маънодадир. Аммо халифалик дунёдаги ҳамма мусулмонларнинг раёсатидир ва у амирликдан бўлиб, амирлик сирасига киради. Демак халифа амирdir ва мўминлар амири деб аталади. Демак амирлик умумийроқ, халифалик эса хосроқdir. Иккаласи ҳам раёсатdir. Халифалик калимаси ҳаммага маълум мансабга хос бўлса, амирлик калимаси барча амир учун умумийdir. Мусулмонлар ўзларига бир амирни тиклашга буюрилганлариdek, халифани тиклашга ҳам буюрилганлар. Чунки амирлик бошқарув турларидан бириdir. Демак у бошқариш топширилган нарса бўйича бошлиқлиkdir. У билан халифалик ўртасидаги фарқ шуки, халифалик дунёдаги ҳамма мусулмонлар устидан умумийdir, амирлик эса бошқарувни топширишган кишига ва бошқаришни унга топширишган нарсага хосdir. Амирлик бошқарувни топширишган кишидан бошқага ўтмаганиdeк бошқаришни унга топширган нарсадан бошқа нарсага ҳам ўтмайди. Раёсат, қиёдат ва амирлик услугуб эмас, шаръий хукмидir. Демак мусулмонлар Аллоҳ буюрган нарсалар ва шариат олиб келган нарса чегарасида шу учкови доирасидан чиқмаслиги вожиб.

Мусулмонлардан ҳар қандай жамоат ўзаро муштарак ишни бажарса ўзига бир амирни тиклаши бу жамоага фарзdir. Аммо агар иш ҳар бирида алоҳида-алоҳида бўлса, у ҳолда жамоадан ўзига бир амирни тиклаши талаб қилинмайди. Чунки амирлик жамоат устидан ўзаро муштарак ишдагина тикланади. Ана шунда амир салтанатга эга бўлади ва ҳал қилувчи сўз уники бўлади. Ҳар қандай жамоат ўртасида бир муштарак ишнинг вужудга келиши уларга ўзларига бир амирни тиклашни муқаррар қилиб кўяди. Акс ҳолда бу иш уларнинг ўртасида пала-партиш бўлиб қолади ва унда бузилиш юз беради. Ўзаро муштарак ишни бажарадиган жамоат учун бир раисни тиклаш мусулмонларга фарз эканлигига келсак, бунга далил қуйидаги ҳадислардир: Ибн Ҳанбал Абдуллоҳ ибн Амрдан ривоят қилди, Набий ﷺ дедилар:

«لَا يَحْلُّ لِشَّالَةٍ نَفَرٌ يَكُونُنَّ بِأَرْضٍ فَلَادَةٌ إِلَّا أَمْرُوا عَلَيْهِمْ أَحَدُهُمْ»

«Сахро ерида кетаётган уч кишига ўзларига битталарини амир қилиб олмасликлари ҳалол бўлмайди». Баззор саҳиҳ иснод билан ривоят қиласди, Умар ибн Хаттоб ﷺ деди:

«إِذَا كُنْتُمْ ثَلَاثَةً فِي سَفَرٍ فَأَمْرُوا عَلَيْكُمْ أَحَدَكُمْ، ذَاكَ أَمِيرٌ أَمْرَهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ»

«Агар учтангиз сафарда бўлсангиз ўзингизга биттангизни амир қилиб олинглар. Росууллоҳ ﷺ буюрган амир ўшадир». Баззор саҳиҳ иснод Ибн Умардан ривоят қилади, Росууллоҳ ﷺ дедилар:

«إِذَا كَانُوكُمْ ثَلَاثَةٌ فِي سَفَرٍ فَلْيُؤْمِرُوْا أَحَدَهُمْ»

«Агар уч киши сафарда бўлишса, битталарини амир қилиб олишсин». Абу Саид Худрий ривоят қилади, Набий ﷺ дедилар:

«إِذَا خَرَجَ ثَلَاثَةٌ فِي سَفَرٍ فَلْيُؤْمِرُوْا أَحَدَهُمْ»

«Агар уч киши сафарга чиқса, битталарини амир қилиб олишсин». Абу Довуд ривояти. Учта ёки ундан ошик одамнинг ўзларига битталарини амир қилиб олишлари шаръий ҳукм эканлиги мана шу ҳадисларда очик кўриниб турибди. Энди Росууллоҳ ﷺ нинг ҳадислардаги: «саҳрода», «сафарда» деган сўзларига келсак, бу сўзлар уларнинг сахрода ўзаро муштарак иш устида жамланган бўлишларига ёки сафарда кетаётганларига ёки шунга ўхшаш муштарак ишларга далолат қилади. Демак бунинг сирасига ҳизб, жамият, сарийя, армия, маҳалла, шаҳар, ўлка ва бошқалар ҳам киради. Зеро бу ҳукм сахролик ерда кетаётган ёки сафарда бўлган уч киши учун шаръий ҳукм экан, каттароқ сондаги кишилар учун ёки каттароқ иш учун у аллақачон шаръий ҳукм бўлади. Демак бу ҳадислар сахрода кетишни ҳам, сафарни ҳам ва бу иккисидан кўра каттароқ бўлган бошка ишларни ҳам ўз ичига олиб, умумий бўлади. Чунки мағхумул мувофақа¹ шунга далолат қилади. Зеро усул қоидаси шуки, хитоб мазмуни ўз ичига олган нарсага амал қилинади. Масалан бир нарсага буюрилса ёки бир нарсадан қайтарилса, бу нарсанинг мағхуми ҳам мантуқ билан бирга буюрилган ва қайтарилган нарса ичига киради ҳамда буйруқ ва қайтарув мантуқнинг ўзигагина хос бўлмайди. Яъни бир нарсага буюрилса ёки бир нарсадан

¹ мағхумул мувофақа – лафзнинг далолатидан тушуниладиган маъно лафзнинг ўзидан тушуниладиган маънога мувофиқ келса бу мағхумул мувофақа бўлади, масалан, «Бас, ким (ҳаёти-дунёдалик пайтида) зарра мисқоличалик яхшилик қилса (қиёмат кунида) ўшани кўрур» оятининг мағхумул мувофақаси «ким зарра мисқолидан кўпроқ яхшилик қилса албатта уни кўради».

қайтарила бу буйруқ ва қайтарув шу буюрилган ёки қайтарила нарсадан кўра бирламчиликда кўпроқ ва каттароқ бўлган бошқа нарсаларни ҳам ўз ичига олади. Бунга мисол отонани сўкиш ва уришнинг ҳаромлигидир. Буни Аллоҳ Таолонинг:

﴿فَلَا تُقْلِّ هُمَّا أُفِّ﴾

«Уларга қараб «үф» тортма»

[Исрө: 23]

деган қавли далолатидан тушуниб оламиз. Етимларнинг молини нобуд қилишнинг ҳаромлиги. Буни Аллоҳ Таолонинг:

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ فَلَمَّا﴾

«Етимларнинг молларини зулм йўли билан ейдиган кимсалар...»

[Нисо: 10]

деган қавли далолатидан тушуниб оламиз. Омонатдор кишининг қинтордан оз бўлган омонатни ҳам эгасига қайташи, омонатдор бўлмаган кимсанинг бир динордан ошиқ бўлган омонатни аллақачон қайтармаслиги. Буни Аллоҳ Таолонинг:

﴿وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَبِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقُطْرَاطِ رُؤْدَهٖ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهٖ إِلَيْكَ﴾

«Аҳли китоб орасида шундай кишилар борки, унга беҳисоб молни омонат қўйсангиз, хиёнат қилмай сизга қайтаради. Уларнинг орасида яна шундайлари ҳам борки, унга бир динорни ишониб берсангиз ҳам сизга қайтиб бермайди» [Оли Имрон: 75]

деган қавлидан тушуниб оламиз. Шунингдек Росууллоҳ ﷺ сафарда ва сахрода бир кишини амир қилиб олишга буюрдилар. Бу буйруқ сафар ва сахрода кетиб боришдан кўра муҳимроқ ва каттароқ бўлган нарсаларга ҳам тегишли бўлиб, уларни аллақачон ўз ичига олади. Чунки хитоб мазмуни далолат қиладиган ҳар бир нарса шу буйруқ ичига киради. Юқоридаги ҳадисларда кўриниб турган бу мафхумул мувофақани Росууллоҳ ﷺ қилган иш қўллаб-кувватлайди. Зоро Пайгамбаримиз ﷺ сафардан кўра муҳимроқ бўлган нарсаларда ҳам бир амирни тайин қилганлар. Масалан ҳажда, ғазотда, валоятда амир қилдилар.

Бу бир маконда ёки ўзаро муштарак ишда ҳар қандай жамоат устидан бир амир тикланишининг вожиблиги тўғрисидаги далиллардир. Аммо бу амир битта бўлиши лозим. Биттадан кўп бўлиши жоиз эмас. Шариат шуни буюрди. Демак Ислом жамоий қиёdat ва жамоий раёsatни тан олмайди. Аксинча Исломда қиёdat фақат фардий (битта) бўлади. Шунинг учун раис ёки амир ёки раҳбар битта бўлиши вожиб. Биттадан кўп бўлиши жоиз эмас. Бунга далил юкоридаги ҳадислар насида ва Росулуллоҳ ﷺ қилган ишда очик кўриниб турибди. Масалан бу ҳадисларнинг ҳаммасида «أَحَدُهُمْ»، «أَحَدَكُمْ» яъни битталарини, биттангизни, дейилмоқда. «Аҳад» калимаси сонлардан биттага далолат қилади, ундан кўрга далолат қилмайди. Буни мафхумул мухолафадан тушуниб олинади. Мафхумул мухолафага – агар уни бекор қиладиган бирон насс келмаса – сон, сифат, гоя ва шартда амал қилинади. Демак мафхумул мухолафа фақат битта ҳолатда, яъни уни бекор қиладиган бирон насс келгандагина бекор бўлади. Бунга мисол Аллоҳ Таолонинг ушбу қавлидир:

﴿وَلَا تُكِرُهُوَا فَتَيَّبُكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنَّ أَرْدَنَ تَحْصَنًا﴾

«Покликни истаган чўриларингизни зинокорлик қилишига мажбурламанглар» [Нур: 33]

Бунинг мафхумул мухолафаси «агар покликни исташмаса мажбур қилинадилар», деган мазмун бўлади. Лекин бу мафхумул мухолафа Аллоҳ Таолонинг:

﴿وَلَا تَقْرِبُوا الْزَنِي إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

«Зинога яқинлашманглар! Чунки (бу) бузуклик ва энг ёмон йўлдир» [ИсроП: 32]

деган қавли билан бекор бўлади. Демак агар мафхумул мухолафани бекор қиладиган бирон насс келмаса, у ҳолда унга амал қилинади. Бунга мисол Аллоҳ Таолонинг ушбу қавлидир:

﴿الَّزَانِيَةُ وَالَّزَانِي فَاجْلِدُوْا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مَا نَهَىَ جَلَدَهُ﴾

«Зинокор аёл ва зинокор эркак – улардан ҳар (бирини юз даррадан уринглар» [Нур: 2]

Ва Росулуллоҳ ﷺ нинг:

﴿إِذَا بَلَغَ الْمَاءُ قُلْتَيْنِ لَمْ يَحْمِلِ الْجَبَثَ﴾

«Сув икки кўзага етса нопок бўлмайди», деган сўзиdir. Бу икки нассдаги хукм махсус сон билан чеклаб кўйилди. Унинг бу чекланиши шу сондан бошқаси унга хилоф эканига далолат қиласди. Масалан бу икки нассдан бири юз даррадан ошиғи жоиз эмаслигига, иккинчиси эса икки кўзадан кам сув нопок бўлишига далолат қиласди. Шунга кўра Росууллоҳ ﷺнинг бу ҳадислардаги: «**битталарини амир қилиб олсинлар**», «**битталарини амир қилиб олмасликлари ҳалол бўлмайди**», «**биттангизни амир қилиб олинглар**», деган сўзларининг мафхумул мухолафаси биттадан кўп кишини амир қилиб олиш жоиз эмаслигига далолат қиласди. Шунга асосан амирлик фақат битта бўлди. Биттадан кўп бўлиши мутлақо жоиз эмас. Бунга ҳадислар нассининг мантуқи ҳам, мафхуми ҳам далолат қиласди. Буни Росууллоҳ ﷺ қилган иш ҳам кувватлади. Чунки Пайғамбаримиз ﷺ ўзи амир қилган барча ҳодисаларда фақат битта кишини амир қилдилар, бирон жойда биттадан кўп кишини мутлақо амир қилмадилар.

Аммо Росууллоҳ ﷺнинг Муозни ва Абу Мусони Яманга юбориб, икковларига:

«بَسْرًا وَلَا تُعَسِّرًا وَبَشْرًا وَلَا تُنْفِرًا وَتَطَوَّعًا»

«Енгил қилинглар, оғир қилманглар, хурсанд қилинглар, нафратлантирганглар, иттифоқ қилинглар» деб айтгани ҳақидаги ҳадисга келсак, бу ҳадис Пайғамбаримиз ﷺнинг битта жойга икки кишини амир қилганига далолат қилмайди. Бу ҳадис Бухорийда ушбу насс билан келган: **Бизга Муслим, бизга Шўъба, бизга Саид ибн Абу Бурда отасидан ҳадис ривоят қилиб бундай деди: Набий ﷺ унинг бобоси Абу Мусони ва Муозни Яманга юбораётib бундай дедилар:**

«بَسْرًا وَلَا تُعَسِّرًا وَبَشْرًا وَلَا تُنْفِرًا وَتَطَوَّعًا»

«Енгил қилинглар, оғир қилманглар, хурсанд қилинглар, нафратлантирганглар, иттифоқ қилинглар». Шу ҳадиснинг ўзи ғазотлар бобида ушбу насс билан ҳам келган: **Бизга Мусо, бизга Абу Авона, бизга Абдулмалик Абу Бурдадан ҳадис ривоят қилди: Росууллоҳ ﷺ Абу Мусони ва Муоз ибн Жабални Яманга юбордилар. Уларнинг ҳар бирини Яманнинг бошқа-бошқа тарафига юбордилар. Сўнгра бундай дедилар:**

«بَسْرًا وَلَا تُعَسِّرًا وَبَشْرًا وَلَا تُنْفِرًا»

«Енгил қилинглар, оғир қилманглар, хурсанд қилинглар, нафратлантирманглар». Шундан кейин ҳар бири ўзининг ишига жўнаб кетди. Пайғамбаримиз ﷺ икковини Яманинг бошқа-бошқа тарафига амир қилганлиги айтилган кейинги ривоят олдинги ривоятни тафсир қиласди. Демак иккаласи битта жойда амир бўлишмаган. Аксинча ҳар бири бошқа-бошқа жойга амир бўлган. Шунга кўра битта ишга ва битта жойга икки кишининг бошлиқ бўлиши ҳечам жоиз эмас. Аксинча бошлиқ факат битта бўлиши лозим. Бундан кўп бўлиши ҳаром. Лекин шуни ҳам билиш лозимки, Исломда раёсат, амирлик ва қиёдат гегемонлик эмас. Чунки гегемонлик гегемонга тобе бўлишни тақозо қиласди. Исломда раёсат раисга ишларни бошқариш ҳуқуқини, ўзи бош бўлган ишдаги сultonлик ҳуқуқини ва ўз раислиги остига кирадиган ҳар бир нарсани ижро қилиш ҳуқуқини беради, холос. Булар у амир қилиб тикланган салоҳиятлар бўйича ва у раис қилиб тикланган ишга нисбатан шариат унга берган ҳуқуқлар доирасида бўлади.

Энди мусулмонлар юртларида ҳозир кенг тарқалган мажлис ёки лажна (комиссия) ёки идорий ҳайъат ёки шунга ўхшаш номлар билан жамоий раёсатни тузиб, унга раёсат салоҳиятлари берилаётганига келсак, бу – агар раёсат ана шу ҳайъат ёки мажлис ёки лажнанинг ҳуқуқи қилиб қўйилса – шариатга хилофтир. Аммо агар лажна ёки мажлис ёки ҳайъат оғирликларни кўтариш, ишлар тўғрисида баҳс-мунозара қилиш ва маслаҳат учун тузилган бўлса, бу жоиз ва у Исломдандир. Чунки мусулмонлар мақталган нарсалардан бири уларнинг ишлари ўзаро шўро-маслаҳат билан бўлишидир. Бу пайтда лажна ёки ҳайъат ёки мажлиснинг раъии эътибор жиҳатидан ишларни адо этиш билан боғлиқ бўладиган нарсаларда кўпчилик овоз билан мажбурий бўлади. Ҳукмлар, фикрга олиб келадиган раъйлар, мутахассислик раъйлари ва таърифлар билан боғлиқ бўлган нарсаларда улар шўро учун тузилади, холос. Аммо коммунизм идеологлари раҳбариятнинг жамоий ёки фардий (якка тартибда) бўлиши ҳақида талашиб-тортишган нарсаларга келсак, Исломда уни баҳс қилишга ўрин йўқ. Чунки Ислом раҳбарият фардий бўлишини насс билан ва амалда белгилаб қўйди. Бунга саҳобалар ижмо қилди. Уммат ҳамма асрлар давомида шунга амал қилиб келди.

Итоат

Итоат асосий иш бўлиб, у сабабли давлатда тартиб-интизом вужудга келади. У давлат ва Умматда оммавий тартиб-интизом мавжудлигига далолат қиласиган энг муҳим кўринишлардан биридир. Шунинг учун ҳам Қуръон кўплаб оятларда итоатга ундан келди. Ваҳий келиб турганига, мўъжизалар ва рисолат бўлиб турганига, Росууллоҳ ﷺ шахсан ўзи борлигига ва буларнинг ҳаммаси итоатни вужудга келтириш учун етарли эканига қарамай Қуръон итоатга ундан келди. Қуръон буюриб келган итоат шундай итоатки, унинг асосига давлат ва Уммат вужуди қурилади. У шу вақтнинг ўзида итоат хулқини баён қилиш ҳамдир. Оятлар итоат вожиб бўладиган пайтда итоат қилишга қаттиқ буюриб келди. Буюрганда ҳам унга мажбурлайдиган ва уни мусулмон хусусиятларидан бири қилиб қўядиган тарзда буюрди. Итоат қилиш жоиз бўлмаган пайтда итоат қилишдан қайтарди. Қайтарганда ҳам итоат қилмасликка мажбурлайдиган ва бундай пайтда итоат қилишни мусулмон ўзини йироқ тутиши лозим бўлган нарса деб эътибор қилишга ундейдиган тарзда қайтарди. Шунинг учун биз Қуръон итоат хусусиятини вужудга келтираётган пайтда шундай деб айтаётганини кўрамиз:

﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ﴾

«Аллоҳ ва пайгамбарга итоат қилингиз!» [Оли Имрон: 32]

﴿فَاتَّعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي﴾

«Бас, менга эргашинглар ва амримга итоат қилинглар!» [Тоҳа: 90]

﴿وَاسْمَعُوا وَأَطِيعُوا﴾

«Кулоқ солиб, итоат қилинглар» [Тағобун: 16]

﴿وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ رُدُّهُ إِلَيْهِ حَنَّتِ تَحْرِي مِنْ تَحْتِهَا آلَّا تَهْرِ﴾

«Ким Аллоҳ ва унинг пайгамбарига итоат этса, уни остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатларга киритади» [Нисо: 13]

﴿مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ﴾

«Кимки пайгамбарга итоат этса, демак, Аллоҳга итоат этибди» [Нисо: 80]

﴿وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ﴾

«Кимда-ким Аллоҳ ва пайгамбарга итоат этса, ана ўшалар Аллоҳ инъомларига сазовор бўлган зотлар билан бирга бўлурлар» [Нисо: 69]

Аллоҳ бу оятларда мутлақ итоатга буюрди, итоат муқайяд бўлмай келди. Биз Росууллоҳ ﷺнинг ҳокимлар ва волийларга ҳар қандай ҳолатда итоат қилишга буюраётганини, фақат агар гуноҳга буюрсагина итоат қилмаслик лозимлигини айтаётганини кўрамиз. Ибн Аббосдан Набий ﷺнинг шундай дегани ривоят қилинди:

«مَنْ كَرِهَ مِنْ أَمِيرِهِ شَيْئًا فَلِيَصْبِرْ عَلَيْهِ فَإِنَّهُ لَيْسَ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ خَرَجَ مِنَ السُّلْطَانِ شِبْرًا فَمَاتَ عَلَيْهِ إِلَّا مَاتَ مِيتَةً جَاهْلِيَّةً»

«Ким амиридаги бирон нарсани ёқтирмаса унга сабр қиласин. Зеро кимки султондан бир қарич четга чиқиб шу ҳолда ўлса жохилият ўлими билан ўлибди». Муслим ривояти. Росууллоҳ ﷺ амирга итоат қилмасликни жамоатдан ажralиб қолиш деб ҳисобладилар. Абу Ражо Уторидий ҳадис ривоят қилиб деди: **Мен Ибн Аббос رضдан Набий ﷺнинг шундай деганини эшийтдим:**

«مَنْ رَأَى مِنْ أَمِيرِهِ شَيْئًا يَكْرَهُهُ فَلِيَصْبِرْ فَإِنَّهُ مِنْ فَارَقَ الْجَمَاعَةَ شِبْرًا فَمَاتَ فَمِيتَةً جَاهْلِيَّةً»

«Ким амиридан ўзи ёқтирмайдиган бирон нарсани кўрса сабр қиласин. Зеро ким жамоатдан бир қарич ажраб ўлса жохилият ўлими билан ўлибди». Муслим ривояти. Мусулмонлар Набий ﷺга байъат беришган нарсалардан бири итоат эди. Жунода ибн Абу Умайя ривоят қиласиди:

«دَخَلْنَا عَلَى عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ وَهُوَ مَرِيضٌ قُلْنَا أَصْلَحْكَ اللَّهُ حَدَّثَ بِحَدِيثٍ يَنْعَكِ اللَّهُ بِهِ سَمِعْتُهُ مِنَ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: دَعَانَا النَّبِيُّ ﷺ بِقَبَائِعَنَاهُ فَقَالَ فِيمَا أَخَذَ عَلَيْنَا أَنْ بَأْيَعْنَا عَلَى السَّمْعِ وَالظَّاعَةِ فِي مَنْشَطَنَا وَمَكْرَهَنَا وَعُسْرَنَا وَيُسْرَنَا وَأَثَرَةً عَلَيْنَا وَأَنْ لَا نُنَازِعَ الْأَمْرَ أَهْلَهُ قَالَ: إِلَّا أَنْ تَرَوُا كُفُراً بَوَاحًا عِنْدَكُمْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ بُرْهَانٌ»

«Биз Убода ибн Сомитнинг олдига кирдик. У касал эди. Биз: Аллоҳ сизга шифо берсин, Набий ﷺдан эшитган бирон ҳадисни айтиб беринг, Аллоҳ у сабабли сизга наф етказсин

- дедик. У бундай деди: Набий ﷺ бизни даъват қилдилар. Биз у кишига байъат бердик. Биздан байъат олар экан, хурсандчиликда ҳам, хафачиликда ҳам, оғир қунларимизда ҳам, енгил қунларимизда ҳам қулоқ солиб, итоат этишга, ўзимиздан афзал кўришимизга, ишни эгасидан талашмаслигимизга байъат беришимизни айтиб: фақат агар очиқ қуфрни кўрсангиз ва сизда бу ҳақда Аллоҳдан аниқ хужжат бўлса, (шундагина талашишингиз мумкин), дедилар». Бухорий ривояти. Демак оят ва ҳадислар итоатга буюриб келди. Лекин бу итоат Ислом доирасида бўлиши лозим. Шунинг учун бошқа ҳадислар Аллоҳга осий бўлинадиган ўринда итоат қилишдан қайтариб келди. Набий ﷺ дедилар:

«لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ»

«Холиққа осий бўлинадиган ўринда махлуққа итоат қилинмайди». Ахмад ривояти. Нофеъ Абдуллоҳ رضдан, у Набий ﷺ шундай деганини ривоят қилди:

«السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ عَلَى الْمُرْءِ الْمُسْلِمِ فِيمَا أَحَبَّ وَكَرِهَ مَا لَمْ يُؤْمِنْ بِمَعْصِيَةِ إِذَا أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ فَلَا سَمْعٌ وَلَا طَاعَةٌ»

«Мусулмон киши, модомики бирон гуноҳга буюрилмас экан, ёқтирган ва ёқтиргмаган нарсасида қулоқ солиб, итоат қилиши вожиб. Энди агар бирон гуноҳга буюрилса қулоқ солиб, итоат қилмайди». Бухорий ривояти.

Бироқ Аллоҳ буюрган бу итоат оммавий тартиб-интизом ўрнатиш лозим бўлган пайтда бўлади. Аммо бу итоат Ислом зиддига бўлса ёки Аллоҳ йўлидан бошқа йўл фойдасига хизмат қиласидан бўлса, бундай ҳолатда Ислом итоат этишдан қаттиқ қайтарди. Шу боис Аллоҳ Таоло бизни айрим итоатлардан очиқ қайтариб, шундай деди:

﴿إِنَّا هُنَّا الَّذِينَ ءَامَرُوا إِنْ تُطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ يَرْدُو كُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ﴾

﴿كُفَّارٍ﴾

«Эй мўминлар, агар китоб берилган кимсаларнинг баъзи бир гурӯхларига бўйинсунсангиз, улар сизларни иймонга келганингиздан кейин яна коғирликка қайтарадилар» [Оли Имрон: 100]

﴿وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَأَتَبَعَ هَوَّلَهُ وَكَاتَ أَمْرَهُ فُرْطًا﴾

«Ва Биз қалбини Бизни зикр қилишидан гофил қилиб қўйган, ҳавойи-нафсига эргашган ва қиласар иши истрофгарчилик бўлган кимсаларга итоат этманг!» [Кахф: 28]

﴿وَإِنْ تُطِعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضْلُوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ﴾

«Ер юзидағи кимсаларнинг жуда кўпларига итоат қиласидиган бўлсангиз, сизни Аллоҳнинг йўлидан оздирурлар» [Анъом: 100]

﴿فَلَا تُطِعْ الْكَافِرِينَ﴾

«Бас сиз кофир кимсаларга бўйинсунманг!»

[Фурқон: 52]

﴿فَلَا تُطِعْ الْمُكَدَّرِينَ﴾

«Бас, (эй Муҳаммад) сизнинг ҳақ пайгамбарлигинизни ва Куръонни «ёлгон» дегувчи кимсаларга итоат этманг!» [Қалам: 8]

﴿وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ إِذَا مَأْتَهُمْ أَوْ كَفُورًا﴾

«Ва улардан (кофиirlардан) бирон гуноҳкор ё кўрнамакка итоат қилманг!» [Инсон: 24]

﴿وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَّهِينَ﴾

«(Эй Муҳаммад), яна сиз ҳар бир тубан қасамхўр кимсага итоат этманг!» [Қалам: 10]

Бу оятларнинг ҳаммаси ўз сифатлари билан ажralиб турувчи муайян шахсларга итоат этишдан қайтармоқда. Бу оятларни кузатадиган бўлсак уларда айтилаётган итоат Ислом зиддига эканлиги ва Ислом йўлидан бошқа йўлга хизмат қилиши аён бўлади. Аллоҳ Таоло буларни бизга дилларимизда итоат оммавий тартиб-интизомни вужудга келтириш сари йўналадиган бўлиб шаклланиши учун, Ислом давлати вужудига зарар бўладиган ўринларда итоатдан йироқ бўлишимиз учун баён қилди. Шунинг учун мусулмон одам Аллоҳнинг итоат қилиш ҳақидаги амрига лаббай деб бўйсунар экан, Аллоҳ кимга итоат этишдан қайтарган бўлса ундаи кимсаларга итоат этишдан қайтиши вожиб.

Халифанинг ҳукмлар ва услубларни табаний қилиши, яъни қонунлар чиқариш

“Қонунлар” сўзи араб тилида асослар деган маънени билдиради. Унинг бирлиги қонундир. У араб тилига кириб келган ажамий лафздир. Ажнабий истилоҳда қонуннинг маъноси султон чиқарадиган амр-фармон бўлиб, одамлар унинг асосида иш юритишади. Қонунга: «Султон одамларни алоқа-муносабатларида бўйсунишга мажбурлайдиган қоидалар мажмуаси» деб таъриф берилган. Қонун ўз моҳияти жиҳатидан икки қисмдир: Биринчиси, аслий алоқа-муносабатларни тартибга соладиган ҳукмлар. Бу ҳукмлар ҳам икки турга бўлинади: Биринчиси, асосий қонун, яъни конституция. Иккинчиси, бошқа қонунлар. Қонунларнинг иккинчи қисми асли учун умумий ҳукм келган, лекин фаръи учун хос ҳукм келмаган иккинчи даражали ишларни тартибга солади. Бу қонунлар воситаларни тартибга солади. Яъни улар услублар бўлиб, уларнинг ёрдамида умумий ҳукм характеристидаги аслий ишлар адo этилади. Уларни идорий қонунлар ёки идорий низомлар деган ном билан ёки шунга ўхшаш номлар билан аталади. Бандалар феълларига тааллуқли Шореъ хитоби келиб, шу хитоб доирасидан чиқмаслик буюрилди. Шунинг учун бу ишлар тартиби Аллоҳ томонидан келди. Исломий шариат одамларнинг барча ишларига ва барча алоқа-муносабатларига тааллуқли бўлиб келди. Уларнинг Аллоҳ билан бўладиган алоқалари бўладими, ўзлари билан бўладиган алоқалари бўладими ёки бошқалар билан бўладиган алоқалари бўладими, ҳеч фарқсиз ҳаммасига тааллуқли бўлиб келди. Шунинг учун Исломда алоқаларни тартибга солиш учун одамлар томонидан қонунлар чиқарилишига ҳеч ўрин йўқ. Чунки одамлар шаръий ҳукмлар доирасидан чиқмасликка буюрилганлар. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

«Ким Аллоҳ чегараларидан тажсовуз қилиб ўтса, ана ўшалар золимлардир» [Бақара: 229]

﴿وَمَا آتَنَاكُمْ أَرْسُولُنَا فَخُذُوهُ وَمَا نَهَنَّكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾

«Пайгамбар сизларга олиб келган нарсани олинглар, у зот сизларни қайтарган нарсадан қайтинглар» [Ҳашр: 7]

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةً إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَن يَكُونَ لَهُمْ أَلْحِيَةٌ مِنْ أَمْرِهِمْ﴾

«Аллоҳ ва Унинг пайгамбари бир ишини ҳукм қилган – буюрган вақтида бирон мўмин ва мўмина учун (Аллоҳнинг ҳукмини қўшиб) ўз ишиларидан ихтиёр қилиши жоиз эмасдир» [Аҳзоб: 36]

Муслим Оиша رضдан ривоят қиласи, Росулуллоҳ رض дедилар:

«مَنْ عَمِلَ عَمَلاً لَيْسَ عَلَيْهِ أَمْرُنَا فَهُوَ رَدٌّ»

«Кимки бизнинг ишимиздан бўлмаган бир амални қилса у рад қилинади». Демак одамларга ҳукмларни сulton эмас, Аллоҳ чиқариб беради. Аллоҳ одамларни ва сultonни ўзларининг алоқа-муносабатларida шу ҳукмларга бўйсунишларига мажбурлайди, уларга бу ҳукмлар доирасидан чиқмасликни буоради, бу ҳукмлардан бошқасига бўйсунишдан ман қиласи. Шунга кўра инсоннинг одамлар алоқаларини тартибга солиш учун ҳукмлар ишлаб чиқишига ҳеч ўрин йўқ. Сultonнинг одамларни инсон ишлаб чиқсан қоидалар ва ҳукмларга бўйсунишга мажбурлашга ёки ўз ихтиёrlари билан бўйсунишга ундашга ҳеч бир ҳаққи йўқ. Лекин шаръий ҳукмлар, яъни Шореънинг бандалар феълларига тааллукли хитоби Куръон ва ҳадисда келиб, улардан кўпи араб тилига кўра ва шариатга кўра бир неча маъноларни кўтаради. Шунинг учун одамларнинг уларни турлича тушуниши ва бу турлича тушуниш бошқа-бошқа маъно бериш даражасига етиши табиий ва муқаррардир. Мана шундан турлича, бир-биридан фарқли тушунишлар келиб чиқди. Шунинг учун битта ҳукм ҳақида турли, бир-биридан фарқли раъйлар бўлиши мумкин. Масалан Росулуллоҳ رض Аҳзоб ғазотидан қайтгач:

«لَا يُصَلِّيَنَّ أَحَدُ الْعَصْرِ إِلَّا فِي بَنِي قُرَيْظَةَ»

«Бирон киши аср намозини Бани Қурайзага етмагунича ўқимасин» дедилар. Шунда айрим кишилар Пайғамбаримиз صلی الله علیه و آله و سلم шошилишни кўзда тутдилар деб тушуниши ва аср намозини йўлда ўқиб олишди. Бошқалар эса Пайғамбар صلی الله علیه و آله و سلم шу жумладаги маънони кўзда тутдилар деб тушуниши-да, аср намозини ўқишмади ва уни кейинга суришди. Бани Қурайзага етиб бориб, ўша ерда асрни ўқишиди. Бу хабар Росулуллоҳ رضга етгач иккала гурух тушунчасини ҳам маъқулладилар. Бухорий ривоят қилишича, Росулуллоҳ رض:

«لَا صَلَاةَ لِمَنْ لَمْ يَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ»

«Ким фотихатул Китоб (Фотиха сураси)ни ўқимаса намози намоз бўлмайди» дедилар. Буни баъзилар Пайғамбаримиз ﷺ саҳиҳ намоз бўлмайди деган маънони қасд қилдилар, деб тушунишиб: Фотиха сурасини ўқиш намоз рукнларидан биридир, кимки уни ўқимаса намози ботил бўлади, дейишди. Бошқалар эса Пайғамбаримиз ﷺ комил намоз бўлмайди деган маънони қасд қилдилар, деб тушунишиб: Фотихани ўқиш намоз рукнларидан бири эмас, балки Қуръонни кироат қилиш рукнdir. Шунинг учун Фотихани ўқимай Қуръондан ҳар қандай оятни ўқиса намози саҳиҳ бўлади, деган фикрни билдиришди. Шунингдек Набий ﷺнинг Насоий ривоят қилган:

«لَا يُقْتَلُ مُؤْمِنٌ بِكَافِرٍ، وَلَا ذُو عَهْدٍ فِي عَهْدِهِ»

«Мўмин кофир сабабли ўлдирилмайди ва аҳд эгаси аҳди борасида ўлдирилмайди», деган сўзлари ҳақида ҳам ихтилоф қилишди. Бир жамоат бу ҳадисни «мусулмон агар бир кофирни ўлдириб қўйган бўлса у бунинг учун ўлдирилмайди, балки унга таъзир берилади, холос. Масалан ҳибс қилинади. Чунки Ресулуллоҳ ﷺнинг: «Мўмин кофир сабабли ўлдирилмайди», деган сўзидан унинг ўлдирилмаслиги очик кўриниб турибди», деб тушунишган бўлса, бошқалар «бунда ҳарбий (уруш ҳолатидаги) кофир билан зиммий кофир фарқланади. Мусулмон агар зиммий кофирни ўлдириб қўйган бўлса ўзи ҳам ўлдирилади. Муоҳид (аҳднома тузган) кофир ва омонлик сўраган кофир ҳақида ҳам шундай бўлади. Аммо мусулмон ҳарбий кофирни ўлдириб қўйса у бунинг учун ўлдирилмайди. Чунки Ресулуллоҳ ﷺнинг шу ҳадиснинг ўзидаги: «**аҳд эгаси аҳди борасида ўлдирилмайди**», деган сўзи шунга далолат қиляпти. Демак унинг маъноси мусулмон кофир сабабли ўлдирилмайди, аҳд эгаси ҳам кофир сабабли ўлдирилмайди, демакдир. Аҳд эгаси кофир бўлгани учун демак кофир калимаси ҳарбийни англашиб аниқ. Яъни муоҳид кофир ҳарбий кофир сабабли ўлдирилмайди. Демак ҳадиснинг маъноси: мусулмон ҳарбий кофир сабабли ўлдирилмайди ва аҳд эгаси ҳам ҳарбий кофир сабабли ўлдирилмайди, демакдир. Бундан мусулмон агар ҳарбий кофирдан бошқасини ўлдириб қўйса ўзи ҳам ўлдирилади ва аҳд эгаси ҳам ҳарбий кофирдан бошқасини ўлдириб қўйса ўзи ҳам ўлдирилади, деган маъно тушунилади. Аҳд эгаси кофирдир. У бир кофирни ўлдириб қўйса худди мусулмон каби ўлдирилмаслиги ҳадисдаги кофир

калимасидан мурод зиммий эмас, ҳарбий коғир эканлигига далолат қиляпти. Буни Росулуллоҳ хузурига бир яхудийни ўлдириб қўйган мусулмонни олиб келинганида уни қатл қилгани ҳақидаги ривоят қувватлайди», деб тушуниши. Бундай турлича тушуниш сабабли битта ҳукм ҳақидаги раъй турлича бўлди. Кўплаб оят ва ҳадислар ҳақида шундай бўлди. Битта ҳукм ҳақида раъйларнинг турлича бўлиши мусулмондан улардан бирини олишни талаб қиласди. Чунки уларнинг ҳаммаси шаръий ҳукмлардир. Аллоҳнинг битта шахс ҳақидаги ҳукми эса бир нечта бўлмайди. Шунинг учун битта ҳукмни тайин қилиб олиш зарур. Шунга асосан мусулмон бирон ишни қиласар экан шаръий ишни табаний қилиши лозим ва қочиб қутилиб бўлмайдиган иш бўлиб қолди. Фарз ёки мандуб ёки ҳаром ёки макруҳ ёки мубоҳ бўладими, битта ҳукмга амал қилиш вожиблигининг ўзиёқ муайян ҳукмни табаний қилиш вожиблигини тақозо қиласди. Шунинг учун ҳар бир мусулмон бирон ишни қилиш учун ҳукмларни олар экан муайян шаръий ҳукмни табаний қилиши вожиб бўлиб қолди. У мужтаҳид бўладими ёки муқаллидми, халифами ёки бошқасими, бунинг фарқи йўқ. Агар бир муайян ҳукмни табаний қилса бу шаръий ҳукм унинг ҳақида Аллоҳнинг ҳукми бўлиб қолади ва фақат шу ҳукм бўйича амал қилиши, уни одамларга таълим бериши ва Исломга шу ҳукм бўйича даъват этиши унга мажбурий бўлиб қолади. Чунки мусулмоннинг ҳукмни табаний қилишининг маъноси шу ҳукмга амал қилиш, уни бошқаларга таълим бериш ва Ислом ҳукмлари билан фикрларига даъват қилаётган пайтда унга даъват қилишdir. Шунинг учун мусулмон бир муайян ҳукмни табаний қиласар экан шу ҳукмнинг айнан ўзи унинг ҳақида Аллоҳнинг ҳукми бўлиб қолади ва уни тарк қилиши жоиз бўлмайди. Фақат қуйидаги тўрт ҳолатдагина тарк қилиши мумкин: Биринчиси: Унга ўз далилининг заифлиги аён бўлиб қолиши ва ундан кўра кучлироқ далил пайдо бўлиб, шу кучли далил далолат қилган нарса Аллоҳнинг ҳукми эканига ишонч ҳосил қилиши. Бу пайтда ўзи табаний қилган нарсани тарк қилиб, янги раъйни табаний қилиши вожиб бўлиб қолади. Чунки шу янги раъй унинг учун Аллоҳнинг ҳукми бўлиб қолади. Иккинчиси: Гумонида бу янги раъйни истинбот борасида ўзидан кўра олимрок, далил келтиришда аниқрок ва шариатни атрофлича билувчироқ киши истинбот қилган деган фикр голиб бўлиши.

Бу пайтда ўзи табаний қилган нарсани тарк қилиб, бошқасини табаний қилиши жоиз. Бунга далил кибор саҳобалардан событ бўлган ишдир. Улар ўз раъйларини тарк қилиб, бошқаларнинг раъйини олишар эди. Масалан Абу Бакр ўзининг раъйини тарк қилиб, Алининг раъйини олди. Умар ҳам ўзининг раъйини тарк қилиб, Алининг раъйини олди. Учинчиси: Мусулмонларни битта раъй атрофига бирлаштириш мақсад қилиниши. Бу ҳолатда мусулмон ўзи табаний қилган раъйни тарк қилиб, мусулмонларни бирлаштириш мақсад қилинган раъйни табаний қилиши жоиз бўлади. Бунга далил Усмондан событ бўлган ушбу ходисадир. Усмон одамлардан Аллоҳ Китоби ва Росули Суннати ҳамда Пайғамбар дан кейин Абу Бакр ва Умар раъи асосида байъат олинишини қабул қилди. Саҳобалар буни маъқулладилар. Усмон ўзи табаний қилган нарсани тарк қилиб, Абу Бакр ва Умар табаний қилган нарсани табаний қилди. Тўртинчиси: Унинг ижтиҳоди олиб борган ҳукмга хилоф бўлган ҳукмнинг халифа томонидан табаний қилиниши. Бундай ҳолатда ўз ижтиҳоди олиб борган нарсага амал қилишни тарк қилиб, имом табаний қилган ҳукмга амал қилиши вожиб бўлади. Чунки сахобалар «имомнинг амри ихтилофни кўтаради» ва унинг амри ҳамма мусулмонларга ўтади, деб ижмо қилганлар. Демак мана шу тўрт ҳолатда мусулмон ўзи табаний қилган нарсани тарк қилиб, бошқасини табаний қилади. Шу тўрт ҳолатдан бошқасида ўзи табаний қилган нарсани тарк қилиши мутлақо жоиз эмас. Чунки шариатда ҳар бир шахс ва ҳар бир мусулмонга ўзи ижтиҳод ёки тақлид билан етадиган нарсани табаний қилиши буюрилган. Уни табаний қилса унга амал қилиши мажбурий бўлиб қолади. Фақат шаръий далил билан истисно қилинган ҳолатлардагина тарк қилиши жоиз.

Бу ҳар бир шахснинг ўз алоқаларини ўзи тартибга солишига нисбатан шундай. Аммо халифа томонидан Уммат ишларини бошқарилишига, унинг салтанат вазифаларини адо этишига ва Аллоҳ ҳукмларини одамларга ижро қилишига нисбатан айтадиган бўлсак, унинг муайян ҳукмларни табаний қилиши зарурлигига ҳеч шубҳа йўқ. Халифа одамлар ишларини шу ҳукмларга мувофиқ бошқаради. Халифа закот, солиқлар, хирож, ташқи алоқалар каби ва давлат билан ҳукм бирлигига тааллуқли бўлган барча нарсалар каби ҳамма мусулмонларга умумий бўлган ҳукм ва салтанат ишлари бўйича муайян

ҳукмларни табанний қилиши зарур. Бу ҳолатларда халифанинг табанний қилиши жоиз эмас, вожиб бўлади. Чунки у халифа амалга оширадиган ишларга нисбатан лозим ишдир. Ўзининг ҳамма ишларини ўзи ҳаққида Аллоҳ ҳукми бўлган муайян ҳукмга мувофиқ юритиши мажбурий бўлган мусулмон деган эътибор билан лозим ишдир. Бунда хос ишлар билан омма ишлари ўртасида фарқ йўқ. Ҳокимият ва салтанат ишларига нисбатан айтадиган бўлсак, улар ишларни бошқаришдан иборат аслий ишлар сирасига киради. Бундай ишлар битта муайян ҳукмга мувофиқ юритилиши зарур. Давлат бирлигига тааллуқли нарсаларга нисбатан айтадиган бўлсак, халифа битта муайян ҳукмга мувофиқ иш юритиши вожиб. Чунки давлат бирлиги фарзdir. Давлат бирлигига олиб борадиган барча иш фарзdir. Шунинг учун давлат бирлигига тааллуқли барча нарсага оид битта ҳукмни табанний қилиш жоиз эмас, вожибdir. Аммо булардан бошқасида халифа муайян ҳукмларни табанний қилиб, одамларга шу ҳукмларга амал қилишни буюриши ҳам ва табанний қилмаслиги ҳам жоиз. Бунда ўзи мусулмонларга фойдалироқ, Исломни ёйиш ва унинг ҳукмларини таълим бериш учун кучлироқ, адолатли ҳукм ва салтанатнинг кувватланиши учун яхшироқ, деб билган нарсаларини қилади. Абу Бакр шаръий ҳукмларни табанний қилиб одамларга шу ҳукмларга амал қилишни буюрди. Ундан кейин Умар, Усмон ва Али ҳам ҳукмларни табанний қилиб, одамларга шу ҳукмларга амал қилишни буюрдилар. Саҳобалар бунга сукут қилдилар. Улардан биронтасининг ҳукмларни табанний қилишга ва одамларга шу ҳукмларга амал қилишни, ўзлари табанний қилган ҳукмларга амал қилишни тўхтатиши буюришга қарши чиққани ҳечам эшитилмаган. Ваҳоланки одамлар ўзлари табанний қилган ҳукмлар улар учун Аллоҳ ҳукмлари бўлиб, уларга бу ҳукмларни тарк қилишни буюриш инкор қилиб, қарши чиқиладиган нарсалардан эди. Лекин саҳобалар бунга қарши чиқмадилар. Шунинг учун бу халифанинг муайян ҳукмларни табанний қилишига саҳобалар томонидан қилинган ижмо бўлди. Шунинг учун агар халифа муайян ҳукмларни табанний қилса – бу ҳукмлар табанний қилиш халифага вожиб бўладиган нарсалар сирасига кирадими ёки жоиз бўлган нарсалар сирасига кирадими, бунинг фарқи йўқ – ҳар бир фуқаро мусулмонга шу ҳукмга амал қилиши ва илгари ўзи табанний қилган ҳукмга амал қилишни тўхтатиши

вожиб бўлади. Чунки халифа табанний қилган нарса фуқаро учун амал қиласиган Аллоҳ ҳукми бўлиб қолади. Шунинг учун бу ҳукмнинг хилофига амал қилиши ҳалол бўлмайди. Аксинча фақат мана шу ҳукмгагина амал қилиши вожиб бўлади. Гарчи бу ҳукм ўзининг раъйига хилоф бўлса ҳам ва ўзининг назарида бу ҳукмнинг далили заиф бўлса ҳам унга амал қилиши вожиб бўлади. Саҳобаларнинг имом муайян ҳукмларни табанний қилиб, уларга амал қилишга буюришига ва мусулмонлар гарчи бу ҳукмлар ўзларининг ижтиходларига хилоф келса ҳам уларга итоат қилишлари вожиблигига ижмо қилганлари бунга далиллар. Бу тўғридаги машхур ижмолар қуйидагилардир: «Султон юз берадиган мушкулотларга қараб, янги ҳукмларни чиқариш ҳуқуқига эга», «имомнинг амри ихтилофни кўтаради», «имомнинг амри зоҳирда ҳам ботинда ҳам ўтувчиdir». Зоҳирдагиси кишининг давлатга итоат қилиши учун ўзи билан одамлар ўртасидаги нарса бўлса, ботиндагиси ўзи билан Аллоҳ ўртасидаги нарсадир. Чунки имом табанний қилган нарса мусулмон киши учун амал қилиш лозим бўлган Аллоҳ ҳукми бўлиб қолади. Лекин одамларнинг имом амрига бўйсунишлари, у табанний қилган ҳукмларга амал қилишлари ва ўзларининг раъйларига ва табанний қилган нарсаларига амал қилишни тарқ қилишлари лозимлиги имом табанний қилган нарсани табанний қилиш деб хисобланмайди, аксинча у имом амрига бўйсуниш ва у табанний қилган нарсани амалда бажаришдир, имом табанний қилган нарсани табанний қилиш эмас. Шунинг учун ҳар қайси мусулмон ўзи табанний қилган ҳукмларни таълим бериши ва Исломга даъват қилган пайтда шу ҳукмларга даъват қилиши жоиз бўлади. Гарчи бу ҳукмлар имом табанний қилган нарсага хилоф бўлса ҳам. Чунки саҳобалар халифа табанний қилган нарсага амал қилиш лозимлигига ижмо қилдилар, таълим ва даъватга эмас. Демак ижмо фақат амал қилишга тегишли бўлди. Шунинг учун Абу Бакр молни мусулмонларга уларнинг Исломга киришганига анча бўлгани ёки янги кирганидан қатъий назар баб-баробар тақсимлаган пайтда Умарнинг бошқача раъйда бўлганини кўрамиз. Чунки у кишининг анча олдин Исломга кирганини ва имтиҳонга учраганини эътиборга олиш зарур деган раъйда эди ва бу тўғрида Абу Бакр билан баҳслашган эди. Лекин шунга қарамай Абу Бакр табанний қилган нарсага бўйсунди. Аммо ўз раъйини табанний қилишни давом эттириди. Шунинг учун халифаликни зиммасига олган пайтда Абу Бакр

раъйига амал қилишни бекор қилди ва ўз раъи билан иш юритди. Демак мусулмоннинг бир раъйни табаний қилиши билан халифа табаний қилган нарсага бўйсуниши ўртасида фарқ бор. Чунки халифа табаний қилган нарсага бўйсуниш унга амал қилиш лозимлигидир, холос. Лекин унга даъват қилиш ва уни таълим бериш эмас. Раъйни табаний қилиш эса уни таълим бериш, унга даъват қилиш ва унга амал қилишдир. Шунинг учун халифа табаний қиладиган нарсага хилоф бўлган раъйларни табаний қиладиган сиёсий уюшмаларнинг, яъни ҳизбларнинг бўлишига йўл берилади. Лекин бу ҳизбларнинг ҳаммаси бошқа мусулмонлар каби факат халифа табаний қилган нарсага амал қилиши лозим.

Лекин халифа шаръий ҳукмларни табаний қилар экан, факат шаръий ижтиход билан истинбот қилинган шаръий ҳукм сифатида бир муайян раъйни ихтиёр қилиб танлайди, холос. Ўзи томонидан бўлган бир ҳукмни шаръий ҳукм қилиб қўймайди. Чунки шаръий ҳукм қилиб қўядиган Зот ёлгиз Аллоҳдир. Демак халифа шариат ва шаръий ҳукмлар доирасида иш олиб боради. Чунки унга байъат беришда Китоб ва Суннатга амал қилиши шарт қилинади. Чунки у гарчи халифа бўлса ҳам, бир мусулмон сифатида Аллоҳнинг буйрук ва қайтарувлари доирасида иш юритиши, шаръий ҳукмлар чегарасида тўхташи вожибdir. Бу шаръий ҳукмлардан четга чиқиши ҳечам ҳалол бўлмайди. Демак унинг исломий шариатдан бўлмаган биттагина ҳукмни олиб келиши ҳам ҳалол бўлмайди. Чунки Росулуллоҳ ﷺ:

«مَنْ عَمِلَ لَيْسَ عَلَيْهِ أَمْرًا فَهُوَ رَدٌّ»

«Кимки бизнинг ишимиздан бўлмаган бир амални қилса у рад қилинади», деб очиқ айтиб қўйдилар. Муслим ривояти. Шунинг учун имомнинг ҳалолни ҳаром қилишга ёки ҳаромни ҳалол қилишга, бирон ҳукмни бекор қилишга ёки бирон ҳукмга амал қилишни тўхтатиб қўйишга ҳечам ҳаққи йўқ. Бундай қилиши ҳалол бўлмайди. Чунки бундай қилиш ҳар бир мусулмонга ҳаром бўлганидек, халифага ҳам ҳаромдир. Мусулмонларнинг манфаати фалон нарсани ҳаром қилишни ва фалон нарсани мубоҳ қилишни тақозо қилди деган баҳона ўтмайди. Чунки Аллоҳ мусулмонлар манфаатини муайян ҳукмлар билан белгилаб қўйган. Шунинг учун агар манфаат бу ҳукмлардан бошқасида деб биладиган бўлса, у бу ҳукмларни насх қилган бўлади. Бу эса мутлақо жоиз эмас. Шунинг учун

«мусулмонлар ишларини бошқариш халифага бу ишларни ўз ижтиҳоди билан билганича юритиш ҳуқуқини беради», деган гап кетмайди. Чунки Аллоҳ халифага мусулмонлар ишларини Китоб ва Суннат, яъни шаръий ҳукмлар билан бошқариш ва шу шаръий ҳукмлар доирасида ижтиҳод қилиш ҳуқуқини берган. Демак у фаръий (иккинчи даражали) ишларда ижтиҳод қиласиди. Фаръий ишларнинг асосларида умумий насс келган бўлади. Лекин бу ишларнинг ўзида насс келмаган бўлади. Шунинг учун халифа ўзи яхшироқ ва фойдалироқ деб биладиган нарсани танлашда ижтиҳод қиласиди. Аммо Аллоҳ ҳукми келган нарсада халифанинг ижтиҳод қилишига хечам ўрин йўқ. Аксинча у шаръий ҳукмни қандай бўлса шундай, ҳеч қандай ўзгартириш киритмай ва бузмай ижро қилишга мажбурдир. Тўғри, у бирон амал ҳақида у мубоҳ, лекин муқаррар равишда ёки гумоннинг ғолиб бўлиши билан шариат ҳаром қилган ҳаромга олиб келади, деган раъйда бўлиши мумкин. Масалан бир муайян китобнинг қўлма-қўл юриши одамларнинг ўз динларидан фитналанишига олиб келади ёки одамлар ўртасида фисқу-фужур тарқалишига олиб келади, деб уни ман қилишни буюриши мумкин. Халифа бир амалнинг мубоҳлигини билиши, лекин гумон ғолиблиги билан у шариат йўқ қилишни вожиб қилган азиятга олиб келади деган раъйда бўлиши мумкин. Масалан у товарларни магазинлар олдига қўйиб қўйиш йўловчиларга халақит ёки озор беради, деб бу мубоҳни ман қилиши ва уни қиласидиган ҳар бир кишини жазолаши мумкин. Лекин бу ҳалолни ҳаром қилиш эмас, балки: **«ҳаромга олиб борадиган восита ҳаромдир»** деган қоидадан ва **«мубоҳ бўлакларидан ҳар қандай бўлак агар заарли бўлса ёки заарга олиб келса ана шу бўлак ҳаромдир, ишнинг ўзи эса мубоҳлигича қолаверади»**, деган қоидадан халифанинг ўзи ёки бошқаси истинбот қилиб, табаний қилган бир шаръий ҳукмни ижро қилишdir. Бу ҳолатда халифа ана шу ишни қилиши вожиб бўлади. Чунки у қилиш вожиб бўлган шаръий ҳукмдир. Шунинг учун халифа мубоҳни эмас, ҳаромни ман қилган бўлади. Шунингдек бу ерда бирон иш ёки бирон ҳукм бўлиб, уни бир неча фаръий ишлар воситасида, яъни аслининг далили умумий келган, лекин ўзи тўғрисида бир хос далил келмаган фаръий ишлар воситасида қилиш мумкин бўлса, бу ҳолатда ана шу восита бўлувчи фаръий ишларнинг ҳаммаси мубоҳлар жумласидан бўлиб қолади. Бунга мисол қилиб одамларнинг халифа ҳақидаги

раъйини ёки уларнинг Шўро мажлисига ўзлари вакил қилган кишилар ҳақидаги раъйларини билишга эришишни келтириш мумкин. Шунинг учун у «сайлов қонуни» деб аталадиган нарсага ўхшайди. Демак шаръий ишларнинг ҳаммаси мубоҳ бўлиб, халифа улардан бирига буюриб, бошқасига буюрмаслиги жоиз. Бу пайтда унга итоат этиш вожиб бўлади. Бу ҳолатда бир мубоҳни вожиб қилган ва бошқа мубоҳни ман қилган бўлмайди. Аксинча бир ҳукмни ҳамда шу ҳукмнинг бажарилишига олиб келадиган воситани табаний қилган ҳукмда ва шу ҳукм ижросига олиб келадиган ишларда итоат этиш вожиб бўлади. Чунки бу ишлар ҳукмга тобедир. Тобе эса ўзи тобе бўлган нарсанинг ҳукмини олади. Идорий қонунлар ва низомларнинг барчаси мана шу қабилдандир. Чунки улар бир мубоҳга амал қилишдир, халифа табаний қилган ҳукмга тобе бўлган нарсаларга амал қилишдир. Унга амал қилиш бошқасини тарк қилишни, яъни ман қилишни тақозо қилади. У худди ҳукмларни табаний қилиш каби бўлиб, бунда халифа шаръий ҳукмлар доирасидан чиқмайди ва бир мубоҳни вожиб қилиб, бошқа мубоҳни ҳаром қилган бўлмайди. Аксинча шариат унга табаний қилиш хукуқини берган ҳукмларни ва шу ҳукмлар ижросига олиб келадиган нарсаларни табаний қилган бўлади. Демак ҳаромга ёки озорга олиб келадиган нарсани ман қилиш ва бир неча услублардан бир муайян услугуга амал қилиш бўлган мана шу уч ҳолатда халифа шаръий ҳукмлар доирасидан ҳам, ўзига берилган табаний қилиш хукуқи доирасидан ҳам чиқиб кетган бўлмайди. Улардан ҳар бирининг ўз шаръий далили бор. Шунга кўра бу ерда халифанинг қайсиdir шаръий ҳукмни манфаат деган ҳужжат билан ўзгартиришини оқладиган хеч қандай асос йўқ. Аксинча барча нарсалар борасида ҳамма шаръий ҳукмларга тўла амал қилиб, уларнинг доирасидан мутлақо чиқмаслиги вожиб.

Аммо Росулуллоҳ мусулмонлар ишларини бошқариш учун бир канча мубоҳларни ҳаром ва ман қилгандар, деган гапга келсак, унда имомнинг мусулмонлар ишларини бошқариш учун шундай қилиши жоизлигига ҳеч қандай ҳужжат йўқ. Чунки Росулуллоҳ шаръий ҳукмни олиб келувчиidir. Шунинг учун агар бирон мубоҳ ҳукмни ҳаром ёки бирон ҳаром ҳукмни мубоҳ қилган бўлсалар, демак уни мансух

қилган бўладилар. Мансух қилиш эса Китоб ва Суннатга, яъни Қуръон ва ҳадисга хос бўлиб, пайғамбардан бошқанинг бунга мутлақо ҳаққи йўқ. Энди Пайғамбар ﷺ нинг мубоҳ нарсадан муайян нарсаларни ман қилганига келсак, ўша нарса Аллоҳ ҳаром қилган бирон озорга ёки ҳаромга олиб келувчи бўлган бўлади. Бу эса ишларни бошқариш сирасига кирмайди, балки бизга шаръий ҳукмни йўлга қўйиб беришидир. Демак ишларни бошқариш ва манфаат деган хужжат билан имомга ҳукмларни ўзгартириш ҳуқуқини беришга бу далил қилиб олинмайди. Росууллоҳ ﷺ баъзи ишларини кўриб чиқиш билан бу нарса аниқ аён бўлади. Жумладан:

1 – Ривоят қилинишича, Табук ғазотида Росууллоҳ ﷺ Ҳажар (Мадина ва Шом ўртасидаги водий) яқинидан ўтиб қолдилар. Одамлар у ерга тушиб, унинг қудуғидан сув олишаётган эди. Улар кечки пайт қайтишгач Росууллоҳ ﷺ:

«لَا تَشْرُبُوا مِنْ مَا نَهَا شَيْئًا وَلَا تَنْوَضُوا مِنْهُ لِلصَّلَةِ، وَمَا كَانَ مِنْ عَجِينٍ عَجَتَتُمُوهُ فَاعْلَمُوْهُ الْإِبْلُ وَلَا تَأْكُلُوا مِنْهُ شَيْئًا، وَلَا يَخْرُجَنَّ أَحَدٌ مِنْكُمُ اللَّيْلَةِ إِلَّا وَمَعَهُ صَاحِبٌ لَهُ»

«Унинг сувидан ичманглар, ундан намоз учун тахорат олманглар. Ундан ҳамир қилган бўлсангиз, уни туяларга ём қилиб беринглар, ундан ҳеч нарса еманглар. Биронтангиз кечаси ҳамроҳсиз чиқмангиз», дедилар. Буни Табароний «тарих»ида ривоят қилди. Бу мисолдан Росууллоҳ ﷺ бир мубоҳ нарсани истеъмол қилишдан қайтаргани кўриниб туриди. Демак Пайғамбаримиз ﷺ бир мубоҳ нарсани ҳаром қилган бўлиб чиқади. Аслида эса бу ҳодисанинг воқеси бошқачадир. Унинг воқеси шуки, Росууллоҳ ﷺ мубоҳ ҳукмдан ва мубоҳ нарсадан эмас, балки мубоҳ нарсадаги муайян нарсадан қайтардилар. Бу муайян нарсанинг бир заарга олиб келиши муқаррар эди. Шу боис бу заарга тушиб қолишини ҳаром қилиб насс келган эди. Демак ана шу қудуқдан сув ичиш аниқ заарга олиб келишини Росууллоҳ ﷺ билганлар. Демак Росууллоҳ ﷺ қилган иш мубоҳни ҳаром қилиш эмас, балки шариат ҳаром қилган заарга олиб келувчи нарсани ҳаром қилиш бўлиб чиқади. Заар эса қўшиннинг азиятга учраши эди. Шунингдек Пайғамбаримиз ﷺ нинг ёлғиз чиқишдан қайтаргандлари ҳам мубоҳ ишдаги бир муайян ишдан қайтаришдир. Зеро бу муайян иш шариат ҳаром қилган заарга муқаррар олиб келар эди. Бунга далил шуки, Росууллоҳ ﷺ

буюрган одамлар у киши буюрган нарсаларни қилишди. Фақат бани Соидадан икки киши қилмади. Улардан бири хожати учун чиқкан бўлса, иккинчиси тусини излагани чиқди. Хожати учун чиқкан киши йўлда бўғилиб қолди. Тусини қидириб кетган кишини эса шамол кўтариб Той тофига улоқтирди. Бу ҳақда Росууллоҳ ﷺга хабар берилгач, Пайғамбаримиз ﷺ:

«أَلَمْ أَنْهُكُمْ أَنْ يَخْرُجَ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا وَمَعَهُ صَاحِبُهُ»

«Ахир сизларни ҳамроҳсиз чиқишдан қайтармовдимми», дедилар. Шундан сўнг Росууллоҳ ﷺ йўлида дардга учраган киши ҳаққига дуо қилган эди, у шифо топиб тузалди. Той тофига тушиб қолган иккинчи кишини эса Тойлик бир киши Росууллоҳ ﷺ Мадина га келган пайтда Пайғамбаримиз ﷺга ҳадя қилди. Бунга яна бир далил шуки, Росууллоҳ ﷺ Ҳажар яқинидан ўтаётиб кийимини юзига ёпиб олди ва тусини тезлатиб бундай дедилар:

«لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ الَّذِينَ ظَلَمُوا إِلَّا وَآتَشْمَ بَاكُونَ خَوْفًا أَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَهُمْ»

«Зулм қилган кимсаларнинг уйларига кирманглар. Агар кирсангиз уларнинг бошига тушган мусибатга ўхшаш мусибат сизга ҳам тушиб қолишидан қўрқиб йиғлаган ҳолда киринглар».

Шу ўринда мубоҳ феълдаги бир муайян феълни ҳаром қилиш билан мубоҳ феълнинг ўзини ҳаром қилиш ўртасидаги ёки мубоҳ нарсадаги бир муайян нарсани ҳаром қилиш билан мубоҳ нарсанинг ўзини ҳаром қилиш ўртасидаги фаркни мулоҳаза қилиш лозим бўлади. Мубоҳ феълни ҳаром қилиш шундай бўладики, бу феълни шариат мубоҳ қилган бўлади. Шунда ҳоким ундан заарар бўляпти деган хужжат билан уни ҳаром қилади. Масалан хориждан товар келтиришни олайлик. Уни шариат мубоҳ қилган. Шунда ҳоким товар келтиришнинг мубоҳлиги саноат корхоналарининг зарар кўришига сабаб бўляпти деган раъйга келади-да, уни ҳаром қилади. Мана шу мубоҳ феълни ҳаром қилишdir. Бу эса ҳокимга мутлақо жоиз эмас. Чунки шариат уни мубоҳ қилган пайтда унинг фойдали ёки заарли эканини биларди. Шариат унга мубоҳлик ҳукмини берган экан, демак уни ҳаром қилиш ҳеч дуруст бўлмайди. Чунки бундай қилиш шариат ҳукмини мансух қилиш бўлади. Бу эса мутлақо ботилдир. Аммо мубоҳ феълдаги бир муайян феълни ҳаром қилишга келсак, у шундай бўладики, шу мубоҳдаги ишлардан бири шариат ҳаром қилган заарга олиб

келадиган бўлиб қолади. Шунда ҳоким ана шу заарни йўқотиш учун бу ишни ҳаром қилиш фикрига тушади. Масалан шакарни импорт қилиб олиб келишни олайлик. Ҳоким уни импорт қилиб келтириш юртдаги шакар корхоналарининг банкрот бўлишига ва ёпилишига олиб келади ва шакар олиб келишда юртни кофирларга мухтож қилиб қўяди деган фикрга келади. Мана шу пайтда ҳокимнинг бутун Умматдан заарни даф этиш, яъни Умматнинг зарур нарсаларда кофирларга мухтож бўлиб қолишини даф этиш учун шакар импортини ман қилиши жоиз бўлади. Мана шу ҳолатда бу мубоҳ ишни ман қилиши жоиз бўлади ва бу мубоҳни ҳаром қилиш бўлмайди. Аксинча мубоҳ, яъни импорт қилиб келтириш мубоҳлигича қолаверади. Шунинг учун у мубоҳни ҳаром қилиш бўлмайди, аксинча мубоҳ ишдаги бир мубоҳ ишни ҳаром қилиш бўлади. Бу ҳаром қилиш Росулуллоҳ ﷺ нинг бир муайян қудуқдан сув ичишни ҳаром қилганига ўхшайди. Пайғамбаримиз ﷺ ўша қудуқда зарар борлигини билдилар. Демак Пайғамбаримиз ﷺ бир мубоҳни, яъни сувни ҳаром қилмадилар, балки мубоҳдаги бир муайян ишни, яъни ана шу қудуқдан ичишни ҳаром қилдилар. Шунинг учун мубоҳ ишдаги бир мубоҳ ишни ҳаром қилиш жоиз бўлди. Аммо мубоҳ ишнинг ўзини ҳаром қилиш мутлақо жоиз эмас.

2 – Ривоят қилиниicha, Росулуллоҳ ﷺ Табукдан қайтаётиб ўзидан олдин йўлдаги сувга етиб борган кишиларнинг то ўзи етиб келмагунича ундан ичишларини ман қилдилар. Бир гуруҳ мунофилар олдинроқ етиб бориб ўша сувдан ичишди. Росулуллоҳ ﷺ етиб келиб, олдинроқ келган ўша кимсаларнинг сувни ичиб қўйишганини кўрди ва сув топмади. Шунда Пайғамбаримиз ﷺ ўша олдин етиб келиб, сувни ичиб қўйган кимсаларни лаънатлади. Бу ҳам мубоҳ нарса жумласидан бўлган, лекин заرارга олиб келадиган бир муайян нарсани ман қилишдир. Зарар – саҳрова сувга ўта қаттиқ эҳтиёж бўла туриб, сувнинг бир қисмига якка ўзлари эга бўлиб олиб, қолган аскарларни ундан маҳрум қилиш эди. Шунинг учун бу ишларни бошқариш деган ҳужжат билан мубоҳ нарсани ҳаром қилиш бўлмайди.

3 – Муслим Амр ибн Шариддан, у отасидан ривоят қилиниicha, Сақиф вакиллари ичida моҳов касали билан оғриган бир киши бор эди. Набий ﷺ унга:

«إِنَّا قَدْ بَيَّنَنَاكَ فَارْجُعْ»

«Биз сендан байъат олиб бўлдик, қайтавер», деб хабар юбордилар ва уни одамларга аралашишдан ман қилдилар. Бу мубоҳни ҳаром қилиш эмас, балки азиятга олиб келадиган ишни ҳаром қилишдир. Шунинг учун бошқа бир ҳадисда:

«فِرَّ مِنَ الْمَجْنُومِ فَرَأَكَ مِنَ الْأَسَدِ»

«Моховдан арслондан қочгандек қоч», деган сўзлар келган. Бу ҳадисни Ахмад Абу Ҳурайрадан ривоят қилди.

Шундай қилиб бу тўғрида ҳужжат қилиб келтириладиган Росууллоҳ ҳадисини кўздан кечирилса, унда мубоҳ нарсани ҳаром қилиш йўқлиги, аксинча мубоҳ нарсадаги бир муайян нарсани ҳаром қилиш борлиги, бу муайян нарса шариат ҳаром қилган заرارга олиб келиши аён бўлади. Шунинг учун бу имомнинг мубоҳ нарсалардаги муайян нарсаларни ва мубоҳ ишлардаги муайян ишларни – агар бу нарса ва ишлар шариат ман қилган заرارга олиб келадиган бўлса – ман қилиш ҳукуқига эга эканлигига далил бўлади. Аммо саҳобалардан ривоят қилинган ҳодисаларга келсак, уларнинг ҳаммасини кўриб чиқиладиган бўлса, улар шариат ман қилган ҳаромга ёки заرارга олиб келадиган мубоҳни ҳаром қилиш эканлиги кўзга ташланади. Уларнинг орасида бир шаръий ҳукмни ёки шариат буюрган бир ишни адо этиш учун мубоҳ ишни лозим қилиб, бошқасини ман қилиб қўйилган ҳодисалар бор бўлиб, бу услугбларни табаний қилиш қабилидаги ишdir ва у имомга жоиздир. Бунга мисол қилиб Умар томонидан девонлар тузилганини, Усмон томонидан битта мусҳаф қолишини лозим қилиб қўйилгани, бошқа ҳамма мусҳафлар ёқиб юборилганини келтириш мумкин. Умарнинг саҳобаларга – ҳадис билан машғул бўлишиб, Қуръонга вақтлари қолмаётгани учун – ҳадис билан шуғулланишни камайтиришни лозим иш қилиб қўйгани, кибор саҳобаларни – одамлар улар билан фитналаниб қолмаслиги учун ва ҳатто ўзлари ҳам дунё билан фитналаниб қолмасликлари учун – Мадинадан чиқиб фатҳ қилинган мамлакатларга боришдан ман қилиши ҳам шу қабилдаги ишdir. Шунингдек волийлар, ҳокимлар ва халифаларнинг новвойларга хамирга тер оқиб тушмаслиги учун пешонасига дурра боғлаб олишни, бурнидан хамирга бирон нарса тушмаслиги учун бурнига ҳам бир парча мато ўраб олишни, қўлтиғидан хамирга бирон нарса тушмаслиги учун

қўлтиғидаги тукларни тозалашни мажбурий қилиб қўйиши ва бошқалар фикҳ китобларида келган нарсалардан бўлиб, уларнинг ҳаммаси: «**ҳаромга олиб борадиган восита ҳаром**», деган қоида ва: «**аниқ заарга олиб борадиган хар бир муайян нарса ҳаромдир**», деган қоида остига киради. Уларда халифанинг манфаат ёки ишларни бошқариш деган хужжат билан мубоҳни ҳаром қилиши ёки ҳаромни мубоҳ қилиши жоизлигига далолат қиладиган ҳеч нарса йўқ. Шунга кўра ажнабий тушунчадаги қонунлар модомики халифанинг бир шаръий ҳукмни табаний қилиб, шу ҳукмни мажбурий қилиб қўйишдаги амри эмас экан, бу қонунларга итоат қилиш вожиб эмас. Чунки қонунлар халифа табаний қилган шаръий ҳукмлар бўлади, улардан бошқаси қонун бўлмайди. Лекин халифа шаръий ҳукмларни ёки шаръан талаб қилинадиган амал ва ишларни адо этиш учун ўзи лозим кўрадиган қоидаларга буюриши мумкин. Булар идорий қонунлар ва идорий низомлар кабилардир. Бу эса услубларни табаний қилиш ҳисобланади ва ҳукмларни табаний қилишга тобе бўлади. Бу қонунларга итоат қилиш вожиб. Чунки уларни халифа табаний қилган ва улар Аллоҳ Таолонинг:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا رَسُولَ وَأُولَئِنَّا الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾

«Эй мўминлар, Аллоҳга итоат қилингиз, ва пайгамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни мусулмон) ҳокимларга бўйинсунингиз!»

[Нисо: 59]

деган қавли остига киради. Итоат қилиш лафзи умумий келгани учун шариат ман қилмаган хар бир нарсани ўз ичига олади.

Жиҳод

Жиҳод – Аллоҳ йўлидаги жангда бор кучини бевосита сарфлаш ёки мол ёки раъй ёки одам сонини кўпайтириш ёки бошқа нарсалар билан ёрдам беришdir. Демак Аллоҳ калимасини олий қилиш учун қилинадиган жанг жиҳодdir. Аллоҳ йўлида раъй билан жиҳод қилиш шуки, агар раъй бевосита Аллоҳ йўлидаги жангта тааллуқли бўлса, у жиҳодdir. Агар бевосита тааллуқли бўлмаса шаръий жиҳод бўлмайди. Гарчи унда машаққатлар бўлса ҳам, гарчи унинг натижасида Аллоҳ калимасини олий қилиш учун фойдалар келиб чикса ҳам шаръий жиҳод хисобланмайди. Чунки шаръий жиҳод фақат жангга хос бўлиб, унга жангга бевосита алоқадор барча нарсалар киради. Масалан ёзувчилик ва хитоб раъини олайлик. Агар хитоб жангга бевосита тааллуқли бўлса – масалан армияни жангга файратлантириш учун қилинган хитоб ёки душманларга қарши жанг қилишга ундовчи мақола каби – бундай раъий жиҳодdir. Акс ҳолда жиҳод ҳисобланмайди. Шунга кўра сиёсий кураш ва мусулмонларнинг золим ҳокимларига қарши туришни жиҳод деб аталмайди. Гарчи бунинг савоби катта ва мусулмонлар учун фойдаси улкан бўлса ҳам. Чунки бу ердаги масала машаққат ёки фойда эмас. Аксинча масала шу калиманинг шаръий маъносидir. Шаръий маъно эса жанг қилиш ва жангга алоқадор барча раъий, хитоб, ёзишма, ҳийла ва бошқа нарсалардир.

Жиҳодга сабаб жизя олиш эмас. Гарчи биз жизяни олган пайтимизда душманларга қарши жанг қилишни тўхтатсан ҳам. Аксинча жиҳодга сабаб биз жанг қиладиган кимсаларнинг даъватни қабул қилишдан бош тортган кофирлар эканидир. Аллоҳ Таоло деди:

﴿قَاتَلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا تُحِرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّىٰ يُعَطُوا الْجِزِيرَةَ﴾

﴿عَنْ يَدِهِمْ صَفِرُونَ﴾

«Аллоҳга ва охират кунига ишонмайдиган, Аллоҳ ва Унинг пайгамбари ҳаром деган нарсани ҳаром деб билмайдиган, Ҳақ (яни Ислом) динига эътиқод қилмайдиган ахли китоблардан иборат бўлган кимсаларга қарши то улар хорланган (маглуб)

ҳолларида ўз қўллари билан жизя тўламагунларича, жанг қилингиз!»

[Тавба: 29]

Демак уларда куфр сифати борлиги учун уларга қарши жанг қилиш буюрилди. Яъни уларга қарши жанг қилинглар, чунки улар Аллоҳга ва охират кунига имон келтиришмайди... деган маънода буюрилди. Мана шу сифат жангни белгилаб беради ва жиходга сабаб бўлади. Демак жанг қилишга сабаб куфрдир. Бошқа оятда шундай дейилган:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُواْ قَتَلُواْ الَّذِينَ يَلْوَنُكُمْ مِّنَ الْكُفَّارِ وَلَيَجِدُوْا فِيْكُمْ غِلْظَةً﴾

«Эй мўминлар, ёнларингиздаги кофирларга қарши жанг қилинглар ва улар сизлардаги қуч-қувватни кўшишин!»

[Тавба: 123]

Демак Аллоҳ улардаги куфр сифатига қарши жанг қилишга буюриди. Бундай ояtlар кўп. Масалан:

﴿فَقَاتَلُواْ أُولَئِيَّةَ الشَّيْطَنِ﴾

«Бас, шайтоннинг дўстларига қарши жанг қилингиз!» [Нисо: 76]

﴿فَقَاتَلُواْ أُبِيَّةَ الْكُفَّرِ﴾

«Куфр етакчиларига қарши жанг қилингиз!»

[Тавба: 12]

﴿وَقَاتَلُواْ الْمُشْرِكِينَ كَافَةً﴾

«Барчангиз мушиқкларга қарши жанг қилингиз!»

[Тавба: 36]

Бу ояtlарнинг ҳаммасида Аллоҳ жанг сабабчиси бўлган муайян сифатга, яъни куфрга қарши жанг қилишга буюриди. Аммо кофирларнинг хорларча жизя беришига келсак, Қуръон уни жанг сабаби эмас, жангни тўхтатиш сабаби қилиб қўйди. Шунга асосан жиходга сабаб куфр бўлди. Шунинг учун агар биз жанг қиласидиган кимсалар даъватни қабул қилишса мусулмон бўладилар. Агар Исломни қабул қилишдан бош тортишса, лекин жизя тўлашга ва Ислом ҳукмлари билан бошқарилишга рози бўлишса, бу улардан қабул қилинади ва уларга қарши жанг қилиш тўхтатилади. Чунки уларни Исломни қабул қилишга мажбурлаш жоиз эмас. Модомики улар Ислом билан ҳукм юритилишини қабул қилиб, жизя тўлашга рози бўлишар экан – гарчи Исломни қабул қилишмаган бўлса ҳам – даъватга бўйсунишган бўлади. Шунинг учун уларга қарши жанг қилиш жоиз бўлмайди. Аммо агар жизя тўлашни қабул қилишсаю, лекин Ислом билан бошқарилишдан бош тортишадиган бўлса, бу ҳолда халифанинг буни улардан қабул

қилиши жоиз бўлмайди. Чунки жанг сабаби уларнинг даъватни қабул қилишдан бош тортган кофирлар эканлиги эди. Бу ҳолатда мана шу сабаб ҳамон мавжуд бўлиб турган бўлади. Демак уларга қарши жанг қилиш фарз бўлиб қолаверади, унинг фарзлиги мусулмонлардан соқит бўлмайди. Аммо ташқи ва ички вазиятлар нокулай бўлгани боис халифа жизяни қабул қилишга ва кофирларни ўзларига куфр низоми билан ҳукм юритишлирига кўйиб беришга мажбур бўладиган шартномаларга келсак, бу зарур ҳолатларда шариат рухсат берган мажбурий ҳолатдир. Шунга кўра жиход сабаби биз жанг қиласидиган кимсаларнинг даъватни қабул қилишдан бош тортган кофирлар эканидир. Жиход учун бундан бошқа сабаб йўқ. Кофирларнинг хорларча жизя бериши жангни тўхтатишга сабаб эканига келсак, жизяни араб мушрикларидан бошқалардан олинади. Араб мушрикларидан эса жизя қабул қилинмайди. Улар ё Исломга киради ёки уларга қарши жанг қилинади. Бунга далил Аллоҳ Таолонинг ушбу қавлидир:

﴿تُقْتَلُوْهُمْ أَوْ يُسْلِمُوْنَ﴾

«(Ўшанда ё) улар билан уришасизлар, ёки улар (жанг-жадалсиз) Исломга кирадилар» [Фатҳ: 16]

Жиход Куръон ва ҳадис наssi билан фарзdir. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَقَاتِلُوْهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيَكُونُ الَّذِيْنُ لِلَّهِ بِأَكْبَرَ﴾

«То фитна тугаб, бутун дин Аллоҳ учун бўлгунга қадар улар билан урушингиз!» [Бакара: 193]

﴿قَاتَلُوا الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا تُحِرِّمُوْنَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِيْنُوْنَ دِيْنَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِيْنَ أُتُّوا الْكِتَابَ حَتَّىٰ يُعَظِّمُوْا الْجِزِيَّةَ عَنْ يَدِِهِمْ صَغِرُوْنَ﴾

«Аллоҳга ва охират кунига ишонмайдиган, Аллоҳ ва Унинг пайгамбари ҳаром деган нарсани ҳаром деб билмайдиган, Ҳақ (яни Ислом) динига эътиқод қилмайдиган ахли китоблардан иборат бўлган кимсаларга қарши то улар хорланган (мағлуб) ҳолларида ўз қўллари билан жизя тўламагунларича, жанг қилингиз!» [Тавба: 29]

﴿كِتَبَ عَلَيْكُمُ الْقِنَان﴾

«Сизларга жаңғ қилишиңгиз фарз қилинди»

[Бақара: 216]

﴿إِلَّا تَنْفِرُوا يُعَذِّبُكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

«Агар (жиходга) чиқмасанғизлар, (Аллоҳ) сизларни аламли азоб билан азоблар» [Тавба: 39]

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِذَا آمَنُوا قَاتَلُوا الَّذِينَ يُلُونَكُمْ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَلَيَحِدُوا فِي كُمْ غِلَظَةً﴾

«Эй мұмиллар, ёnlарингиздаги коғирларга қарши жаңғ қилинглар ва улар сизлардаги күч-күvvатни күришсін!» [Тавба: 123]

Анасадан ривоят қилинади, Росууллох ﷺ дедилар:

«جَاهَدُوا الْمُشْرِكِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَلْسِنَتِهِمْ»

«Мушрикларга қарши молларингиз, қўлларингиз ва тилларингиз билан жиход қилинглар». Насойи ривояти. Яна Анасадан ривоят қилинади, Набий ﷺ дедилар:

«لَغَدْوَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ رَوْحَةٌ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا»

«Аллоҳ йўлидаги жиҳодда бир қун тонг оттириш ёки кеч киритиш дунё ва ундаги нарсалардан яхшироқдир». Бухорий ривояти. Анас Набий ﷺнинг шундай деганини ҳам ривоят қилди:

«أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّىٰ يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»

«Мен одамларга қарши то улар Ла илаха иллаллоҳ демагунларича жаңғ қилишга буюрилдим». Имом Аҳмад ва Абу Довуд Анасадан Росууллох ﷺнинг шундай деганини ривоят қилдилар:

«... وَالْجَهَادُ ماضٌ مُنْدُ بَعْتَنِي اللَّهُ إِلَيْيَ أَنْ يُقَاتِلَ آخِرُ أُمَّتِي الدَّجَالَ، لَا يُبِطِّلُهُ جَوْرٌ جَائِرٌ، وَلَا عَدْلٌ عَادِلٌ»

«... Жиҳод Аллоҳ мени юборганидан бошлаб то охирги Умматим дажжолга қарши жаңғ қилгунига қадар давом этади. Уни золимнинг зулми ҳам, одилнинг адолати ҳам бекор қилолмайди». Зайд ибн Холиддан ривоят қилинишича, Росууллох ﷺ шундай дедилар:

«مَنْ جَهَّزَ غَازِيًّا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَقَدْ غَرَّ وَمَنْ خَلَفَهُ فِي أَهْلِهِ بِخَيْرٍ فَقَدْ غَرَّ»

«Ким Аллоҳ йўлида бир ғозийни тийёрласа ўзи ҳам ғазот қилибди, унинг ўрнига унинг аҳлига яхшилик билан қараб турган киши ҳам ғазот қилибди». Абу Довуд ривояти. Ато ибн Язид Лайсийдан ривоят қилинишича, Абу Саид Худрий رض унга ушбу хадисни айтиб берган: Ё Росууллоҳ, одамларнинг энг афзали ким, дейилганида Росууллоҳ ﷺ:

«مَوْمِنٌ يُحَاجِهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِنَفْسِهِ وَمَالِهِ»

«Аллоҳ йўлида жони ва моли билан жиҳод қиласиган мўмин», деб жавоб бердилар. Бухорий ривояти. Росууллоҳ ﷺ яна дедилар:

«مَنْ مَاتَ وَلَمْ يَغْرُرْ، وَلَمْ يُحَدِّثْ بِهِ نَفْسَهُ، مَاتَ عَلَى شَعْبَةِ مِنْ نِفَاقٍ»

«Ким ғазот қилмаган ва буни кўнглига келтирмаган ҳолда ўлса, мунофиқликнинг бир бўлаги билан ўлибди». Муслим ривояти. Ибн Абу Авфодан Росууллоҳ ﷺнинг шундай дегани ривоят қилинди:

«وَأَعْلَمُوا أَنَّ الْجَنَّةَ تَحْتَ ظَلَالِ السَّيُوفِ»

«Билингларки, жаннат қиличлар сояси остидадир». Бухорий ривояти. Абу Ҳурайрадан ривоят қилинади:

«مَرَّ رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ بِشَعْبٍ فِيهِ عُيِّنَةٌ مِنْ مَاءِ عَذْبَةٍ فَاعْجَبَتْهُ لَطِيفَةٌ فَقَالَ: لَوْ اعْتَرَلْتُ النَّاسَ فَأَقَمْتُ فِي هَذَا الشَّعْبِ، وَلَكِنْ أَفْعَلَ حَتَّى أَسْتَأْذَنَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فَذَكَرَ ذَلِكَ لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ فَقَالَ: لَا تَفْعَلْ فَإِنْ مَقَامًا أَحَدَكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَفْضَلُ مِنْ صَلَاتِهِ فِي بَيْتِهِ سَبْعِينَ عَامًا»

«Росууллоҳ ﷺ сахобаларидан бир киши бир дарадан ўтиб қолди. У ерда ширин сувли бир булоқ бор эди. Унинг ширин суви унга ёқиб қолди ва: одамлардан узлатда мана шу дарада яшасаммикин, лекин Росууллоҳ ﷺдан изн сўрамагунимча бундай қилмайман, деди. Сўнг буни Росууллоҳ ﷺга айтди. Пайғамбаримиз ﷺ: йўқ, бундай қилма, чунки сизлардан бирингизнинг Аллоҳ йўлидаги (жиҳоддаги) мақоми уйида етмиш йил намоз ўқиганидан кўра афзалроқдир, дедилар». Термизий ривояти.

Жиҳодни биринчи бўлиб бошлаш фарзи кифоядир. Душман ҳужум қилган кишиларга фарзи айн бўлиб, улардан бошқаларга фарзи кифоядир. Бу фарз то душман ҳайдаб чиқарилиб, Ислом ери унинг ифлослигидан тозаланмагунча

соқит бўлмайди. Жиҳодни биринчи бўлиб бошлаш фарзи кифоя эканлигининг маъноси, гарчи душман бизга қарши жанг бошламаса ҳам биз унга қарши жанг бошлашимиздир. Шунинг учун бирон замонда мусулмонлардан хеч ким биринчи бўлиб жанг бошламаса, уни тарк қилиш сабабли ҳамма гуноҳкор бўлади. Агар Миср аҳли биринчи бўлиб жанг бошласа, бу фарз Индонезия аҳолисидан соқит бўлади. Чунки мусулмонларнинг уруш ҳолатидаги кофирларга қарши жанг қилиши амалда вужудга келиб, жиҳод фарзи адо бўлган бўлади. Аммо агар мусулмонлар билан кофирлар ўртасида уруш чиқиб, ёлғиз Миср аҳлиниң уларга қарши жанг қилиши кифоя қилмаса, Миср ва Ироқ аҳлиниң жанг қилишининг ўзи билангина жиҳод фарзи Ҳиндистон ва Индонезия аҳлидан соқит бўлмайди. Аксинча то кифоя қилгунига қадар душманга яқинроқ жойлашган юрт ахлига, ундан сўнг бу юрга яқинроқ жойлашган юрт ахлига фарз бўлади. Агар ҳамма мусулмонлар жангга кирмагунича бу юртлар аҳлиниң жанг қилишининг ўзи кифоя қилмаса, жиҳод то душман енгилмагунигача ҳамма мусулмонларга фарз бўлиб қолади. Жиҳод агар халифа сафарбарлик эълон қилмаса фарзи кифоя бўлади. Аммо сафарбарлик эълон қилса, жиҳод фарзи айн бўлиб қолади. Бунга далил Аллоҳ Таолонинг ушбу қавлидир:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ إِذَا آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ أَنْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَنَّا قَاتَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ﴾

«Эй мўминлар, сизларга нима бўлдики, Аллоҳ йўлида (жиҳодга) чиқинглар, дейилса, ўз ерингизга (яъни, юртингизга) ёпишиб олдингиз?!» [Тавба: 38]

Яна бир далил Росууллоҳ ғизнинг ушбу сўзидир:

«وَإِذَا اسْتَفْرَثُمْ فَانْفِرُوا»

«Агар сафарбар қилинсангиз (жиҳодга) қўзгалинглар». Бухорий ва Муслим ривояти. Исломий давлатда жиҳоддаги кифояликнинг маъноси бир қавм жиҳодга қўзғалиб, уларнинг жанг қилишининг ўзи кифоя қилишидир. Улар ё жангчилар бўлишади ва уларнинг шу мақсад учун маҳсус ташкилотлари бўлади. Бундай ҳол Умар даврида бўлган эди. Ёки ўзларини жиҳодга қўнгилли равишда тайёрлаган кишилар бўлишади. Бундай ҳол Абу Бакр даврида кузатилган эди. Булар биланми ёки улар биланми ёки уларнинг ҳаммаси биланми – душман уларни нишонга олган пайтда – мустаҳкам ҳимояланиш вужудга келадиган бўлса, жиҳод уларга фарзи кифоя бўлади.

Агар уларнинг ўзи билангина мустаҳкам ҳимояланиш вужудга келмайдиган бўлса, халифа бошқаларни ҳам жиходга тайёрлайди ва ҳоказо. Жиҳодни биринчи бўлиб бошлашнинг маъноси душманга қарши жангни тўғридан-тўғри бошлаш эмас. Аксинча уни аввало Исломга даъват қилиш шарт.

Шунинг учун мусулмонларнинг исломий даъват етиб бормаган кишиларга қарши жанг қилишлари дуруст бўлмайди. Аксинча кофирларни аввало Исломга даъват қилиш лозим. Бундан бош тортишса жизя тўлашлари талаб қилинади. Бундан ҳам бош тортишса уларга қарши жанг қиламиз. Муслим Сулаймон ибн Бурайдадан, у отасидан ривоят қиласди:

«كَانَ رَسُولُ اللَّهِ إِذَا أَمَرَ أَمِيرًا عَلَىٰ جِيْشٍ أَوْ سَرِيَّةٍ أَوْ صَاهَ فِي خَاصَّتِهِ بَنْقَوْيَ اللَّهِ وَمَنْ مَعَهُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ خَيْرًا ثُمَّ قَالَ: اغْرِوْا بِسْمِ اللَّهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، فَاتَّلُوا مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ، اغْرِوْا وَلَا تَعْلُوْا، وَلَا تَعْدُرُوا، وَلَا تَمْثُلُوا، وَلَا تَقْتُلُوا وَلَيْدًا، فَإِذَا لَقِيتُمْ عَدُوَّكُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ فَادْعُهُمْ إِلَىٰ ثَلَاثَ حَصَالٍ (أَوْ حَلَالٍ). فَإِنْهُمْ مَا أَجَابُوكُمْ فَاقْبِلُ مِنْهُمْ وَكُفَّ عنْهُمْ. ثُمَّ ادْعُهُمْ إِلَىٰ الإِسْلَامِ فَإِنْ أَجَابُوكُمْ فَاقْبِلُ مِنْهُمْ وَكُفَّ عَنْهُمْ، ثُمَّ ادْعُهُمْ إِلَىٰ التَّحْوُلِ مِنْ دَارِهِمْ إِلَىٰ دَارِ الْمُهَاجِرِينَ، وَأَخْبِرُهُمْ أَنَّهُمْ إِنْ فَعَلُوا ذَلِكَ فَلَهُمْ مَا لِلْمُهَاجِرِينَ وَعَلَيْهِمْ مَا عَلَى الْمُهَاجِرِينَ. فَإِنْ أَبُوا أَنْ يَتَحَوَّلُوا مِنْهَا فَأَخْبِرُهُمْ أَنَّهُمْ يَكُونُونَ كَاغْرَابَ الْمُسْلِمِينَ يَحْرِي عَلَيْهِمْ حُكْمُ اللَّهِ الَّذِي يَحْرِي عَلَى الْمُؤْمِنِينَ، وَلَا يَكُونُ لَهُمْ فِي الْعِنْيَةِ وَالْفَيْءِ شَيْءٌ إِلَّا أَنْ يُجَاهِدُوا مَعَ الْمُسْلِمِينَ، فَإِنْ هُمْ أَبُوا فَسَلِّهُمُ الْجِزِيَّةَ، فَإِنْ هُمْ أَجَابُوكُمْ فَاقْبِلُ مِنْهُمْ وَكُفَّ عَنْهُمْ. فَإِنْ هُمْ أَبُوا فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ عَلَيْهِمْ وَقَاتِلْهُمْ»

«Росууллоҳ ﷺ бирон қўшин ёки сарийяга амир тайин қилсалар унга Аллоҳдан тақво қилишни ва қўл остидаги мусулмонларга яхшилик қилишни васият қилиб, бундай дер эдилар: Аллоҳ йўлида Аллоҳ номи билан ғазот қилинглар. Аллоҳга кофир бўлган кимсаларга қарши жанг қилинглар. Ғазот қилинглар ва ғаниматга хиёнат қилманглар, аҳдни бузманглар, мусла қилманглар (ўликнинг аъзоларини кесманглар), ёш болани ўлдирманглар. Агар мушриклардан иборат душманингга йўлиқсанг уларни уч нарсага даъват қил. Қайси бирини қабул қилишса сен ҳам улардан буни қабул қил ва улардан тийил. Сўнгра уларни Исломга даъват қил. Қабул қилишса

сен ҳам улардан буни қабул қилиб, улардан тийил. Сўнгра уларни ўз диёрларидан муҳожирлар диёрига кўчишга даъват қил, агар шундай қилишса, муҳожирлар учун бўладиган нарса улар учун ҳам бўлишини, муҳожирлар зиммасидаги нарса уларнинг зиммасига ҳам тушишини хабар бер. Агар кўчишдан бош тортишса, улар мусулмон аъробийлар каби бўлишларини, мўминларга жорий қилинадиган Аллоҳ ҳукми уларга ҳам жорий қилинишини, ғанимат ва фай (жангиз олинган ўлжа)да улар учун ҳеч нарса бўлмаслигини, фақат агар мусулмонлар билан жиҳод қилсаларгина ўлжадан уларга ҳам тегишини хабар бер. Энди агар улар бош тортишса улардан жизя тўлашларини сўра. Агар қабул қилишса сен ҳам улардан буни қабул қилиб, улардан тийил. Бундан ҳам бош тортишса, уларга қарши Аллоҳдан ёрдам сўра ва уларга қарши жанг қил». Ибн Аббосдан шундай дегани ривоят қилинган:

«مَا قَاتَلَ رَسُولُ اللَّهِ قَوْمًا قَطُّ إِلَّا دَعَاهُمْ»

«Росууллоҳ ﷺ бирон қавмга қарши уларни даъват қилмагунча ҳечам жанг қилмаганлар». Ахмад ривояти. Фарва ибн Мусайқдан шундай деганлиги ривоят қилинган:
 «أَتَيْتُ النَّبِيَّ ﷺ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَا أَفَاتُلُ مَنْ أَدْبَرَ مِنْ قَوْمٍ بِمَنْ أُفْتَلَ مِنْهُمْ، فَأَذِنْ لِي فِي قَتالِهِمْ وَأَمْرَنِي، فَلَمَّا حَرَجْتُ مِنْ عِنْدِهِ، سَأَلَّ عَنِي مَا فَعَلَ الْغَطَّيفِيُّ، فَأَخْبَرَ أَنِّي فَدَ سِرْتُ، قَالَ: فَارْسُلْ فِي أَثْرِي فَرَدَنِي فَأَتَيْتُهُ، وَهُوَ فِي نَفْرٍ مِنْ أَصْحَابِهِ، فَقَالَ: ادْعُ الْقَوْمَ فَمَنْ أَسْلَمَ مِنْهُمْ فَاقْبِلْ مِنْهُ...»

«Мен Набий ﷺ хузурига келиб: ё Росууллоҳ, қавмимнинг имон келтирганлари билан имон келтирмаганларга қарши жанг қилмайми? - дедим. Пайғамбаримиз ﷺ жанг қилишга изи бердилар ва мени амир қилиб тайинладилар. Мен чиқиб кетганимдан сўнг мен ҳақимда: Ғутайфий нима қилди? - деб сўрабдилар. Мени кетганимни айтишгач ортимдан одам юбориб, мени қайтардилар. Келсам Пайғамбаримиз ﷺ бир қанча сахобалар билан турган экан, менга: қавмни даъват қил, улардан ким Исломга кирса ундан буни қабул қил, дедилар». Термизий ривояти.

Халифа ва жиҳод

Жиҳод мутлақ фарздири. Зеро у ҳеч нарса билан муқайяд бўлмаган ва унга ҳеч нарса шарт қилинмаган. Унинг ҳақида оят мутлақ келган:

﴿كُتْبَ عَلَيْكُمْ الْفِتَالُ﴾

«Сизларга жанг қилишингиз фарз қилинди»

[Бақара: 216]

Халифанинг бор ёки йўқ бўлишининг жиҳод фарзлигига дахли йўқ. Аксинча жиҳод, мусулмонлар халифаси борми ёки йўқми, бундан қатъий назар фарздири. Лекин мусулмонларнинг шаръан халифалик битими боғланган халифаси бор бўлса ва у бу битимдан бирон сабаб билан чиқмаган бўлса, у ҳолда, модомики у халифа экан, жиҳод иши шу халифага ва унинг ижтиҳодига топширилади. У ҳатто фожир бўлса ҳам – модомики халифалик мансабида қолар экан ва фуқаронинг унинг раъига итоат қилиши лозим бўлиб қолаверар экан – бу иш унга топширилади. У гарчи мусулмонлардан қайси бирини бир фожир амир билан биргаликда ғазот қилишга буюрса ҳам унинг амрига итоат қилинади. Бунга далил Абу Довуд Абу Хурайрадан ривоят қилган ушбу ҳадисдир: Росууллоҳ ﷺ дедилар:

﴿الْجَهَادُ وَاجِبٌ عَلَيْكُمْ مَعَ كُلِّ أَمِيرٍ بَرَّاً كَانَ أَوْ فَاجِرًا﴾

«Яхши бўладими ёки фожир бўладими, ҳар бир амир билан жиҳод қилиш сизларга вожибдир».

Мусулмонлар халифаси ҳамма вақт шахсан ўзи чиқиши ёки мусулмонлардан иборат армия ва сарийяларни юбориш учун бутун куч-гайратини сарфлаши лозим. Қолаверса у Аллоҳ Таолонинг нусрат бериш ҳақидаги ваъдасига аниқ ишониши лозим. Аллоҳ Таоло деди:

﴿يَا أَيُّهُمَا لَذِينَ ءَامَنُوا إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرُكُمْ﴾

«Эй мўминлар, агар сизлар Аллоҳга ёрдам берсангизлар (яъни Унинг йўлида жиҳод қилсангизлар), У зот ҳам сизларга ёрдам берур» [Мухаммад: 7]

Халифа аввало кофиirlар хужумидан сақланиш учун юрт атрофига армияларни жойлаштириб чиқиши лозим. Халифанинг чегарадан бирон бир қисмини душманга қарши bemalol жанг кила оладиган мусулмонлар жамоатидан холи қилиб, бўш қўйиб қўйиши ҳечам жоиз эмас. Аксинча ҳамма

чегаралар доим исломий армия билан лиқ тўлиб туриши лозим. Халифанинг мусулмонларни ва уларнинг юртларини душман озоридан мудофаа қиладиган истеҳком ёки хандақ ёки бошқа нарсаларни қуриши вожибdir. Исломий давлатни ва исломий юртларни коғирлар ва уларнинг макру ҳийлаларидан химоя қиладиган барча турдаги куч-кудратни иложи борича тайёrlаши халифага вожибdir.

Халифа армияни бошқариш ва идора қилишда армияга шахсан ўзи амалий қўмондонлик қилиши вожиб. Шунинг учун у армияга ҳарбий тажрибаси бор бирон қўмондонни қўяр экан уни ўзидан ўринбосар қилиб қўяди, холос. Чунки халифа армиянинг олий қўмондони эмас, балки унинг амалий қўмондонидир. Зеро Росууллоҳ ﷺ армия қўмондонлигини шахсан ўзи зиммасига олган эдилар. Пайғамбаримиз ﷺ сарийялар юборган пайтда уларни армия қўмондони сифатида юборар эдилар. Умар ҳам Форс ва Шомдаги ҳарбий қўмондонларга батафсил кўрсатмаларни юборар эди. Бу эса халифа армиянинг амалий қўмондони эканига далолат қилади. Унга итоат қилиш армиядаги ҳар бир аскар ва қўмондонга, шунингдек ҳар бир фуқарога фарздир. Чунки Муслим Абу Ҳурайрадан Набий ﷺ шундай деганини ривоят қилди:

«مَنْ أَطَاعَنِي فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ، وَمَنْ يَعْصِنِي فَقَدْ عَصَ اللَّهَ، وَمَنْ يُطِعِ الْأَمِيرَ فَقَدْ أَطَاعَنِي، وَمَنْ يَعْصِ الْأَمِيرَ فَقَدْ عَصَانِي»

«Ким менга итоат қилса Аллоҳга итоат қилибди, ким менга осийлик қилса Аллоҳга осийлик қилибди, ким амирга итоат қилса менга итоат қилибди, ким амирга осийлик қилса менга осийлик қилибди». Муслим яна Абу Ҳурайрадан Набий ﷺ шундай деганини ҳам ривоят қилди:

«إِنَّمَا إِلِيْمَامُ جَنَّةٍ يُقَاتِلُ مِنْ وَرَائِهِ وَيُشَتَّى بِهِ»

«Имом бамисоли бир қалқондир. Унинг ортида туриб жанг қилинади ва у билан химояланилади». Имомнинг қалқон бўлишининг маъноси шуки, у душманинг мусулмонларга зиён етказишига йўл қўймайди. Лекин халифа фақат одамларнинг кучи етадиган нарсаларгагина ҳеч иккиланмай буйруқ бериши лозим. Шунинг учун агар уларнинг кучи етмаслигини билса, қаттиқ буюрмаслиги керак. Шунингдек халифа мусулмонларни ҳалокатга етакламаслиги ва уларга

нисбатан ғаддорлик қилиниш хавфи бўлган нарсага буюрмаслиги керак.

Бу нарсалар халифа бор бўлса бўлади. Энди агар халифа йўқ бўлса жиҳод ҳечам кечикирилмайди. Чунки уни кечикирилса унинг фойдаси қўлдан бой берилади. Агар халифа қўшин юбориб уларга бир амирни тайинласа, бу амир жангда ўлдирилса ёки ўлса қўшиндагилар ўзларидан биттасини амир қилишлари жоиз. Набий ﷺ саҳобалари Мұъта жангига шундай қилдилар ва Пайғамбаримиз ﷺ уларнинг бу ишини маъқулладилар. Агар армиянинг бир амири бўлса аскарлардан ҳеч кимнинг ҳарбий лагердан бирон мақсадда чиқиб кетишга ҳечам ҳаққи йўқ, фақат амир изн берсагина чиқиши мумкин. Амир бирон ишга буюрса ёки бирон нарсадан қайтарса унга итоат қилиш вожиб бўлади ва унинг амрига хилоф иш тутиш ҳаром бўлади. Бунга далил Аллоҳ Таолонинг ушбу қавлидир:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ ءَامَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ رَأَيْتَ أَمْرِ جَامِعٍ

لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّىٰ يَسْتَعْذِنُوهُ

«Албатта мўминлар фақат Аллоҳга ва Унинг пайғамбарига иймон келтирган зотлардир. Улар (пайғамбар) билан бирон муҳим иши устида бўлган вақтларида, то ундан изн сўрамагунларича кетмаслар» [Нур: 62]

Бу тўғрида пайғамбарга тўғри келадиган нарса халифага ҳам тўғри келади ва амир халифага қиёс қилинади. Бунга далил Набий ﷺ ушбу сўзларидир:

وَمَنْ يُطِعِ الْأَمِيرَ فَقَدْ أَطَاعَنِي، وَمَنْ يُعْصِ الْأَمِيرَ فَقَدْ عَصَانِي»

«Ким амрирга итоат қиласа менга итоат қилибди, ким амрирга осийлик қиласа менга осийлик қилибди».

Халифанинг армия қўмондонлигини ўз қўлига олишининг маъноси

Халифалик – Ислом шариати хукмларини барпо қилиш ва исломий даъватни оламга етказиш учун ҳамма мусулмонларнинг умумий раёсатидир. Халифалик мансаби шариат хукмларини барпо қилиш ва даъватни оламга етказиш учун вужудга келган. Халифанинг қиладиган иши мана шу икки ишдир. Халифадан бошқа ҳеч кимнинг бу икки ишни ўз зиммасига олиши ёки халифанинг ўз ўрнига бу икки ишни зиммасига оладиган кишиларни тайинлаши ҳечам дуруст ва жоиз эмас. Чунки халифага шу икки ишни адо этиши учун байъат берилади ва бу борадаги байъат битими халифанинг шахсан ўзига тузилади. Демак халифа бу икки ишда бирорни ўз ўрнига вакил қилиши ҳечам жоиз эмас. Чунки ёлланма ишчи, вакил ва шерик каби битим тузувчининг шахсан ўзига тузиладиган ҳар қандай битимда битим тузувчининг битимда кўрсатилган ишни адо қилишда ўзидан бошқасини вакил қилиши жоиз бўлмайди. Халифалик битими ҳам муайян бир шахсга тузилган пайтда бу шахснинг халифалик мақомига бошқа бирорни вакил қилиши ҳечам жоиз бўлмайди. Бу мақом, айтиб ўтганимиздек, шариат хукмларини барпо қилиш ва даъватни етказиш учун мусулмонларнинг умумий раёсатидир.

Мана шундан аён бўладики Халифалик даъватни етказиш учун тикланади. Демак гарчи даъватни етказиш билан ҳар бир мусулмон шахс шуғулланиши дуруст бўлса-да, лекин унга бошчилик қилишни зиммасига олиш халифадан бошқасига жоиз бўлмайди. Шунга биноан даъватни етказиш ҳамма мусулмонларга фарз бўлса-да ва ҳар бир мусулмон у билан шуғулланиши мумкин бўлса-да, лекин унга бошчилик қилиш халифадан бошқа ҳеч кимга жоиз бўлмайди.

Халифанинг даъватни етказишга бошчилик қилишининг бир муайян тариқати бор бўлиб, у жиҳоддир. Жиҳод мужоҳидлар, жанг учун тайёрланган куч-кудрат ва жангнинг ўзи билан вужудга келади. Шунинг учун армиянинг мавжуд бўлиши, уни куроллантириб тайёрлаш ва у бажарадиган иш даъватни оламга кўтариб чиқишининг тариқати бўлиб қолди. Шунга биноан армия қўмондонлигини зиммасига оладиган шахс халифадир. Чунки даъватни етказишга бошчилик қилишни зиммасига оладиган удир. Демак у жиҳодга бошчилик қиласи. Демак армия қўмондонлигини ўз зиммасига оладиган фақат

удир. Ундан бошқасининг бунга ҳаққи йўқ. Чунки армияга қўмондонлик қилиш уни идора қилиш, машқ қилдириш ва ундаги техник ишлар билан шуғулланиш эмас. Зеро буларнинг ҳаммаси услублар ва воситалардир. Халифа гарчи бу ишларга умумий бошчилик қилса ҳам лекин ўзи улар билан шуғулланмайди. Армияга бошчилик қилиш унинг тузилишига, уни қуроллантиришга ва ишларини бажаришига бошчилик қилиш демакдир. Буни шундай тушуниш лозим: жиход учун ҳамма нарсадан кечиб чиқадиган аскар мужоҳиддир. Душманни кўркитиш ва жанг учун тайёрланадиган куч-қудрат эса жиход ишларидан хисобланади. Шунинг учун Аллоҳ жиходга буюрар экан мана шу ишларни қилишга ҳам буюрди. Жангнинг ўзи жиходдир. Шунинг учун ҳам мужоҳидлар ишига, уларни тайёрлашга ва уларнинг жанг қилишларига бошчилик қилиш вазифаси фақат халифагагина тегишли бўлиб, ундан бошқасининг бунга ҳаққи йўқ. Демак халифанинг армияга қўмондонлик қилишининг маъноси: армия тузилишига оид сиёsatни, армияни қуроллантириш ва тайёрлашга оид сиёsatни ва армиянинг жанг қилишига оид сиёsatни ишлаб чиқишига шахсан унинг ўзи бошчилик қилишидир. Ундан бошқанинг бунга ҳаққи йўқ. Бу сиёsatни амалга оширилишини халифанинг шахсан ўзи бевосита назорат қиласи. Шунинг учун халифа ҳамма ички ва ташқи ҳарбий сиёsatни ишлаб чиқишига ҳамда ички ва ташқи жанг сиёsatининг ҳаммасини ишлаб чиқишига шахсан ўзи бошчилик қиласи. Ундан бошқа бирон кишининг бунга бошчилик қилиши мутлақо дуруст эмас. Тўгри, халифа бу сиёsatни ишлаб чиқишида ва унинг бажарилишини назорат қилишда истаган одамидан ёрдам сўраши мумкин. Лекин ўзидан бошқа бировга бу сиёsatга бошчилик қилишни ташлаб қўйиши мутлақо жоиз эмас. Халифанинг армияга қўмондонлик қилиш вазифасини зиммасига олишининг маъноси мана шудир. Шунинг учун халифадан бошқа бировнинг бу қўмондонликни ўз зиммасига олиши ҳечам жоиз эмас.

Бу ерда армиянинг вазиятидан келиб чиқадиган икки масала бор. Армия – халифанинг даъватни етказишга бошчилик қилишининг бирдан-бир тариқати бўлган жиход билан шуғулланадиган кучдир. Шунингдек у халифанинг салтанатини, яъни давлатни ички ва ташқи томондан ҳимоя қиласидиган кучдир. Армиянинг вазияти шу икки жиҳатдан иборат. Унинг мана шу вазиятидан шу икки масала келиб

чиқади. Армиянинг жиҳод билан шуғулланадиган куч эканлигидан келиб чиқувчи масала давлатнинг ташқи сиёсатига ва армия ҳамда ҳарбий ҳисоб-китобларнинг бу сиёсатда тутадиган ўрнига тааллукли масаладир. Бунга сабаб шуки, Исломий давлатнинг ташқи сиёсати даъватни оламга етказиш асосига қурилади. Халифанинг даъватни етказишга бошчилик қилишининг тариқати жиҳоддир. Шунинг учун Исломий давлат доим жиҳод ҳолатида бўлиб келган. Шунга кўра бутун Исломий Уммат ўзи билан бошқа давлатлар ўртасида ҳамма вакт уруш чиқиши эҳтимоли борлигига ишонади. Шунинг учун давлат сиёсати жиҳодга доим тайёр туриш асосига қурилмоғи лозим. Душманларга аввало исломий даъватни эътиборни тортадиган тарзда етказиш керак. Ана шундан кейингина уларга қарши амалий жанг қилиш жоиз бўлади. Акс ҳолда жоиз бўлмайди. Шунинг учун Исломий давлат сиёсатида бу давлат билан бошқа давлатлар ўртасида халқлар ва миллатларга Исломни эътиборни тортадиган тарзда етказиш имкони туғиладиган ҳолатни вужудга келтириш мақсади қўйилади. Бу агар даъватни етказиш тақозо қилса ҳамма вакт урушга киришишга тайёр туриш асосига қурилмоғи лозим. Ислом фикрлари ва хукмларини эътиборни тортадиган тарзда етказиш имкони туғиладиган ҳолатни вужудга келтириш зарур ишдир. Чунки у жиҳод хукмларидан биридир ва биринчи бўлиб амалий жанг бошлашнинг асосий шартидир. Шунинг учун бу ҳолатни вужудга келтириш, уни вужудга келтириш учун бор кучини ва керакли маблағни сарфлаш халифага вожиб бўлади. Фатҳ қилиш учун ёки Ислом дахлсизлигини ва мусулмонлар шарафини ҳимоя қилиш учун хатарларга шўнғиганидек бундай ҳолатни вужудга келтириш учун ҳам айрим хатарларга шўнғиш халифага вожибдир. Шунинг учун етарли ҳарбий кучни тайёрлаш, ҳарбий тайёргарликка зўр эътибор бериш ва ҳар томонлама ҳарбий ҳисоб-китоблар қилиш шу ҳолатни вужудга келтиришдаги ва уни саклаб туришдаги бир асосий қисм бўлиб қолди. Чунки ҳарбий куч-кудрат куфр кучларига ва куфр давлатларига қарши турадиган бирдан-бир қалқондир. Бу қалқон армия ёки ҳарбий кучларни халифанинг даъватни етказишга бошчилик қилишида ўзига хос таъсиррга эга қилиб қўяди. Бу эса армия ва қуролли кучларнинг ташқи сиёсатда ўзига хос таъсиррга эга бўлишини англаатади. Чунки қуролли кучлар бу сиёсатнинг таянчидир. Мана шундан ташқи сиёсатга, яъни халифанинг

даъватни етказишга бошчилик қилишига хатар келиб чиқади. Шунинг учун бу масаланинг ҳақиқатини, яъни халифанинг даъватни етказишга бошчилик қилишига армиянинг таъсири жихатидан бўлган ҳақиқатини, бу таъсирнинг давлат ташки сиёсатига хатари жиҳатидан бўлган ҳақиқатини идрок қилиш зарур бўлади. Зеро бу масаланинг ҳақиқатини идрок қилмаслик натижасида даъватни оламга етказишнинг тўхтаб қолиши ёки бошқача айтганда ташки сиёсатнинг бекарор бўлиб, ёмонлашиши келиб чиқади.

Исломий давлатнинг ҳарбий куч-кудратини қуриш мудофавий тайёргарликнинг ўзигина бўлиб қолмай, балки халифанинг унга мусулмонлар нима асосда байъат беришган бўлса шуни адо этиши учун зарур бўлган муқаррар иш ҳамдир. Яъни давлатнинг Аллоҳ фарз қилиб юклаган даъватни етказиш вазифасини адо этиши учун зарур бўлган муқаррар ишдир. Бошқача айтганда давлатнинг ўз ташки сиёсатини Аллоҳ фарз қилган тарзда юритиши ва доим самарали тарзда тўғри юритиши учун зарур бўлган муқаррар иш ҳамдир. Шунинг учун ҳарбий қудратни вужудга келтириш унинг уруш ҳолатидаги кофирлар террори, дўйқ-пўписасига қарши ва уларнинг бостириб кириши эҳтимолига қарши Уммат эга бўладиган бирдан-бир қалқон эканлигидан ташқари у давлат ташки сиёсатини исломий сиёсат қилиб қўядиган бирдан-бир тариқат ҳамдир.

Лекин Исломий давлатнинг кучли ҳарбий аппаратга эга ҳарбий куч-кудратни вужудга келтиришга албатта эътибор бериши лозим иш эканлиги ҳарбий ҳисоб-китобларнинг давлат ташки сиёсатига хукмрон бўлишини ҳам, ҳарбий аппаратнинг ташки сиёсатга озми-кўпми таъсири бўлишини ҳам англашмайди. Чунки ҳарбий раъй муайян ҳунар эгаси бўлган профессионал кишилар раъйи бўлиб, у вазифалари давлат билан бошқа давлатлар ўртасида уруш чиқкан тақдирда давлатнинг ҳарбий устунлигини таъминлаш бўлган кишилардан чиқади. Уларнинг раъийи ҳамма эҳтиёт чораларини ўз ичига олиши табиий ва кутилган ишдир. Лекин бу раъйни эътиборга олишда у фақат бир тавсия эканлигидан нарига ўтмаслиги керак. Бу раъйнинг фикрлашлари шу муайян жиҳатдан нарига ўтмайдиган профессионал кишилар тавсияси эканлигидан нарига ўтиши жоиз эмас. Шунинг учун катта ва кичик барча нарсада бу тавсияга эргашиш тўғри бўлмайди. Уни фақат ташки сиёсатни умумий баҳс қилингандা ўз ўрнида

баҳс қилиш түғри бўлади. Бу тавсия факат ўз фани, санъати бўйича эътиборга олинади. У ўзининг фани ва унда берилган нарсалар ташқи сиёсатда ўз ўрнини эгаллаган пайтдагина эътиборга олинади. Демак у шўро эмас, бир тавсиядир. Яъни уни халифа ташқи сиёсатни баҳс қилган пайтда талаб қиласди. Уни халифага айтилган пайтда халифа уни шунчаки эшишиб кўйиши ҳам мумкин. Лекин халифа ташқи сиёсатдан ва бу тавсиянинг ташқи сиёсат режаларида тутган ўрнидан тўла хабардор бўлиши лозим. Бу тавсияга бундан ортиқ аҳамият бериши түғри бўлмайди. Чунки агар халифа шундай қилмаса ва тавсияга унинг тавсия эканлигидан кўра кўпроқ аҳамият берадиган бўлса, у ҳолда ҳеч шак-шубҳасиз ташқи сиёсатга хатар туғилади. Ё ташқи сиёсатда бекарорлик ва ёмон аҳвол юз беради ёки даъватни етказиш тўхтаб қолади. Балки бундан ҳам баттарроқ нарса юз бериши мумкин. Чунки давлатдаги аҳвол ёмонлашиши ва унинг салтанатига кирадиган ер майдони қисқарип кетиши мумкин. Шунинг учун ҳарбий раъйга унинг шунчаки бир тавсия эканидан кўра кўпроқ аҳамият бериш жоиз эмас.

Ҳарбийлар ўз ишларини бир ихтисос эгалари сифатида адо этишади. Улар ўз ҳисоб-китобларига оламдаги жамоатчилик фикридан фойдаланишни киритишмайди ва Исломга бўлган даъватнинг эътиборни тортадиган даражага етган бўлиши ва бунинг душман билан тўқнаш келгандаги таъсири ҳақида фикр юритишмайди. Улар рухий ва маънавий қувватлардаги улкан имкониятларни ҳисобга олишга ҳаракат қилишмайди. Улар душман мамлакатида яшаётган ёки шу мамлакат бўйлаб даъватга чиқиб кетган даъватчиларнинг ишларини тушунишга аҳамият қаратишмайди. Дипломатик воситаларни ҳам, сиёсий ишларнинг таъсири нақадар улканлигини ҳам тушуниб этишмайди. Шунинг учун ҳарбийларнинг фикр юритиши кенг қамровли сиёсий фикр юритиш эмас, балки бир мавзугагина тегишли бўлган фикр юритиш бўлади. Шунинг учун уларнинг тавсияси эътиборга олинадиган бўлса у факат ўз мавзууси бўйичагина қийматли тавсия бўлади. Лекин агар ҳарбийларга ҳаракат қилиш ва қарор чиқариш салоҳияти бериб қўйиладиган бўлса ва уларнинг раъйини қабул қилиш қайсиdir даражада мажбурий бўлиб қоладиган бўлса, у ҳолда бу ҳеч шак-шубҳасиз сиёсий қарорларга ва сиёсий ишларнинг юришига зарар этишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳарбий аппаратнинг ташқи сиёсатда таъсирга эга бўлишига йўл қўйиш ҳечам жоиз

эмас. Ҳарбийлар раъйларининг факат бир профессионал тавсия бўлишдан нарига ўтиб кетиши ҳам жоиз эмас.

Лекин ҳарбийлар раъйларининг тутадиган ўрни чеклаб қўйилишининг, уларнинг факат профессионал тавсия бўлиб қолишининг маъноси ҳарбий ҳисоб-китобларни эътиборга олмаслик, уларга лоқайд қараш дегани эмас. Аксинча унинг маъноси халифанинг берган баҳоси, ҳисоб-китоблари ҳарбий ҳисоб-китоблардан устун туриши лозим демакдир, холос. Халифа охирги режаларни ишлаб чиқар экан, баъзи пайтларда қуруқ ҳарбий ҳисоб-китобларни билмасликка олиш масъулиятини кўтаришга тайёр бўлиши лозим. Ҳарбийлардан бошқаларнинг, масалан муовинлар, волийлар, аҳли ҳал ва акд ва муфаккирларнинг ҳисоб-китобларини ҳарбийлар ҳисоб-китобларидан кўра кўпроқ кўзда тутиши лозим. Лекин халифа ҳарбийларнинг давлатдаги, юртни мудофаа қилиш жиҳатидан бўладими ёки кофиirlарга қарши жиҳодни бошлаш жиҳатидан бўладими, юксак ўрнини қадрлаши ҳам лозим. Шунинг учун халифа ва бутун Уммат ҳарбий кучларни кўз қорачиғидек асрашлари лозим. Лекин ташқи сиёsatни ишлаб чиқишга ҳарбийлар эмас, сиёsatчилар бошчилик қилишлари керак. Уруш хатарларига қарши туришга қандай тайёргарлик кўриш лозим? Урушга киришадиган бўлса нима бўлади? Шундай бўлиб колса қайси суръатда ва качон бўлади? Буларни сиёsatчилар белгилашади. Халифа ҳарбий кучларни доимо тобе бўлиб турадиган идорага айлантириши зарур ҳамда ҳарбий аппаратнинг ва ундаги ҳеч бир шахснинг сиёsatга тобе бўлиш ва сиёsatни ижро қилиш ролидан тажовуз қилиб, четга чиқиб кетишига йўл кўймаслиги даркор.

Бу ҳарбий аппаратнинг роли ва раъйлари жиҳатидан шундай. Энди халифанинг ҳарбий ҳисоб-китобларни эътиборга олиши жиҳатига тўхталадиган бўлсак, халифанинг ҳарбий ҳисоб-китобларни факат бир профессионал тавсия сифатидагина олишининг ўзи етарли эмас. Қолаверса ташқи сиёsatни белгилашида бу ҳисоб-китобларни таъсирга эга қилиб қўйиши тўғри бўлмайди. Аксинча ҳарбий ҳисоб-китобларнинг ташқи сиёsatга бўладиган ҳар қандай таъсирига йўл кўймаслик зарур. Яъни ташқи сиёsatни ҳарбий ҳисоб-китоблар устига қуриш ёки бу ҳисоб-китобларнинг ташқи сиёsatга таъсир қилувчи бир омил бўлиши жоиз эмас. Чунки ҳарбий ҳисоб-китобларнинг ташқи сиёsatда ҳукмрон бўлиб қолиши хатарлидир. Аксинча ҳарбий ҳисоб-китобларни давлат

ташқи сиёсатининг энг охирига қолдириш лозим ва ҳарбий ҳисоб-китобларни – улар ҳарбийлар томонидан қилинадими ёки бошқалар томониданми, ҳеч фарқсиз – ташқи сиёсатни ишлаб чиқишида халифага таъсир қилишдан йироқлатиш зарур.

Ҳарбий ишлар сезиларли батафсил шаклга эга бўлади. Зеро сиз замбарақлар, ҳарбий кемалар, самолётлар, ҳарбий базалар, ядровий бомбалар, ракеталарни кўриб, уларнинг ғалаба ёки мағлубиятдаги, фатҳ ёки чекинишдаги таъсирларига осонгина ишонч ҳосил қила оласиз. Чунки улар моддий нарсалар бўлиб, уларнинг кўламларини қиёслаш мумкин. Уларнинг моддий таъсирлари бор бўлиб, уларнинг натижаларини сезиш мумкин. Руҳий кучлар билан маънавий кучлар эса бунинг тескариси бўлади. Сиёсий манёврлар билан маҳаллий жамоатчилик фикри ёки дунё жамоатчилиги фикри ҳам бунинг тескариси бўлади. Чунки булар моддий ишлар эмас ва уларнинг таъсирини тушуниб етиш, натижаларини илғаш осон эмас. Чунки улар сезилмайдиган ва кўринмайдиган нарсалардир. Шу билан бирга уларнинг ташқи сиёсатдаги, ҳатто уруш ва фатҳдаги аҳамияти жуда улкандир. Шунинг учун ҳарбий ҳисоб-китоблар ташқи сиёсатнинг энг охирида қолдирилиши, бу сиёсатдаги иккинчи даражали иш бўлиши, руҳий кучлар эса доим биринчи бўлиб эътиборга олиниши, сўнгра маънавий кучлар устун бўлиши, сиёсий манёврлар ва сиёсий даҳолик кўзга кўринган эътиборли ўринда бўлиши лозим. Буларнинг ҳаммаси халифанинг бир ўзигина бошчилик қиласидиган бўлинмас, бир бутун сиёсий кучда жамланган бўлиши лозим. Биз халифанинг бир ўзигина армиянинг амалий қўмондонлигини ўз зиммасига олишининг маъносини ва халифанинг қўмондонлигини шаклий қўмондонлик қилиб қўйишнинг ёки бошқача айтганда халифанинг олий қўмондон бўлишининг хатарини мана шундан тушуна оламиз.

Баъзи халифалар даврида ҳарбий ҳисоб-китобларни ташқи сиёсатда устун қилиб қўйишнинг ёмон таъсири бўлди. Бу нарса Аббосийлар даврининг иккинчи асрида ва Усмонийлар даврининг охирларида дъеватни оламга етказишнинг тўхтаб қолишига олиб келди. Масалан Рум мамлакатида исломий фатҳлар Турк юртларининг Шом юртлари билан бўлган чегараларида тўхтаб қолди. Фарбий Европа мамлакатларида эса фатҳлар Франциядан ортга қайтиб Испания худудларида тўхтаб қолди. Вахоланки ўшандаги руҳий куч-тоқат ҳамон кучли ва исломий фикрлар сингиб марказлаша бошлаган эди. Лекин

ҳарбийлар ўзларининг куч-қудрати ва душман кучи ҳақидаги раъйларини билдиришиб, урушга кириш ёки кирмаслик тўғрисида энг биринчи эътибор шу раъйларга қаратилгач, ёзги ва қишки хужумларгагина чекланишга қарор қилинган эди. Шариат ҳукмларига амал қилиб, жиҳод мавжудлигини сақлаб қолиш учун шундай қилинган эди. Лекин бунда сиёсий ҳисоб-китобларга ўтилмади. Усмонийлар даврида исломий қўшинлар Европада Юнонистон, Болгария, Руминия, Албания ва Югославия бўйлаб бўрондек елиб Австрияниң Вена шахри деворларигача етиб борди ва у ерларнинг барчаси бўйлаб Ислом салтанатини ёйди. Ҳатто Европада исломий қўшин енгилмас деган жамоатчилик фикри пайдо бўлган эди. Мелодий XVIII асрда Европада юз берган саноат инқилобидан кейин Исломий давлат ташқи сиёсатида ҳарбий ҳисоб-китоблар устун бўлиб қолгач исломий ёйилиш тўхтаб қолди ва Ислом салтанатининг бутунлай емирилишига олиб келган ортга чекиниш бошланди.

Бу армиянинг жиҳод олиб борадиган куч эканлиги жиҳатидан шундай. Аммо унинг салтанатни ички ва ташқи хавфдан ҳимоя қиласидиган куч эканлиги жиҳатига тўхталадиган бўлсак, бу нарса ҳокимиятнинг сақланиб қолиши боғлик бўлган моддий кучга тааллуқлидир. Чунки мана шу моддий куч салтанатни муҳофаза қиласи. Шу моддий куч уни қулатиши ҳам ёки – гарчи вактинча бўлса-да – уни тиклаши ҳам мумкин. Шунинг учун армия ва қуролли кучлар ҳокимиятда улкан ўрин тутади. Бу эса армиянинг ҳокимиятда катта таъсири борлигини билдиради. Лекин ҳақиқат шуки, гарчи ташқи сиёсатда ҳарбий ҳисоб-китобларнинг бўлиши улардан келиб чиқадиган тавсияни олиш жиҳатидан жоиз бўлса-да, лекин ҳарбий аппаратнинг ва ундаги қайсиdir шахснинг ҳокимиятда ҳарбий сифатида мавжуд бўлиши ҳечам жоиз эмас. Чунки салтанатни гарчи ҳарбий аппарат билан муҳофаза қилинса-да лекин унда ҳарбийларнинг бўлиши жоиз эмас. Чунки салтанат сезиладиган моддий куч эмас ва у моддий кучдан қувват олмайди. Аксинча у жамиятдаги алоқаларни тартибга солишидир ва у Умматдан ёки халқдан қувват олади. Чунки салтанат шу халқ замирида ёки ундаги энг кучли гуруҳ замирида ётади. Ҳарбийларнинг ва ҳарбий аппаратнинг унга ҳеч бир алоқаси йўқ. Тўғри, вазифани ҳарбийлар ижро қиласи ва уларсиз ижронинг вужудга келиши мумкин эмас. Лекин ҳарбийларнинг салтанатдаги роли фақат

бир қурол ролидир холос, бошқа нарса эмас. Уларнинг ижро қилишдаги роли душманга қаратा ўт очадиган аскарнинг қуроли бўлишдан нарига ўтмаслиги керак. Ҳарбийларнинг ҳокимиятда бўлиши ҳокимиятга хатар туғдиради. Чунки ҳарбийларнинг ҳокимиятда бироз бўлса ҳам рол ўйнаши уни полициячи ҳокимиятга айлантириб қўяди ва у алоқаларни тартибга соладиган салтанат бўлмай қолади.

Ҳарбийларнинг ҳокимиятда бироз бўлса-да рол ўйнаши ҳокимиятга ҳам, ҳокимга ҳам ва мамлакат вужудига ҳам хатар туғдиради. Чунки ҳокимиятда ҳаққа риоя қилинади, шариат доирасидан чиқилмайди ва адолат рўёбга чиқади. У бошқарув пайтида моддий қувватга ҳеч қандай эътибор бермайди. Ҳокимдаги моддий қувватга ҳам, фуқародаги қувватга ҳам эътибор бермайди. Зеро унинг кучи ўзидағи ижро қуролларини эмас, балки одамлар ишларини ҳис қилиш ва уларни ғамхўрлик билан бошқариш замирида ётади. Шунинг учун унда моддий қувват пайдо бўлса, унинг ҳокимиятлик жиҳатини бузиб қўяди ва уни куруқ зўравонлик ва ўз билганича ҳукм юритишга айлантириб қўяди. Бу пайтда унда ҳокимият ва салтанат ҳақиқати йўқолиб қолади. Шунинг учун ҳарбийларнинг ва ҳарбий аппаратнинг ҳокимиятда бўлиши ҳечам тўғри бўлмайди. Аксинча ҳарбийлар ҳоким қўлидаги бир қурол бўлиб қолаверишлари лозим. Ҳокимият ҳақида ва унга боғлиқ бўлган ҳеч қандай хоҳиш-иродаси ва раъий мутлақо бўлмайдиган бир қурол бўлиб қолаверишлари лозим. Бу ҳарбийларнинг ҳокимиятда бўлиши ҳокимиятга хатар туғдириши жиҳатидан шундай. Энди бунинг ҳокимга хатар туғдириши жиҳатига тўхталадиган бўлсак, бу шундан иборатки, ҳарбий аппарат ёки ҳарбийлар ҳам бир инсон бўлиб, уларда бақо ғаризаси бор. Бу ғаризанинг энг муҳим қўринишларидан бири ҳукмронлик қилишга интилишdir. Шунинг учун уларнинг ҳокимиятда бўлишига йўл қўйиладиган бўлса ва улар ўзларининг ҳокимни қулатишга қодир эканликларини, ҳокимни ва унинг салтанатини муҳофаза қиласидиганлар ўзлари эканлигини кўришгач ўзларини ҳокимият манбаи ва ҳоким ўз салтанатини улардан олади деб билишади. Шунда уларда ўша ҳукмронликка интилиш ҳислари қўзгаладида, моддий қувват ўзларининг қўлида бўлгани учун ҳокимга ташланиб, ундан ҳокимиятни тортиб олишади. Шунинг учун ҳарбий аппаратнинг ёки ҳарбийларнинг ҳокимиятда қайсиadir даражада бўлишига йўл қўйиш ҳокимга катта хатар туғдиради.

Бундай ҳол Аббосийлар давридаги ва Усмонийлар давридаги Исломий давлатда юз берган эди. Чунки баъзи халифалар ҳарбийларнинг қаршисида заифлик қилишгани учун ҳарбийлар уларни ағдариб ташлади ёки уларни ўзларининг қўлларидағи қуролга айлантиришди. Бунинг оқибатида ана шу халифалар даврида Исломий давлатдаги ҳокимият таназзулга юз тутди.

Энди ҳарбийларнинг ҳокимиятда ҳар қандай рол ўйнаши Уммат вужудига ва давлат вужудига туғдирадиган хатарга тўхталаған бўлсак бу шундай бўлади: Исломий давлат – бу давлатнинг мағкураси табиатидан келиб чиқадиган бўлсак – душманлар билан қуршалган бўлади. Зеро давлат ва Уммат қаттиқ амал қилиб, доирасидан чиқмаслиги вожиб бўлган шаръий ҳукм шуки, бутун олам иккига: дорул Ислом ва дорул куфрға бўлинади. Ислом билан ҳукм юритиладиган ва устида Ислом байроғи хилпирайдиган юртлар дорул Ислом ҳисобланади. Улардан бошқа барча юртлар дорул куфр, яъни уруш ҳолатидаги диёр ҳисобланади. Шунинг учун Исломий давлат доимо унга зарар етказиш учун пайт пойлаган душманлар қуршовида бўлади. Агар ҳарбийларнинг ҳокимиятда озгина бўлса ҳам роли бўлишига йўл қўйиладиган бўлса, душманларнинг уларни авраб-алдаши сиёsatчиларни алдашдан кўра осонроқ кечади. Чунки ҳарбийларнинг асл қиласидан ишлари моддий ҳарбий ишдир. Шунинг учун уларнинг узоқ мақсадлар кўзланган манёврларни ва яширин сиёсий вариантларни тушунишлари қийин кечади. Шу боис улар ўзларича мамлакатга фойда келтирамиз деб ўйлаб ёки ўзларининг шахсий манфаатларига эришиш учун алданиб ҳокимиятни олишга ёки ҳокимларни ўзгартиришга уринишлари мумкин. Мана шу ерда ҳокимларнинг шахсан ўзларига ва ҳокимиятга эмас, балки бутун Уммат вужудига ва давлат вужудига хатар туғилади. Чунки Уммат вужуди – одамлар мажмуаси ҳамда тушунчалар, миқёс-ўлчовлар ва қаноатлар мажмуасидир. Давлат вужуди эса – бошқарув салоҳиятига эга бўлган одамлар мажмуаси ҳамда тушунчалар, ўлчовлар ва қаноатлар мажмуасидир. Шунинг учун агар ҳарбийлар хориждан бўладиган алдаб-аврашлар натижасида ҳокимиятни ўз қўлларига олишадиган бўлса, уларга Исломий давлатдагидан бошқача бўлган ёт тушунчалар, ўлчовлар ва қаноатлар суқулиб киради. Бу билан давлат вужудига, сўнгра Уммат вужудига бузилиш кириб келади. Балки бундан ҳам баттарроқ бўлган коғир давлатлар нуфузи кириб келади. Ана

шунда давлат бутунлай йўқ бўлиб кетади. Шунга таяниб айтамизки, ҳарбий аппаратнинг ёки ҳарбийларнинг ҳокимиятда қайсиdir даражада бўлиши жуда ёмон хатар туғдиради.

Исломий Уммат ҳарбийларнинг ҳокимиятда рол ўйнаши туғдиран хатар оқибатида давлат ва Уммат вужудига бузилиш кириб келиши, сўнgra Исломий давлатнинг бутунлай йўқ бўлиб кетиши кулфатини бошидан кечирди. Чунки Усмонийлар халифалигининг охирги даврларида кофир давлатларнинг Истамбулдаги элчихоналари ҳарбийларга тасир ўтказа бошлади. Бунинг оқибатида давлат аппаратига ғайри исломий тушунчалар, ўлчовлар ва қаноатлар суқилиб кира бошлади. Бундай тушунчалар, ўлчовлар ва қаноатларнинг пайдо бўлишидаги энг кўзга кўринган ролни Мидҳат пошо ва унга қўшилган офицерлар ўйнади. Айниқса Абдулҳамидни халифа қилиб ҳокимиятга олиб келган давлат тўнтариши пайтида ва Абдулҳамидни халифаликдан ағдариб ташлаб, Муҳаммад Рашодни халифа қилиб ҳокимиятга олиб келган давлат тўнтариши пайтида шундай бўлди. Ундан олдин Мисрдаги катта Муҳаммад Али Истамбулдаги исломий Халифаликка зарба бериш учун Францияга малайлик қилган эди. Ундан кейин биринчи жаҳон урушида Усмоний давлат мағлубиятга учрагач Мустафо Камол Халифаликни йўқ қилиш учун инглизлар билан тил бириктирди. У иттифоқчилар қўшинларининг Истамбулдан чиқиб кетиши ва сулҳ конференциясида ўзига ёрдам беришлари эвазига шундай қабиҳ ролни ўйнади. Ҳарбийлар ўйнаган бу роллар Исломий давлат вужудига путур етказди, сўнgra уни бутунлай йўқ қилди. Шунинг учун ҳарбий аппаратнинг ёки ҳарбийларнинг ҳокимиятда қайсиdir тарзда бўлишларига ҳечам йўл қўйиб бўлмайди.

Шаҳид

Шаҳидлар уч қисмдир:

Дунё ҳукмларисиз фақат охиратда шаҳид.

Фақат дунёда шаҳид.

Дунё ва охиратда шаҳид.

Дунё ҳукмларисиз фақат охиратдаги шаҳид ҳақида айтадиган бўлсак, улар ҳадисларда зикр килинган кишилардир. Баъзи ривоятларда улар еттига дейилса, айримларида саккизта, айримларида тўқизта, эса ўн битта дейилган. Саҳиҳи шуки, Муслимда ворид бўлганидек улар бештадир: Тоун, яъни вабо касалида ўлган киши, қорин оғрифи билан ўлган киши, гарк бўлиб ўлган киши, устига бино қулаб ўлган киши, жангдан бошқа пайтда Аллоҳ йўлида Аллоҳ қалимасини олий қилиш учун ўлган киши. Муслим Абу Ҳурайрадан Росууллоҳ ﷺнинг шундай деганини ривоят қилди:

«بَيْنَمَا رَجُلٌ يَمْشِي بِطَرِيقٍ وَجَدَ غُصْنًا شَوْكٌ عَلَى الطَّرِيقِ فَأَخَرَهُ فَشَكَرَ اللَّهُ لَهُ فَغَفَرَ لَهُ وَقَالَ: الشَّهَدَاءُ خَمْسَةُ الْمَطْعُونُ وَالْمَبْطُونُ وَالْغَرِيقُ وَصَاحِبُ الْهَدْمِ وَالشَّهِيدُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ»

«Бир киши йўлда кетаётиб, йўлда ётган бир тиконли шохни кўриб қолди ва уни четга суриб қўйди. Аллоҳ унинг бу ишини тақдирлаб уни мағфират қилди ва деди: Шаҳидлар бештадир: Вабо касалидан ўлган, қорни оғриб ўлган, чўкиб ўлган, устига бино қулаб ўлган ва Аллоҳ Азза ва Жалла йўлида шаҳид бўлган». Муслим яна Абу Ҳурайрадан ривоят қилди: Росууллоҳ ﷺ дедилар:

«مَا تَعْدُونَ الشَّهِيدَ فِي كُمْ؟ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ قُتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَهُوَ شَهِيدٌ، قَالَ: إِنَّ شَهَدَاءَ أُمَّتِي إِذَا لَقَلِيلٌ، قَالُوا: فَمَنْ هُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: مَنْ قُتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَهُوَ شَهِيدٌ، وَمَنْ مَاتَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَهُوَ شَهِيدٌ، وَمَنْ مَاتَ فِي الطَّاعُونِ فَهُوَ شَهِيدٌ، وَمَنْ مَاتَ فِي الْبَطْنِ فَهُوَ شَهِيدٌ»

«Орангизда кимни шаҳид деб хисоблайсизлар? Саҳобалар: Ё Росууллоҳ, ким Аллоҳ йўлида ўлдирилса ўша шаҳиддир, дейишди. Пайғамбаримиз ﷺ: Ундан бўлса Умматим шаҳидлари оз экан-да, дедилар. Саҳобалар: Унда улар кимлар ё Росууллоҳ? - дейишди. Пайғамбаримиз ﷺ: Ким Аллоҳ йўлида ўлдирилса у шаҳиддир, ким Аллоҳ йўлида

ўлса у шаҳиддир, ким вабодан ўлса у шаҳиддир, ким қорин оғриғидан ўлса у шаҳиддир, дедилар». Ибн Миксам айтади: мен отангнинг бу хадисда:

«وَالْغَرِيقُ شَهِيدٌ»

«Чўкиб ўлган шаҳиддир», деб айтганига гувоҳман, деди¹. Буларнинг шаҳидлигидан мурод шуки, уларга охиратда шаҳидлар савоби бўлади. Аммо дунёда улар ювилиб, уларга жаноза ўқилади. Энди агар шаҳид калимаси савоб берилиши ҳақида айтилса – ҳадис ўзи шу ҳақдадир – у ҳолда бу калимани ана шу кишиларга нисбатан қўллаш тўғри бўлади. Аммо агар бу калима гапда ҳеч бир қаринасиз мутлақ қўлланса, у ҳолда бу калима уларга тегишли бўлмайди, балки Аллоҳ йўлида ўлдирилган кишига оид бўлади, ундан бошқасига нисбатан қўлланмайди.

Энди охиратда эмас, фақат дунёдаги шаҳидга келсак, у дунёдаги шаҳид хукмларини олади, ювилмайди ва унга намоз ўқилмайди, балки ўз кийимида дафн қилинади. Лекин у охиратда Аллоҳнинг калимасини олий қилиш учун жанг қилган шаҳидлар савобини олмайди. Бу Аллоҳ йўлидан бошқа йўлда жанг қиласиган кимсадир. Масалан обрў учун ёки фақат ўлжа учун ёки ортига қочиб жанг қиласиган кимса. Бундай кимса охиратда шаҳидлик савобини олмайди. Чунки ҳадислар шаҳидлик савобини фақат Аллоҳ йўлида жанг қилган ва ортига чекинмай олдинга ташланиб жанг қилган шаҳидгагина хослаб қўйди. Муслим Абу Мусо Ашъаридан ушбуни ривоят қилди:

«أَنْ رَجُلًا أَتَى النَّبِيَّ ﷺ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، الرَّجُلُ يُقَاتَلُ لِلْمَعْنَمِ، وَالرَّجُلُ يُقَاتَلُ لِيُذْكَرَ، وَالرَّجُلُ يُقَاتَلُ لِيُرَى مَكَانَهُ، فَمَنْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: مَنْ قَاتَلَ لِتَكُونَ كَلْمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعَلِيَا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»

«Бир киши Набий ﷺ хузурига келиб, ё Росулуллоҳ, бир киши ғанимат учун жанг қиласди, яна бир киши номи зикр қилиниши учун жанг қиласди, бошқа бир киши эса ўзининг қандай ўрин тутишини кўрсатиб қўйиш учун жанг қиласди. Хўш, улардан ким Аллоҳ йўлида жанг қилган бўлади? - деб сўради. Росулуллоҳ ﷺ: ким Аллоҳнинг калимаси олий

¹ Муслим бу ҳадисни Зухайр ибн Ҳарбдан, у Жарирдан, у Суҳайлдан, у отасидан, у Абу Ҳурайрадан ривоят қилган. Ибн Миксам бу гапни Суҳайлга айтган.

бўлиши учун жанг қилса у Аллоҳ йўлида жанг қилган бўлади, дедилар». Муслим Абу Мусодан шундай деганини ҳам ривоят қилди:

«سُئلَ رَسُولُ اللَّهِ عَنِ الرَّجُلِ يُقَاتِلُ شَجَاعَةً، وَيُقَاتِلُ حَمَيْةً، أَيُّ ذَلِكَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَنْ قَاتَلَ لِتَكُونَ كَلْمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعَلِيَا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»
«Росууллоҳ ﷺдан: шижоати жўш уриб жанг қиладиган, ҳамияти қўзғалиб жанг қиладиган ва риё учун жанг қиладиган киши ҳақида буларнинг қайсиниси Аллоҳ йўлида жанг қилишдир? - деб сўралди. Росууллоҳ ﷺ: ким Аллоҳнинг калимаси олий бўлиши учун жанг қилса у Аллоҳ йўлида жанг қилибди, деб жавоб бердилар». Росууллоҳ ﷺ шаҳиднинг гуноҳлари кечирилиши учун ортига қочмай олдинга ташланиб жанг қилишини шарт қилиб қўйдилар. Муслим Абдуллоҳ ибн Абу Қатода орқали Қатодадан ривоят қилади:

«أَنَّهُ قَامَ فِيهِمْ فَذَكَرَ لَهُمْ أَنَّ الْجِهَادَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَالإِيمَانَ بِاللَّهِ أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ، فَقَامَ رَجُلٌ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَرَأَيْتَ إِنْ قُتِلْتُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُكَفْرُ عَنِي خَطَايَايِّ؟ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: نَعَمْ إِنْ قُتِلْتُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَأَنْتَ صَابِرٌ مُحْتَسِبٌ مُقْبِلٌ غَيْرُ مُدْبِرٍ، ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: كَيْفَ قُلْتَ؟ قَالَ: أَرَأَيْتَ، إِنْ قُتِلْتُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُكَفْرُ عَنِي خَطَايَايِّ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: نَعَمْ وَأَنْتَ صَابِرٌ مُحْتَسِبٌ، مُقْبِلٌ غَيْرُ مُدْبِرٍ إِلَّا الَّذِينَ فِي أَنْ جَرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ لِي ذَلِكَ»

«Пайғамбаримиз ﷺ уларнинг ичидаги туриб уларга Аллоҳ йўлидаги жиход ва Аллоҳга имон келтириш энг афзал амал эканини айтдилар. Шунда бир киши туриб: ё Росууллоҳ, агар мен Аллоҳ йўлида ўлдирилсан гуноҳларимга каффорат бўладими? - деди. Росууллоҳ ﷺ: ха, агар сен сабр қилган ҳолда, савоб умид қилиб, ортингга қочмай олдинга ташланиб Аллоҳ йўлида ўлдирилсанг, дедилар. Сўнгра Росууллоҳ ﷺ: нима дединг? - дедилар. Ҳалиги киши: агар мен Аллоҳ йўлида ўлдирилсан гуноҳларимга каффорат бўладими? - деди. Росууллоҳ ﷺ: ха, сабр қилган ҳолда, савоб умид қилиб, ортингга қочмай олдинга ташлансанг, магар қарз бундан мустасно. Менга буни Жаброил ﷺ айтди, дедилар». Бундан тушуниляптики, агар

ортига қочиб жанг қылса гуноҳларига каффорат бўлмайди ва унга шаҳидлик савоби берилмайди. Обрў учун жанг қиласиган кимсага келсак, Росууллоҳ ﷺ уни шаҳид деб номлаб, азбланишини баён қилдилар. Муслим Сулаймон ибн Ясордан шундай деганини ривоят қилди: одамлар Абу Хурайра олдидан туриб тарқалишди. Шунда унга Шом ахли вакили: эй шайх Росууллоҳ ﷺдан эшитган бирон ҳадисни бизга айтиб беринг, деди. Абу Хурайра деди: Хўп, мен Росууллоҳ ﷺнинг шундай деганини эшитганман:

«إِنَّ أَوَّلَ النَّاسِ يُقْضَىٰ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَيْهِ رَجُلٌ اسْتُشْهَدَ فَأَتَىَ بِهِ، فَعَرَفَهُ نَعْمَةُ فَعَرَفَهَا قَالَ: فَمَا عَمِلْتَ فِيهَا قَالَ: فَأَتَلْتُ فِيكَ حَتَّىَ اسْتُشْهَدْتُ، قَالَ: كَذَبْتَ وَلَكِنَّكَ فَأَتَلْتَ لَآنِ يُقَالَ جَرِيٌّ فَقَدْ قِيلَ، ثُمَّ أُمِرَ بِهِ فَسُحِبَ عَلَىٰ وَجْهِهِ حَتَّىَ الْقِيَامَةِ فِي النَّارِ»

«Қиёмат куни устидан биринчи бўлиб ҳукм чиқариладиган одам шаҳид бўлган киши бўлади. Уни олиб келинади. Аллоҳ унга йози берган неъматларини эслатади. У уларни эслайди. Аллоҳ бу неъматлар учун нима амал қилдинг? - дейди. У Сенинг йўлингда жанг қилиб, шаҳид бўлдим, дейди. Аллоҳ: ёлғон айтдинг, аксинча журъатли экан дейишлари учун жанг қилдинг. Сен ҳақингда шундай ҳам дейилди, дейди. Сўнгра Аллоҳ амр қилади. Уни юз тубан судраб дўзах ўтига улоктирилади...». Бу ҳадис обрў олиш учун жанг қилган кимса гарчи дунёда шаҳид ҳукмини олса ҳам, лекин қиёмат кунида унга шаҳид савоби берилмаслигига, аксинча азбланишига далолат қиялти.

Энди дунё ва охиратдаги шаҳидликка келсак у Аллоҳнинг калимасини олий қилиш учун кофирларга қарши жанг қилган ва мусулмонлар билан кофирлар ўртасидаги жангда ўлдирилган кишидир. Бу жанг уруш ҳолатидаги юртда бўладими ёки Ислом юртида бўладими, бунинг фарқи йўқ. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَلَا تَحْسِبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًاٌ بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرَزَّقُونَ﴾

«Аллоҳ йўлидаги жсангда ўлдирилган зотларни ҳаргиз ўликлар деб ўйламанг! Йўқ, улар тириклардир! У зотлар Парвардигори неъматларидан баҳраманд бўлмоқдалар» [Оли Имрон: 169]

Бу шаҳид унинг ҳаққида шаръий ҳукмлар келган кишидир. Бундай шаҳидлик кофирлар билан бўлган урушда ўлдирилган кишига хосдир. Шунингдек жангда жароҳатланиб кейинчалик

шу жароҳатдан ўлган киши ҳам жангда ўлдирилган каби ҳисобланади. Аммо ундан бошқани шахид деб ҳисобланмайди. Шунга кўра боғийлар билан бўлган урушда ўлдирилган кишини ҳам, жангда жароҳатланиб, сўнгра жароҳати тузалиб, сўнг шу жароҳатдан ўлган кишини ҳам шахид деб ҳисобланмайди. Шахидга тегишли хос хукмлар бор бўлиб Аллоҳ Таоло шахид ҳақида у тирикдир деб хабар берди. Бундай шахидлик Аллоҳнинг калимасини олий қилиш учун кофирлар билан бўлган жангда ўлдирилган кишига ва ана шу жангда жароҳатланиб шу жароҳатдан ўлган кишига хосдир.

Мазкур шахид ҳақидаги хукм шуки, у ювилмайди ва кафанланмайди, балки қони ва кийимида дағн қилинади. Чунки шахид қиёмат куни тирилар экан, унинг қони мушки амбардек жуда ёқимли ҳид таратади. Бунга далил Бухорий Жобирдан ривоят қилган ушбу ҳадисдир:

«إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ كَانَ يَجْمَعُ بَيْنَ الرَّجُلَيْنِ مِنْ قُتْلَى أَحَدٍ فِي ثُوْبٍ وَاحِدٍ، ثُمَّ يَقُولُ: أَكْثَرُهُمْ أَكْثَرُ أَخْذَا لِلْقُرْآنِ؟ فَإِذَا أُشِيرَ إِلَى أَحَدِهِمَا قَدَمَهُ فِي اللَّهِ أَحَدٌ، وَقَالَ: أَنَا شَهِيدٌ عَلَى هَؤُلَاءِ، وَأَمْرَ بِدِفْنِهِمْ بِدِمَائِهِمْ، وَلَمْ يُصَلِّ عَلَيْهِمْ، وَلَمْ يُغَسِّلْهُمْ»

«Росулulloҳ ﷺ Ухудда ўлдирилганлардан икки кишини битта кийимда жамлаб, сўнгра: улардан қайси ниси Куръонни қўпроқ (ёд) олган? - дердилар. Улардан қайси бири қўрсатилса уни лаҳадга олдин қўярдилар ва: мен буларга гувоҳман, дедилар ва уларни қонлари билан дағи қилишга буюрдилар, уларга намоз ўқимадилар ва уларни ювмадилар». Аҳмад ҳам Набий ﷺ нинг Ухудда ўлдирилганлар ҳақида шундай деганини ривоят қилди:

«لَا تَعْسُلُوهُمْ فَإِنَّ كُلَّ دَمٍ يَفُوحُ مِسْكًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَلَمْ يُصَلِّ عَلَيْهِمْ»

«Уларни ювманглар. Зеро ҳар бир жароҳат ёки ҳар томчи қон қиёмат кунида мушк анбардек хушбўй ҳид таратади. Пайғамбаримиз ﷺ уларга намоз ўқимадилар». Насойининг ривоят қилишича, Набий ﷺ Ухуд шахидлари ҳақида бундай дедилар:

«رَمْلُوهُمْ بِدِمَائِهِمْ، فَإِنَّهُ لَيْسَ كَلْمٌ فِي اللَّهِ إِلَّا يَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَدْمَمِي، لَوْنَهُ لَوْنُ الدَّمِ، وَرَيْحُهُ رِيحُ الْمِسْكِ»

«Уларни қонлари билан ўраб қўйинглар. Зеро Аллоҳ йўлида олинган бирон жароҳат йўқки, қиёмат кунида қони

оққан ҳолда келмаса. Ранги қоннинг рангидек, хиди мушкнинг хидидек бўлади». Анасадан ушбу ҳадис ривоят қилинган:

«أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ لَمْ يُصَلِّ عَلَى قَتْلَى أَحُدٍ وَلَمْ يُغَسِّلْهُمْ»

«Набий ﷺ Ухудда ўлдирилганларга намоз ўқимадилар ва уларни ювмадилар». Бу ҳадисни Шофейй «Муснади»да ривоят қилди. Ухуд шаҳидлари ювилмаганидек Бадр, Хандақ ва Хайбар шаҳидлари ҳам ювилмади. Бундан кўриниб турибдики, шаҳид ювилмайди. Шунингдек шаҳид ўлик кафанлангандек кафанланмайди, балки ўз кийими билан кафанланади. Бунга далил Росулуллоҳ ﷺнинг Ухуд шаҳидлари ҳақида айтган ушбу сўзидир:

«رَمَلُوهُمْ بِكُلِّوْهُمْ وَدِمَائِهِمْ»

«Уларни жароҳатлари ва қонлари билан ўраб қўйинглар». Ахмад ривояти. Бунга яна далил Ибн Аббос қилган ушбу ривоятдир:

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ أَمْرَ بِقَتْلِي أَحُدٍ أَنْ يُنْزَعَ عَنْهُمُ الْحَدِيدُ وَالْجُلُودُ وَأَنْ يُدْفَوَا بِدِمَائِهِمْ وَشَابِهِمْ»

«Росулуллоҳ ﷺ Ухудда ўлдирилганлардан темир ва териларни ечиб олишни, қонлари ва кийимлари билан дағн қилишни буюрдилар». Абу Довуд ривояти. Энди шаҳидга намоз ўқилишига келсак, ўқилиши ҳам, ўқилмаслиги ҳам жоиз. Намоз ўқилиши жоизлигига далил Росулуллоҳ ﷺ Ухудда ўлдирилганларга дағн қилинганидан кейин намоз ўқигани, Ҳамзага намоз ўқигани ва жангда ўлдирилган бир кишига намоз ўқигани ҳақида келган ривоятлардир. Масалан Бухорийда Уқба ибн Омирдан ривоят қилинишича:

«أَنَّهُ ﷺ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى قَتْلَى أَحُدٍ بَعْدَ ثَمَانِ سِنِينَ صَلَّاتُهُ عَلَى مَيْتٍ كَالْمُوَدَّعِ لِلأَحْيَاءِ وَالْأَمْوَاتِ»

«Набий ﷺ Ухудда ўлдирилганларга саккиз йил кейин худди тириклару ўликлар билан видолашгандек жаноза намозини ўқидилар». Таҳовий «Шархул маоний» китобида Ибн Зубайдардан ҳасан иснод билан ушбу ривоятни келтирди:

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يُؤْتَى بِتَسْعَةَ حَمْزَةُ عَاشِرُهُمْ، فَيَصَلِّي عَلَيْهِمْ»

«Росууллоҳ ﷺ олдига түқкіз кишини олиб келинди. Ҳамза ўнинчиси бўлди. Пайғамбаримиз ﷺ уларга намоз ўқидилар». Абу Довуд Абу Саламадан, у Набий ﷺ асҳобидан бўлган бир кишидан шундай деганини ривоят қилди:

«أَغْرَنَا عَلَى حَيٍّ مِنْ جُهَيْنَةَ فَطَلَبَ رَجُلٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ رَجُلًا مِنْهُمْ فَضَرَبَهُ فَأَخْطَاهُ وَأَصَابَ نَفْسَهُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: أَخُوكُمْ يَا مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ، فَبَتَدَرَهُ النَّاسُ فَوَجَدُوهُ قَدْ مَاتَ فَلَفَّهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِشَابِيهِ وَدَمَائِهِ وَصَلَّى عَلَيْهِ وَدَفَعَهُ فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَشَهِيدُ هُوَ؟ قَالَ نَعَمْ، وَأَنَا لَهُ شَهِيدٌ»

«Биз Жухайнадаги бир маҳаллага ҳужум қилдик. Мусулмонлардан бир киши улардан бир кишини олишувга чиқишини талаб қилди. Унга зарба берган эди, зарбаси хато кетиб ўзи яраланди. Шунда Росууллоҳ ﷺ: эй мусулмонлар жамоаси биродарингизни олиб келинг, дедилар. Одамлар шошиб боришса у ўлган экан. Росууллоҳ ﷺ уни кийими ва қони билан ўраб унга намоз ўқидилар ва дафи қилдилар. Шунда асҳоблар: ё Росууллоҳ, у шахид бўлдими? - дейишган эди, Пайғамбаримиз ﷺ: ҳа, мен унга гувоҳман, дедилар». Бу уч ҳадис сабит ҳадислар бўлиб, шахидга намоз ўқилишига очик далолат қиляпти.

Энди шахидга намоз ўқилмаслиги жоизлигига келсак, бунга далил Росууллоҳ ﷺ шахидга намоз ўқимагани ҳақида келган бошка ривоятлардир. Масалан Абу Довуд ва Термизий Анасадан ушбуни ривоят қилишди:

«أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ لَمْ يُصَلِّ عَلَى قَتْلَى أَحُدٍ وَلَمْ يُغَسِّلْهُمْ»

«Набий ﷺ Ухудда ўлдирилганларга намоз ўқимадилар ва уларни ювмадилар». Аҳмад Анасадан ушбуни ривоят қилди: «Ухуд шахидлари ювилмади, уларни қонлари билан дафи қилинди, уларга намоз ўқилмади». Бухорий Жобир ибн Абдуллоҳ ﷺдан шундай деганини ривоят қилди:

«كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يَجْمَعُ بَيْنَ الرَّجُلَيْنِ مِنْ قَتْلَى أَحُدٍ فِي ثُوبٍ وَاحِدٍ ثُمَّ يَقُولُ: أَيُّهُمْ أَكْثَرُ أَخْذًا لِلْقُرْآنِ؟ فَإِذَا أُشِيرَ لَهُ إِلَى أَحَدِهِمَا قَدَمَهُ فِي الْلَّهُدْ، وَقَالَ: أَنَا شَهِيدٌ عَلَى هُؤُلَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَأَمْرَ بِدَفْهِمْ فِي دِمَائِهِمْ، وَلَمْ يُغَسِّلُوا وَلَمْ يُصَلِّ عَلَيْهِمْ»

«Росулуллох Ухудда ўлдирилганлардан икки кишини битта кийимда жамлаб, сўнгра: улардан қайсиниси Қуръонни кўпроқ (ёд) олган? - дердилар. Улардан қайси бири кўрсатилса уни лаҳадга олдин қўярдилар ва: мен буларга гувоҳман, дедилар, уларни қонлари билан дағн қилишга буюрдилар. Улар ювилмадилар ва уларга намоз ҳам ўқилмади». Бу ҳадислар ҳам собит ҳадислар бўлиб, шаҳидга намоз ўқилмаслигига очик далолат қиляпти. Имом Шофейй Ухудда ўлдирилганларни дағн қилишдан олдин уларга намоз ўқилгани ҳақида ворид бўлган ривоятлар ҳақида жавоб бериб: «Ҳабарлар мутавотир жиҳатлар томонидан Набий ғининг Ухудда ўлдирилганларга намоз ўқимаганини кўз билан кўрилганидек келди», деди. Демак бу ҳадисларнинг ҳаммаси – Набий ғашидга намоз ўқиган деб ривоят қилингандари ҳам, намоз ўқимаган деб ривоят қилингандари ҳам – собит ҳадислардир. Шунинг учун улардан ҳеч қайсинисини рад қилишга йўл йўқ. Чунки улар ривоят ва дироят жиҳатидан ҳужжат келтириладиган далиллар сирасига киради. Улардан бирини бошқасидан устун қўйишга ҳам йўл йўқ. Чунки сахобаларнинг ана шу шаҳидларга намоз ўқилганидан бехабар қолишлари эҳтимолдан узоқ бўлганидек, намоз ўқилмаганидан бехабар қолишлари ҳам эҳтимолдан узоқдир. Шундай экан бу ҳадислардан бирини бошқасидан қандай қилиб устун қўйиш мумкин, ахир? «Шаҳидга намоз ўқилгани собит бўлган бу ҳадислардаги намоздан мурод дуодир, шунинг учун намоз ўқидилар деган сўз duo қилдилар маъносидадир», дейилмайди. Чунки шаръий ҳақиқатлар – модомики бирон қарина келмаса – луғавийсидан муқаддам қўйилади. Бу ерда эса ҳеч бир қарина келмаган. Демак намоздан мурод майитга ўқиладиган шаръий намоз эканлиги аниқ. «Шаҳидга намоз ўқилгани ҳақидаги ҳадислар намоз ўқилмагани ҳақидаги ҳадисларни мансух қиласди. Чунки улардан бири, яъни Ухудда ўлдирилганларга саккиз йилдан кейин намоз ўқилгани ҳақидаги ҳадис ҳамма ҳадислардан кейин келган. Чунки Ибн Ҳиббон ривоятида: «Сўнг уйига кириб то Аллоҳ қабз қилмагунича чиқмади», дейилган», деб ҳам айтилмайди. Чунки ҳадиснинг кейин келганлигининг ўзигина мансух бўлишга далолат қилиш учун етарли эмас. Аксинча мансух бўлганини билдирадиган бошқа бир қарина ҳам бўлиши керак. Бу ерда эса ҳеч бир қарина йўқ. Демак

мансух бўлиш ҳам йўқ. Шунинг учун бу ривоятларнинг ҳаммаси эътиборли бўлиб қолаверади ва улардан шаҳидга намоз ўқимаслик жоиз, деган маъно олинади. Зоро Росууллоҳ ﷺнинг Бадрда ўлдирилганларга ҳам, Хандак ғазотида ўлдирилганларга ҳам, Хайбарда ўлдирилганларга ҳам намоз ўқигани ривоят қилинмаган. Шунингдек бу ривоятлардан шаҳидга намоз ўқилса бунда ҳеч бир зарар йўқ, деган маънони тушунса ҳам бўлади. Шунинг учун одамларнинг шаҳидларга намоз ўқишиларига монелик қилинмайди.

Шаҳидга жаннат бўлиши ҳақида Қуръон наssi гувоҳлик бергани учун у шаҳид деб аталади. Аллоҳ Таоло деди:

إِنَّ اللَّهَ أَشْرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسُهُمْ وَأَمْوَالُهُمْ بِأَبَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ

يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلُونَ وَيُقْتَلُونَ

«Албатта, Аллоҳ мўминларнинг жонларини ва молларини улардан жаннат баробарига сотиб олди – улар Аллоҳ ўйлида жанг қилишиб (кофирларни) ўлдирадилар ва (ўзлари ҳам Аллоҳ учун шаҳид бўлиб) ўлдириладилар» [Тавба: 111]

Муслим Жобирдан шундай деганини ривоят қилди:

«قَالَ رَجُلٌ: أَيْنَ أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنْ قُتِلْتُ؟ قَالَ: فِي الْجَنَّةِ فَالْقَيْ ثَمَرَاتٍ كُنَّ فِي يَدِهِ ثُمَّ قَاتَلَ حَتَّى قُتُلَ»

«Бир киши деди: (Сувайд ривоятида: бир киши Набий ﷺга Ухуд кунида деди, дейилган) **Ё Росууллоҳ,** агар ўлдирилсан мен қаерда бўламан? **Пайғамбаримиз ﷺ:** жаннатда, деб жавоб бердилар. Шунда у қўлидаги хурмоларни отиб юбориб жангга кириб кетди ва ўлдирилгунинг қадар жанг қилди». Анас ибн Моликдан ривоят қилинишича, Росууллоҳ ﷺ саҳобалари билан илдам жўнаб Бадрга мушриклардан олдин етиб келдилар. Росууллоҳ ﷺ:

«لَا يُقَدِّمَنَ أَحَدٌ مِنْكُمْ إِلَى شَيْءٍ حَتَّى أَكُونَ أَنَا دُونَهُ. فَدَنَّا الْمُشْرِكُونَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: قُومُوا إِلَى جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ. قَالَ يَقُولُ عُمَيرُ بْنُ الْحُمَامِ الْأَنْصَارِيُّ رض: يَا رَسُولَ اللَّهِ، جَنَّةٌ عَرْضُهَا السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ؟ قَالَ: نَعَمْ. قَالَ بَخْ بَخْ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: مَا يَحْمِلُكَ عَلَى قَوْلِكَ بَخْ بَخْ. قَالَ: لَا وَاللَّهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِلَّا رَجَاءَهُ أَنْ أَكُونَ مِنْ أَهْلِهَا. قَالَ: فَإِنَّكَ مِنْ أَهْلِهَا. فَأَخْرَجَ ثَمَرَاتٍ مِنْ قَرْنِهِ فَجَعَلَ يُأْكُلُ مِنْهُنَّ ثُمَّ قَالَ: لَئِنْ أَنَا

حَيَّتْ حَتَّىٰ أَكُلَّ تَمَرَاتِي هَذِهِ إِنَّهَا لَحَيَاةٌ طَوِيلَةٌ فَرَمَى بِمَا كَانَ مَعَهُ مِنَ التَّمْرِ ثُمَّ قَاتَلَهُمْ
حَتَّىٰ قُتِلََ»

«Биронтангиз то мен унинг рўпарасида бўлмагунимча ҳеч бир нарсага қадам қўймасин, дедилар. Мушриклар яқинлашгач Росулуллоҳ ﷺ: кенглиги осмонлару ерча бўлган жаннатга қўзғалинглар, дедилар. Шунда Умайр ибн Ҳумом Анзорий: ё Росулуллоҳ, кенглиги осмонлару ерча бўлган жаннат, дедингизми? - деб сўради. Пайғамбаримиз ﷺ: ха, дедилар. Умайр: баҳ-баҳ (жуда зўр-ку), деди. Буни эшитиб Росулуллоҳ ﷺ: нега баҳ-баҳ, дединг? - деб сўрадилар. Умайр: Аллоҳга қасамки, ё Росулуллоҳ, жаннат аҳлидан бўлишимни умид қилиб шундай дедим, деди. Пайғамбаримиз ﷺ: сен унинг аҳлидансан, дедилар. Шунда Умайр ёнидан хурмоларни чиқариб ея бошлади. Сўнг: агар бу хурмоларни еб бўлгунимча тирик турсам бу узун ҳаёт кечириш бўлиб қолади, деди-да, хурмоларни отиб юбориб жангга кириб кетди ва ўлдирилгунига қадар жанг қилди». Муслим ривояти. Демак Аллоҳ Таоло ва Росулуллоҳ ﷺ шахиднинг жаннатда бўлиши ҳақида гувоҳлик бердилар. Шахиднинг тирик бўлишига келсак, бу ҳам Қуръон наssi билан собит бўлган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَلَا تَحْسِبَنَّ الَّذِينَ قُتُلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًاٰ بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ بِمَا أَتَتْهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبَشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوْهُمْ مِنْ حَلْفِهِمْ أَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْرَثُونَ يَسْتَبَشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنْ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

«Аллоҳ йўлидаги жсангда ўлдирилган зотларни ҳаргиз ўликлар деб ўйламанг! Йўқ, улар тириклардир! У зотлар Аллоҳ ўз фазлу карами билан берган неъматлардан хушинуд ҳолларида баҳраманд бўлмоқдалар ва ҳали ортларидан етиб келмаган биродарларига ҳеч қандай хавфу хатар йўқлиги ва гамгин бўлмасликлари ҳақида хуихабар бермоқдалар. Улар Аллоҳ томонидан бўлган неъмат ва фазлу карам ҳақида ҳамда мўминларнинг ажри-мукофотини Аллоҳ зое қилмаслиги ҳақида хуихабар берадилар»[Оли Имрон: 169-171]

Шахиднинг тирик бўлиши ғайбий ҳаёт бўлиб, биз уни идрок ҳам, ҳис ҳам қилолмаймиз. Чунки у абадият оламидаги ҳаётдир. Биз гарчи шахиднинг бу ҳаётини идрок қилолмасак ва сезолмасак-да, лекин унинг борлигига имон келтирамиз. Биз унинг ҳақиқатини идрок қилолмасак-да, унга имон келтиришимиз муқаррар ишдир. Чунки у Қуръоннинг қатъий насси билан сабит бўлган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكُنْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

«Аллоҳ йўлидаги жангда ўлдирилган зотларни ҳаргиз ўликлар деб ўйламанг! Йўқ, улар тириклардир, лекин сизлар сезмайсизлар»
[Бақара: 154]

Шахидларнинг ҳаёт бўлиши имон келтириш вожиб бўлган ғайб нарсалардандир. Шахидларнинг фазлига келсак, у жуда буюк фазл бўлиб, унга ҳеч бир фазл тенг келолмайди. Буни Набий ﷺ бир неча ҳадисларда баён қилган. Бухорий Қатодадан шундай деганини ривоят қилди: мен Анас ибн Молик رضдан Набий ﷺнинг шундай деганини эшитдим:

«مَا مِنْ أَحَدٍ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ يُحِبُّ أَنْ يَرْجِعَ إِلَى الدُّنْيَا وَلَهُ مَا عَلَى الْأَرْضِ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا السَّهِيدُ يَتَمَّنِي أَنْ يَرْجِعَ إِلَى الدُّنْيَا كَيْفَتَلَ عَشْرَ مَرَّاتٍ لِمَا يَرَى مِنَ الْكَرَامَةِ»

«Жаннатга кирган бирон киши – агар унга ер юзидаги барча нарса берилса ҳам – дунёга қайтишни истамайди. Магар шахидгина унга берилган фазлу қарамни кўриб, дунёга қайтиб ўнлаб марта ўлдирилишини орзу қиласди». Бухорийда ушбу ривоят ҳам келган: Муғийра ибн Шўъба деди:

«أَخْبَرَنَا نَبِيُّنَا عَنْ رِسَالَةِ رَبِّنَا مَنْ قُتِلَ مِنَ صَارَ إِلَى الْجَنَّةِ»

«Бизга Набийимиз ﷺ Роббимиз рисолатидан хабар бериб биздан ким ўлдирилса жаннатга боришини айтдилар». Умар Набий رضга:

«إِلَيْسَ قَتَلَانَا فِي الْجَنَّةِ وَقَتَلَاهُمْ فِي النَّارِ قَالَ: بَلِّي»

«Биздан ўлдирилганлар жаннатда, улардан ўлдирилганлар эса дўзахда эмасми? - деганида Пайғамбаримиз ﷺ: ха, шундай, дедилар». Абдуллоҳ ибн Амр ибн Оссдан ривоят қилинишича, Росулуллоҳ ﷺ шундай дедилар:

«يُغَفِّرُ لِلشَّهِيدِ كُلُّ ذَبِّ إِلَّا الدَّيْنَ»

«Шахиднинг барча гуноҳлари мағфират қилинади, фақат қарз бундан мустасно». Муслим ривояти. Муслимнинг яна ривоят қилишича, Набий ﷺ шундай дедилар:

«الْقُتْلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُكَفَّرُ كُلُّ شَيْءٍ إِلَّا الدِّينُ»

«Аллоҳ йўлида ўлдирилиш барча нарсага каффорат бўлади, фақат қарз бундан мустасно». Бухорий ва Муслим Абу Хурайрадан ривоят қилишича, Набий ﷺ шундай дедилар:

«تَكَفَّلَ اللَّهُ لِمَنْ جَاهَدَ فِي سَبِيلِهِ لَا يُخْرِجُهُ مِنْ بَيْتِهِ إِلَّا جَهَادٌ فِي سَبِيلِهِ وَتَصْدِيقٌ كَلْمَتَهِ بَأْنَ يُدْخِلُهُ الْجَنَّةَ أَوْ يَرْجِعُهُ إِلَى مَسْكَنَهُ الَّذِي خَرَجَ مِنْهُ مَعَ مَا تَالَ مِنْ أَجْرٍ وَغَنِيمَةٍ. وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ يَبْدِئُهُ مَا مِنْ كَلْمٍ يُكَلِّمُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ إِلَّا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَهَيْسَهِ حِينَ كَلْمٍ لَوْنُهُ لَوْنٌ دَمٌ، وَرِيحُهُ رِيحُ مُسْكٍ. وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ يَبْدِئُهُ لَوْلًا أَنَّ رِجَالًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَا تَطِيبُ نُفُوسُهُمْ أَنْ يَتَحَلَّفُوا عَنِّي، وَلَا أَجِدُ مَا أَحْمَلُهُمْ عَلَيْهِ، مَا تَخَلَّفُ عَنْ سَرِيَّةِ تَشَدُّدِي فِي سَبِيلِ اللَّهِ. وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ يَبْدِئُهُ لَوْدَدْتُ أَنْ أُقْتَلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، ثُمَّ أَحْيَا ثُمَّ أُقْتَلَ، ثُمَّ أَحْيَا ثُمَّ أُقْتَلَ، ثُمَّ أَحْيَا ثُمَّ أُقْتَلَ»

«Аллоҳ Унинг йўлида жиҳод қилган, фақат Аллоҳ йўлида жиҳод қилиш ва Унинг калимасини тасдиқлаш учун чиқсан кишини жаннатга киритишни ёки ўз масканига ўзи эришган ажр ва ғанимат билан қайтаришни Ўз зиммасига олди. Мухаммаднинг жони қўлида бўлган Зотга қасамки, Аллоҳ йўлида жароҳатланган бирон жароҳат йўқки қиёмат кунида жароҳатланган пайтидаги кўринишидек кўриниша келмаса, ранги қоннинг рангидек, хиди мушкнинг ҳидидек бўлади. Мухаммаднинг жони қўлида бўлган Зотга қасамки, агар мендан қолиб кетишлари кўнгилларига хуш келмайдиган – ҳолбуки менда уларни миндириш учун улов йўқ – мўминлар бўлмаганида эди, мен Аллоҳ йўлида эрталаб чиқиб кетадиган бирон сарийядан қолмаган бўлардим. Мухаммаднинг жони қўлида бўлган Зотга қасамки, Аллоҳ йўлида ўлдирилишимни, сўнг яна тирилишимни, сўнг яна ўлдирилишимни, сўнг яна тирилишимни, сўнг яна ўлдирилишимни жуда-жуда хоҳлардим».

Рибот

Жиҳодга тегишли нарсалардан бири риботдир. Рибот – мусулмонларни қувватли қилиш учун чегарада туришдир. Душманга чегарадош бўлган, ахолиси душманга хавф соладиган ва душман ҳам ахолига хавф соладиган ҳар бир жойни чегара дейилади. Бошқача айтганда чегара – ортида Ислом йўқ жойдир. Риботдан мурод динни азиз қилиш учун ва мусулмонлардан кофирлар ёмонлигини даф қилиш учун чегарада туришдир. Душман хужуми кутиладиган ҳар бир жойда уни даф қилиш мақсадида туришни рибот деб ҳисобланади. Чунки рибот аслида Аллоҳ Таолонинг:

﴿وَأَعِدُوا لَهُم مَا أَسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ﴾

﴿وَعَدُوكُمْ﴾

«(Эй мўминлар), улар учун имконингиз борича куч ва эгарланган отларни тайёрлаб қўйингизки, бу билан Аллоҳнинг ва ўзларингизнинг душманларингизни қўрқувга солурсизлар» [Анфол: 60]

деган қавлида келган отларни эгарлаб тайёрлашдан келиб чиқкан. Чунки улар ҳам, булар ҳам отларни эгарлаб тайёрлар экан, ҳаммаси ўз биродари учун тайёрлайди. Ўша жойни чегара деб аталди. У ерда яшашни эса – гарчи у ерда отлар бўлмаса ҳам – рибот дейилди. Шунга кўра кимки душманни даф қилиш ниятида чегарада яшар экан муробит ҳисобланади. Ўша жой унинг ватани бўладими ёки одатда яшайдиган маскани бўладими ёки бўлмайдими, бунинг фарқи йўқ. Чунки бу жойнинг ватан бўлиши ёки бўлмаслигининг эътибори йўқ. Балки душманни даф қилиш ва уни қўрқувга солиш ниятида бўлса бўлди. Риботнинг фазли жуда улуғ ва ажри каттадир. Чунки рибот мусулмонларни ва уларнинг аҳли аёлларини мудофаа қилишдир, чегарадаги ахолига ва ғазот аҳлига қувват бўлишдир. Рибот жиҳоднинг асоси ва фаръидир. Риботнинг фазли ҳақида бир неча наsslар келган. Масалан сахих Мусалимда Салмон رضнинг ушбу сўzlари келган: Мен Росулуллоҳ رضнинг шундай деганини эшитдим:

﴿رِبَاطُ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ خَيْرٌ مِنْ صِيَامٍ شَهْرٍ وَقِيَامٍ، وَإِنْ مَاتَ جَرَى عَلَيْهِ عَمَلُهُ الَّذِي كَانَ يَعْمَلُهُ، وَأَجْرِيَ عَلَيْهِ رِزْقٌ، وَأَمِنَ الْفَتَانَ﴾

«Аллоҳ йўлида бир кеча-кундузлик рибот бир ой кундузи рўза тутиб кечаси намоз ўқишдан яхшироқдир. Агар ўлса қилиб юрган амали унга ёзилаверади, ризқи ҳам ёзилаверади, фитналардан омонда бўлади». Табароний марфуъ хадисда ишончли кишилар санади билан ривоят қилди:

«... وَمَنْ مَاتَ مُرَابِطًا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمِنَ مِنَ الْفَزَعِ الْأَكْبَرِ ...»

«... Кимки Аллоҳ йўлида муробит бўлиб ўлса энг катта даҳшатдан омонда бўлади». Абу Умомадан ривоят қилинишича, Пайғамбар ﷺ шундай дедилар:

«إِنَّ صَلَاةَ الْمُرَابِطِ تَعْدُلُ خَمْسَمَائَةً صَلَاةً، وَنَفَقَةُ الدِّيَارِ وَالدُّرْهَمِ فِيهِ أَفْضَلُ مِنْ سَبْعَمَائَةِ دِيَارٍ يُنْفَقُهُ فِي غَيْرِهِ»

«Муробитнинг намози беш юз намозга тенг келади. Муробитликда сарфланадиган бир динор ва дирҳам бошқа пайтда сарфланадиган етти юз динордан яхшироқдир». Бу ҳадисни Байҳақий «Шуабул имон»да ривоят қилган. Фазола ибн Убайддан шундай дегани ривоят қилинди: Мен Росууллоҳ ﷺнинг шундай деганини эшитдим:

«كُلُّ مَيِّتٍ يُخْتَمُ عَلَى عَمَلِهِ إِلَّا الَّذِي مَاتَ مُرَابِطًا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنَّهُ يَمْوُلُ لَهُ عَمَلُهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَيَأْمَنُ فَسْتَةُ الْقَبْرِ»

«Ўлган ҳар бир одамнинг амали ёпилади. Магар Аллоҳ йўлида муробит бўлиб ўлган кишининг амали ёпилмайди. Чунки унинг амали қиёмат кунигача ўсиб боради ва у қабр фитнасидан омонда бўлади». Термизий ривояти.

Рибот оз ва кўп бўлади. Рибот ниятида турилган ҳар бир муддат оз ёки кўп бўлишидан қатъий назар рибот ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Набий ﷺ: «Бир кеча-кундузлик рибот...», дедилар. Афзали мусулмон киши муробит бўлиш ниятида яшаш учун чегарага кўчиб боришидир. Шунинг учун ҳам салафлардан кўпчилиги муробит бўлиш учун чегарада яшашни ихтиёр қилганлар. Чегарада яшайдиган ахолининг ўзлари ҳам – агар у ерда яшашдан ниятлари душманни даф қилиш ва қўрқувга солиш бўлса – муробитлар ҳисобланади. Агар уларнинг ўзи билангина душманни даф қилинадиган бўлса, улар муробит ҳисобланади. Энди агар душманни даф қилиш унинг ортидаги яна бир чегара билан амалга ошадиган бўлса иккала чегарада яшаш ҳам риботдир. Мусулмонларнинг душманни

даф қилиш ва қўрқувга солиш амалга ошадиган юртларида яшашлари рибот ҳисобланади ва улар муробит бўладилар.

Аллоҳ йўлида соқчилик қилиш ҳам Аллоҳ йўлидаги муробитлик кабидир. Чунки унда жуда катта фазл бор. Ибн Аббосдан шундай дегани ривоят қилинган: Мен Росууллоҳ ﷺдан шундай деганини эшитдим:

«عَيْنٌ لَا تَمْسُّهُمَا النَّارُ عَيْنٌ بَكَتْ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ، وَعَيْنٌ بَاتَتْ تَحْرُسُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»

«Икки кўз борки, уларга дўзах ўти тегмайди. Бири Аллоҳдан қўрқиб ийғлаган кўз ва иккинчиси Аллоҳ йўлида соқчилик қилиб тунни ўтказган кўз». Термизий ривояти. Усмон رضдан шундай дегани ривоят қилинган: Мен Росууллоҳ ﷺнинг шундай деганини эшитдим:

«حَرَسٌ لَيْلَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَفْضَلُ مِنْ أَلْفِ لَيْلَةٍ يُقَامُ لَيْلَهَا، وَيُصَامُ نَهَارُهَا»

«Аллоҳ йўлида бир кечада соқчилик қилиш минг кечада намоз ўқиб, минг кундуз рўза тутишдан яхшироқдир». Аҳмад ривояти.

Исломий армия

Жиҳод мусулмонларга фарздир. Бу тўғрида тақволи билан фосик, чин имонли билан мунофиқ ўртасида фарқ йўқ. Зеро жанг ҳақидаги оятлар умумий келган. Насслар агар умумий келса ва уларни хослаб кўядиган бир далил келмаса, умумийлигича қолаверади. Жиҳодни айрим мусулмонларгагина хослаб кўядиган ҳеч қандай далил келмаган. Шунинг учун наsslар умумийлигича қолаверади. Шунга кўра исломий армия сафига мунофиқлар, фосиқлар ва хамияти келиб жанг қиладиган кимсаларни ҳам олиш жоиз. Энди бу кимсаларнинг душманга қарши жанг қилишда ва исломий армияда чин мўминлар билан бирга бир сафда бўлишлари жоизлигига келсак, бунга далил жиҳод оятларининг умумий келганлигидир. Қолаверса Росууллоҳ жангда мунофиқлар бошлиғи Абдуллоҳ ибн Убайдан ёрдам сўраган, айрим ғазотларда у билан бирга бўлган, Ухуд кунида жангдан олдин ҳарбий маслаҳатлашувларда ҳам у билан бирга бўлган. Росууллоҳ мунофиқларга Табук жангидан қолишга изн берган пайтда Аллоҳ Пайғамбаримиз ҳам итоб қилди. Аллоҳ Таоло деди:

﴿عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذَنْتَ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعَلَّمَ الْكَذَّابِينَ﴾

«(Эй Мұхаммад), Аллоҳ сизни афв қилди. (Лекин) нима учун то сизга ростгўй кишилар аниқ бўлиб, ёлғончиларни ҳам аниқ билгунингизча, (яъни, уларнинг ёлғон қасамларига ишониб) уларга (жиҳодга чиқмаслик учун) изн бердингиз?!» [Тавба: 43] Фосиқларга келсак, бунга ҳам оятларнинг умумий келгани ва Абу Хурайрадан ривоят қилинган ушбу ҳадис далил бўлади:

«أَمْرَ رَسُولُ اللَّهِ بِالْمُحَاجَةِ بِلَا فَنَادِي فِي النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلَّا نَفْسٌ مُسْلِمَةٌ، وَإِنَّ اللَّهَ لَيُؤَيِّدُ هَذَا الدِّينَ بِالرَّجُلِ الْفَاجِرِ»

«Росууллоҳ Билолга буюрдилар. У одамларга нидо қилиб, жаннатга фақат мусулмон кишигини киришини ва Аллоҳ бу динни фожир киши билан ҳам қувватлашини билдириди». Бухорий ривояти. Қолаверса жиҳод халифа ижро қиладиган фарзлардан биридир. Шунинг учун агар бу фарз фосиқка ижро қилинмаса – ваҳоланки у мусулмонлардан биридир – Аллоҳ ҳукмларидан бирини ижро қилмаслик бўлиб қолади. Бу эса ҳаромдир. Шунинг учун жиҳод фосиқларга ҳам, тақводорларга ҳам баб-баробар ижро қилинади.

Жангда кофирлардан ёрдам сўраш

Кофирлардан якка шахслар сифатида ёрдам сўраш жоиз. Фақат улар исломий байроқ остида бўлишлари шарт. Уларнинг зиммий бўлишлари ёки бўлмасликларининг фарқи йўқ. Яъни улар Исломий давлат фуқаролари бўладими ёки йўқми, бунинг фарқи йўқ. Аммо улардан Исломий давлатдан алоҳида мустақил давлат сифатида ёрдам сўраш мутлақо жоиз эмас. Улардан мустақил давлат сифатида ёрдам сўраш ҳаромдир. Жангда кофирлардан якка шахс сифатида ёрдам сўраш жоизлигига далил ушбулардир: «Ухуд куни Қазмон Росууллоҳ ﷺ асҳоби билан бирга чиқди. У мушрик эди. У бани Абдулдордан уч кишини ўлдириди. Улар мушрикларнинг байроқдорлари эди. Ҳатто Пайғамбаримиз ﷺ:

«إِنَّ اللَّهَ لَيَأْرُرُ هَذَا الَّدِينَ بِالرَّجُلِ الْفَاجِرِ»

«Албатта Аллоҳ бу динни фожир киши билан ҳам қувватлайди», дедилар». Бу ҳадисни Табарий тарихида ривоят қилди. Хузоа қабиласи фатҳ йилида Қурайшга қарши уруш қилиш учун Набий ﷺ билан бирга чиқди. Ваҳоланки Хузоа ўша пайтда ҳали мушрик эди. Ҳатто бу қабилага Росууллоҳ ﷺ:

«يَا مَعْشَرَ خُرَاعَةَ، وَارْفُوا أَيْدِيْكُمْ عَنِ الْقَتْلِ، فَقَدْ كَثُرَ أَنْ يَقْعَ»

«Эй Хузоа жамоаси, қўлларингизни ўлдиришдан тортинглар, ўлиб қулаш кўпайиб кетди», дедилар. Аҳмад ривояти. Бу ҳадисларнинг ҳаммаси сахих бўлиб, кофирлардан якка шахслар сифатида ёрдам сўраш жоизлигига очик далолат қиляпти. Яъни кофирнинг мусулмонлар армияси сафида мусулмонлар билан бирга туриб душманга қарши жанг қилиши жоизлигига далолат қиляпти. Лекин кофирни армия сафида бўлишга ва жанг қилишга мажбур қилинмайди. Чунки жиход унга фарз эмас ва унга ўлжадан берилмайди. Лекин унга бир миқдор мол берилади. Агар кофир мусулмонлар билан бир сафда туриб жанг қилишни талаб қилса, яъни мусулмонлар армияси сафида бўлишини талаб қилса – агар у ишончли бўлиб, хиёнат қилишидан кўрқилмаса – бу нарса армиядаги ҳар бир хизмат соҳасида жоиздир. Аммо Оиша رضي الله عنه‌dan ворид бўлган ҳадисга келсак, Оиша онамиз шундай деди:

«خَرَجَ النَّبِيُّ ﷺ قَبْلَ بَدْرٍ فَلَمَّا كَانَ بَحْرَةُ الْوَبْرَةِ أَدْرَكَهُ رَجُلٌ قَدْ كَانَ يُذْكَرُ مِنْهُ جُرَأَةً وَنَجْدَةً، فَفَرَّحَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ حِينَ رَأَوْهُ، فَلَمَّا أَدْرَكَهُ قَالَ لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ: جِئْتُ لِأَتَبَعَكَ وَأُصِيبَ مَعَكَ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: تُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ قَالَ: لَا، قَالَ: فَارْجِعْ، فَلَمْ أَسْتَعِنْ بِمُشْرِكٍ، قَالَتْ: ثُمَّ مَضَى حَتَّى إِذَا كَانَ بِالشَّجَرَةِ أَدْرَكَهُ الرَّجُلُ، فَقَالَ لَهُ كَمَا قَالَ أَوَّلَ مَرَّةً، فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ ﷺ كَمَا قَالَ أَوَّلَ مَرَّةً، قَالَ: فَارْجِعْ فَلَمْ أَسْتَعِنْ بِمُشْرِكٍ، قَالَ: ثُمَّ رَجَعَ فَأَدْرَكَهُ بِالْيَيْدَاءِ، فَقَالَ لَهُ كَمَا قَالَ أَوَّلَ مَرَّةً تُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ؟ قَالَ: نَعَمْ. فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: فَأَنْطَلِقْ»

«Набий ﷺ Бадр томон йўлга чиқдилар. Харратул вабарага етиб боргач ортидан бир киши етиб келди. У журъатли ва жасур деб танилган эди. Уни кўриб Росууллоҳ ﷺнинг асҳоблари хурсанд бўлиб кетишиди. У етиб келгач Росууллоҳ ﷺга: сизга эргашиш учун келдим, сиз билан бирга бўлсан менга ҳам бирон нарса тегиб қолар, деди. Росууллоҳ ﷺ унга: Аллоҳ ва Росулига имон келтирасанми? - дедилар. У: йўқ, деди. Пайғамбаримиз ﷺ: ундай бўлса ортингга қайт, чунки мен ҳеч қаҷон мушриқдан ёрдам сўрамайман, дедилар. Шундан сўнг у кетди. Биз бир дараҳтга етиб келганимизда у яна етиб келиб аввал айтган гапларини айтди. Набий ﷺ унга яна ўша жавобни айтиб: ортингга қайт, чунки мен ҳеч қаҷон мушриқдан ёрдам сўрамайман, дедилар. Сўнг у қайтиб кетди. Сўнг Байдода яна етиб олди. Пайғамбаримиз ﷺ унга олдинги гапини айтиб, Аллоҳ ва Росулига имон келтирасанми? - дедилар. У: ха, деди. Шундан сўнг Росууллоҳ ﷺ: ундай бўлса, юр, кетдик, дедилар». Муслим ривояти. Бу ҳадис Набий ﷺнинг мушриклардан ёрдам сўраганлиги хақидаги ривоятга зид келмайди. Чунки у киши жанг қилиши учун ғанимат олишини шарт қилиб қўйди. Чунки у: «Сизга эргашиш учун келдим, сиз билан бирга бўлсан менга ҳам бирон нарса тегиб қолар» деди. Ғанимат эса фақат мусулмонларгагина берилади. Шунинг учун Набий ﷺнинг ундан ёрдам олишни рад килганлигини шу маънода тушунилади. Бу ҳадисдан шунингдек кофирлардан якка шахслар сифатида ёрдам сўраш халифа ихтиёрига топширилгани ҳам тушунилади. Халифа хоҳласа ёрдам

сўрайди, хоҳласа рад қилади. Аммо Ҳубайб ибн Абдурраҳмондан, у отасидан, у бобосидан ривоят қилган ушбу:

«أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ وَهُوَ يُرِيدُ غَرْوًا، أَنَا وَرَجُلٌ مِّنْ قَوْمِيْ وَلَمْ نُسْلِمْ، فَقُلْنَا: إِنَّا سَتَحْيِي أَنَّ يَشْهَدَ قَوْمُنَا مَشْهَدًا لَا نَشْهَدُهُ مَعَهُمْ، قَالَ: أَوْ أَسْلَمْتُمْنَا؟ قُلْنَا: لَا، قَالَ: فَلَا نَسْتَعِنُ بِالْمُشْرِكِينَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ، فَأَسْلَمْنَا وَشَهَدْنَا مَعَهُ»

«Мен Росууллоҳ Ҳузырига келсам у киши ғазотга чиқмоқчи бўлиб турган экан. Мен билан бирга қавмимдан бир киши ҳам келган эди. Биз ҳали Исломга кирмаган эдик. Биз: қавмимиз билан бирга чиқмасликдан уяламиз, дедик. Росууллоҳ: Исломга кирганимисизлар? - дедилар. Биз: йўқ дедик. Пайғамбаримиз: Биз мушрикларга қарши мушриклардан ёрдам сўрамаймиз, дедилар. Шундан сўнг биз Исломга кирдик ва у киши билан бирга ғазотда қатнашдик», (Аҳмад ривояти) деган ҳадисга келсак, бу ҳадисдан «кофирлардан ёрдам сўраш халифанинг раъйига ҳавола қилинади. У хоҳласа ёрдам сўрайди, хоҳласа рад қилади» деган маъно тушунилади. Зеро Росууллоҳ Ҳуудда ёрдам сўрадилар. Макка фатҳида ҳам ёрдам сўрадилар. Бадрда эса ёрдам олишни рад қилдилар. Ҳубайнинг бобоси ва у билан бирга келган кишидан то иккови Исломга кирмагунича ёрдам олишни рад қилдилар. Демак Росууллоҳ нинг кофир шахслардан ёрдам сўрагани сабит бўлган экан ва улардан то Исломга кирмагунича ёрдам олишни рад қилгани ҳам сабит бўлган экан, демак бу нарса жангда кофир шахслардан ёрдам сўраш жоиз эканлигига ва ёрдам сўраш халифа раъйига ҳавола қилинишига, хоҳласа ёрдамини қабул қилишига, хоҳласа уни рад қилишига далилдир. Байҳақий Шофеининг шундай деб ёзганини зикр қилган: Набий ӯзи рад қилган кишиларда рағбатни сезганлари учун уларнинг Исломга киришларини умид қилиб, уларни рад қилдилар. Шундан сўнг Аллоҳ у кишининг гумони тўғри эканлигини кўрсатди.

Энди жангда кофирлардан алоҳида мустакил давлат сифатида ёрдам сўраш жоиз эмаслигига келсак, бунга далил Аҳмад ва Насойи Анасадан қилган ушбу ривоятдир: Росууллоҳ Ҳузыри дедилар:

«لَا تَسْتَضِئُوا بِنَارِ الْمُشْرِكِينَ»

«Мушриклар олови ёруғидан фойдаланманглар». Бу ҳадисдаги «олов» сўзи мушрикларнинг урушда бир мустақил қабила ёки давлат сифатида бўлишларидан киноядир. Байҳақий деди: Сахих ривоят ҳофиз Абу Абдуллоҳ ўз санади билан Абу Ҳамид Соидийдан қилган ривоятдир. У деди:

«خَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّىٰ إِذَا خَلَفَ ثَبَيْةَ الْوَدَاعِ إِذَا كَسَيْةً قَالَ: مَنْ هُوَ لَاءُ؟ قَالُوا بْنِي قِينِقَاعَ وَهُوَ رَهْطٌ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَامٍ قَالَ: وَأَسْلَمُوا؟ قَالُوا: لَا، بَلْ هُمْ عَلَى دِينِهِمْ، قَالَ: قُولُوا لَهُمْ فَلَيْرُجُعوا، فَإِنَّا لَا نَسْتَعِنُ بِالْمُشْرِكِينَ»

«Росулуллоҳ йўлга чиқиб Саниятул Вадодан ўтгач бир қуролли гурухга дуч келдилар. Пайғамбаримиз ﷺ: Улар кимлар? - дедилар. Улар бани Қайнуқо, Абдуллоҳ ибн Саломнинг қариндошлари, деб жавоб беришди. Пайғамбаримиз ﷺ: Улар Исломга киришганми? - деб сўрадилар. Йўқ, улар ўз динларида қолишган, деб жавоб беришди. Пайғамбаримиз ﷺ: Уларга айтинглар ортларига қайтишсин, чунки биз мушриклардан ёрдам сўрамаймиз, дедилар». Росулуллоҳ нинг Абдуллоҳ ибн Саломнинг қариндошлари бўлмиш бани Қайнуқони ортга қайтариб юборганига сабаб, уларнинг бир кофир гурухга жамланиб келганларидир. Улар бани Қайнуқо деган эътиборда ўз байроқлари остида келишди. Бани Қайнуқо билан Росулуллоҳ ﷺ ўртасида шартномалар бор эди. Шунинг учун бани Қайнуқо бамисоли бир давлат эди. Шунинг учун ҳам Пайғамбаримиз ﷺ уларни рад қилдилар. Улар ўз байроқлари остида ва давлат сифатида келганлари учун Пайғамбаримиз ﷺ уларни рад қилдилар. Акс ҳолда рад қилмас эдилар. Бунга далил Набий ﷺ нинг Хайбарда яхудлардан улар якка шахслар ҳолида келишган пайтида ёрдамини қабул қилганидир. Абу Ҳамид ривоят қилган юкоридаги ҳадис бир шаръий иллат мазмунини ўз ичига оляпти. Бу иллат мавжуд бўлса ҳукм вужудга келади. Иллат йўқ бўлса ҳукм ҳам йўқ бўлади. Бу ҳадисдаги иллат унинг матнида шундок кўриниб турибди. Чунки ровий: «Бир қуролли гурухга дуч келдилар. Пайғамбаримиз ﷺ: улар кимлар? - дедилар. Улар бани Қайнуқо, Абдуллоҳ ибн Саломнинг қариндошлари, деб жавоб беришди», деб айтмоқда. Уларнинг бир қуролли гурух эканликларининг маъноси уларнинг бир мустақил байроғи бўлган бир мустақил кўшин эканликларидир. Чунки хар бир қуролли отряднинг ўз

байроғи бўлади. Демак уларнинг ўз мустақил байроғига эга бир кофир ҳарбий гурух эканликлари ва улар давлат мақомида бўлган яхудлар бўлмиш бани Қайнуқодан эканликлари, улар билан Росууллоҳ ﷺ ўртасида шартномалар бор эканлиги уларни рад қилиб қайтариб юборишга иллат бўлди. Улар фақат кофир бўлганликлари учунгина эмас, балки мана шу иллат мавжудлиги учун ҳам қайтариб юборилди. Пайғамбаримиз ﷺ улар Исломга киришни рад қилишгани учунгина эмас, балки мана шу иллатга ҳам асосланиб уларга қайтиб кетишни буюрдилар. Буни Анас ривоят қилган ушбу:

«لَا تَسْتَضِيُوا بَنَارَ الْمُشْرِكِينَ»

«Мушриклар олови ёруғидан фойдаланманглар», деган ҳадис ҳам қувватлайди. Буни Росууллоҳ ﷺ нинг Қазмондан – у мушрик бўлса ҳам – Ухуд жангига ёрдам олишни қабул қилгани ҳам қувватлайди. Демак бу нарса кофирдан бир мустақил давлат сифатида ёрдам сўрашни рад қилиш, кофирдан якка шахс сифатида ёрдам сўрашни эса қабул қилиш маъносини англатади. Шунга кўра кофирлардан бир кофир тоифа ёки қабила ёки ўз байроқлари остидаги давлат сифатида ва ўз давлатларининг бир қисми сифатида ёрдам сўраш ҳечам жоиз эмас. Аммо мустақил қабила бўлган Хузоанинг фатҳ йилида Қурайшга қарши Набий ﷺ билан бирга чиққанига келсак, бу иш мустақил давлатга эга бўлган бир тоифадан ёрдам сўраш жоизлигига далолат қилмайди. Чунки Хузоа қабиласи Ҳудайбия йилида Қурайш билан мусулмонлар ўртасида сулҳ шартномаси ёзилган пайтда ҳозир бўлган эди. Ўша шартнома матнида шундай сўзлар келган: **«Ким Мухаммаднинг ақдига ва аҳдига киришни истаса унга кираверади ва ким Қурайш ақдига ва аҳдига киришни истаса унга кираверади».** Аҳмад ривояти. Шу матнга биноан Хузоа қабиласи: биз Мұхаммаднинг ақди ва аҳдига кирамиз, дейишди. Бани Бакр қабиласидагилар эса: биз Қурайш ақди ва аҳдига кирамиз, дейишди. Шунинг учун Хузоа қабиласи Қурайш билан мусулмонлар ўртасидаги ана шу шартнома бўйича мусулмонларга келиб қўшилди ва Росууллоҳ ﷺ бу қабилани шу шартнома бўйича ўз давлати таркибидаги бир жамоат сифатида ўз ҳимояси остига киритди. Шунинг учун Хузоа қабиласи бир мустақил тоифа сифатида эмас, балки мусулмонлар байроғи остидаги бир қабила сифатида ва

Исломий давлатнинг бир жузи сифатида жанг қилган бўлади. Демак бу қабиладагилар бир мустакил вужуд сифатида эмас, балки якка шахслар сифатида жанг қилишган бўлади. Аммо Хузоа билан Росууллоҳ ﷺ ўртасида қандайдир бир иттифоқ ёки шартнома бўлган деган гумон нотўғридир. Чунки шартнома Росууллоҳ ﷺ билан Хузоа ўртасида эмас, балки Росууллоҳ ﷺ билан Қурайш ўртасида бўлган. Мана шу шартномага биноан бани Бакр қабиласи Қурайшга уларнинг бир жузи сифатида қўшилган бўлса, Хузоа қабиласи мусулмонларга уларнинг давлатининг бир жузи сифатида қўшилди. Шунга биноан Хузоанинг Росууллоҳ ﷺ билан бир сафда Қурайшга қарши уруш қилганлиги бир кофир тоифанинг мусулмонлар билан бир сафда туриб уруш қилганлиги бўлмайди. Аксинча у бир кофир қабиладаги кофир шахсларнинг мусулмонлар билан бир сафда ва мусулмонлар байроғи остида уруш қилганлигидир. Бу эса жоиз бўлиб унда ҳеч бир зарар йўқ. Аммо Аҳмад ва Абу Довуд Зумухаммардан ривоят қилган Росууллоҳ ﷺнинг:

«صَالِحُونَ الرُّومَ صُلْحًا آمِنًا وَتَغْزُونَ أَشْمَ وَهُمْ عَدُوًا مِنْ وَرَائِهِمْ»

«Сизлар Рум билан тинчлик сулхини тузасизлар ва сизлар ҳам, улар ҳам уларнинг ортидаги бир душманга қарши жанг қиласизлар», деган сўзларидан румликлар давлати эмас, румлик шахслар деган маъно тушунилади. Чунки Пайғамбаримиз ﷺ: «**Сизлар Рум билан тинчлик сулхи тузасизлар ва жанг қиласизлар**», дедилар. Мусулмонлар билан кофирлар ўртасидаги сулҳ эса қачонки кофирлар жизя тўлашга ва мусулмонлар байроғи остига киришга рози бўлишсагина тузилади. Чунки Ислом мусулмонларга ўзлари уруш қиладиган кофирларга учта нарсанинг бирини танлаш имкониятини беришни буюрди: ё Исломга киришлари керак ёки жизя тўлашлари керак, иккаласига ҳам кўнишмаса уларга қарши уруш қилинади. Кофирлар шу уч нарсадан бирини танлашлари керак. Шунинг учун кофирлар билан сулҳ факат улар жизя тўлаб исломий байроқ остига киришсагина тузилади. Пайғамбаримиз ﷺнинг: «**Сизлар улар билан сулҳ тузасизлар**», деган сўзлари уларнинг мусулмонлар байроғи остида бўлишларига қаринадир. Улар ўша пайтда якка шахслар эди. Буни Рум билан юз берган воқеа ҳам қувватлайди. Чунки мусулмонлар румликларга қарши уруш қилиб уларни мағлуб

этдилар ва юртларини эгалладилар. Румликлар мусулмонлар билан бир сафда шахслар сифатида уруш қилишди. Румликларнинг ўз ортларида бир душманга қарши Исломий давлат билан биргаликда бир давлат сифатида уруш қилишлари хечам рўй бермаган. Бу эса мана шу ҳадисдан мурод давлат сифатидаги эмас, шахслар сифатидаги Рум эканлигини тасдиқлайди. Ҳадисни шундай тушуниш керак. Бу билан эса мушриклардан давлат сифатида ёрдам сўраш жоизлигига далолат қиладиган бирон далил йўқлиги аён бўлади. Аксинча далиллар бунинг мутлақо жоиз эмаслигини очик кўрсатиб турибди.

Буларнинг ҳаммаси кофиридан ёрдам сўраш унинг шахсан ўзи мусулмонлар билан бир сафда туриб жанг қилиши ҳақида эди. Энди кофиридан ёрдам сўраб, ундан қурол-аслаҳа олишга келсак бу жоиздир. Қурол-аслаҳа шахсдан олинадими, давлатданми, бунинг фарқи йўқ. Факат бу кафолатли орият асосида бўлиши шарт. Бунга далил ушбу ривоятдир.

Росууллоҳ Ҳавозинга қарши юриш қилиш учун қўшин тўпладилар. Шунда Пайғамбаримиз ﷺ га Сафвон ибн Умайяда совутлар ва қурол-аслаҳалар борлиги айтилди. У ҳали мушрик эди. Пайғамбаримиз ﷺ унга одам юбориб бундай дедилар:

«يَا أَبَا أُمَّيَّةَ أَعْرُنَا سَلَاحَكَ هَذَا تَلْقَى فِيهِ عَدُوُنَا غَدَّاً فَقَالَ صَفْوَانُ: أَغَصْبَا يَا مُحَمَّدُ؟ قَالَ: بَلْ عَارِيَّةٌ وَمَضْمُونَةٌ حَتَّى تُؤَدِّيَهَا إِلَيْكَ. فَقَالَ: لَيْسَ بِهَذَا بَأْسُ، فَأَعْطَاهُ مائَةً دِرْعَ بِمَا يَكْفِيهَا مِنِ السَّلَاحِ، فَرَعَمُوا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ سَأَلَهُ أَنْ يَكْفِيهِمْ حَمْلَهَا فَفَعَلَ»

«Эй Абу Умайя, бизга қурол-аслаҳангни ориятга бериб тур, токи эртага шу қурол билан душманга қарши чиқайлик. Сафвон деди: эй Мұхаммад, бу зўрлик билан тортиб олишми? Пайғамбаримиз ﷺ: йўқ, аксинча то уларни сенга топширгунимизгача кафолатли ориятдир, дедилар. Сафвон: ундан бўлса бунинг заари йўқ, деб Пайғамбаримиз ﷺ га юзта совут ҳамда етарли қурол-аслаҳа берди. Тахмин қилишларича Росууллоҳ ﷺ ундан уларни ташиб олиш учун етарли улов ҳам сўраганлар ва у буни ҳам берган». Насой ва Абу Довуд ривояти. Бунда Росууллоҳ ﷺ нинг кофиридан ёрдам сўраб, ундан қурол олгани очик кўриниб турибди. У гарчи якка шахс бўлса ҳам лекин қабила бошлиғи эди. Кофиридан қурол олинганининг ўзиёқ ундан ёрдам сўраб қурол олишнинг мутлақо жоизлигига далилдир.

Модомики қурол олиш түғрисида кофиран давлат сифатида ёрдам сўрамасликни хослаб келадиган бирон далил келмаган экан бу мутлақо жоиздир. Бирон давлатдан қурол олишни ман қиласидиган бирон далил келмагани учун кофиран қуролни ориятга олиш ёки сотиб олиш мутлақо жоиз бўлиб қолаверади. Давлат қуролни кўпинча битта давлатдан олади. Шунга кўра қурол-аслаҳа олиш түғрисида битта кофир давлатдан ёрдам сўраш жоиз бўлади.

Исломий армияни қуроллантириш

Исломий армияни қуроллантириш Байтул мол ҳисобидан бўлади. Чунки Байтул молдаги маблағлар мусулмонлар манфаати учун ва ғозийларни қуроллантириш учун тайёрлаб қўйилади. Шунинг учун исломий армия қанчалик ҳарбий қисмларга ва мунтазам қўшинларга бўлинмасин, жангчилар халифа кўмондонлиги остидаги бир бутун исломий армия таркибидаги мунтазам қўшин қилиб тайёрланиши лозим. Роялари қанча бўлмасин, ҳаммаси битта ливо остида бўлиши лозим. Армиянинг бутун таъминоти Байтул мол ҳисобидан бўлади, бошқа ердан бўлмайди. Энди агар бирон киши Байтул мол бўла туриб мужоҳидлардан биронтасини ўзи қуроллантиришни истаса у ана шу маблағни Байтул молга топширади ва армия учун керак бўладиган ҳар бир катта ва кичик нарса унинг ҳисобидан бўлади. Энди агар Байтул молда маблағ бўлмаса ва мусулмонларни химоя қилиш учун армияни қуроллантиришга каттиқ эҳтиёж туғилса, бу ҳолатда халифа зарур бўлган миқдордаги маблағни мусулмонлар зиммасига юклайди. Чунки бу ҳамма мусулмонларга вожиб бўлган нарсалар сирасига киради. Байтул молда доимий манбалардан келиб турувчи маблағ бўлса яхши, акс ҳолда бу маблағни бериш Умматга вожиб бўлиб қолади. Мусулмонлар халифаси армияга сарфлаб, уни қуроллантириш учун бу маблағни Умматдан олади. Армияни таъминлашга сарфланадиган маблағ Аллоҳ йўлида сарфланадиган мол ҳисобланади. Армия уруш ҳолатида бўладими ёки йўқми, бунинг фарқи йўқ. Чунки жиҳод қиёмат кунигача давом этади. Шунинг учун армия то қиёмат кунигача жанг учун зарур бўлган барча нарсалар билан таъминланиб, жанговар ҳолда шай туради.

Ливолар ва роялар

Армиянинг ливолари ва роялари бўлиши шарт. Ливо билан роя ўртасидаги фарқ шуки, ливо наиззанинг бир учига илиниб, унга ўраб қўйилади ва уни «алам» деб аталади. У катталиги сабабли ўраб қўйилгани учун ливо дейилади. У факат зарур пайтдагина ёйиб юборилади. У катта байроқdir ва армия амири қароргоҳининг аломатидир. Амир қаерга борса ливо ҳам у билан бирга юради. Роя эса армияга бериладиган байроқdir. Уни «уммул ҳарб» деб ҳам аталади. Роя наизага ёки устунга илиб қўйилади, ўраб қўйилмай шамолда хилпираб тураверади.

Росулуллоҳ ﷺ даврида исломий қўшиннинг ўз роялари ва ливолари бўлган. Бухорий Анасадан ривоят қилинича, Набий ﷺ Зайд, Жаъфар ва Ибн Равоҳанинг ҳалок бўлганлиги ҳақидаги хабар ҳали одамларга етиб келмай туриб уларнинг ҳалок бўлганини билдириб бундай дедилар:

«أَخَذَ الرَّاِيْةَ زَبْدٌ فَأَصَبَ، ثُمَّ أَخَذَهَا جَعْفَرٌ فَأَصَبَ، ثُمَّ أَخَذَهَا ابْنُ رَوَاحَةَ فَأَصَبَ»

«Рояни Зайд олиб ҳалок бўлди. Сўнг Жаъфар олиб у ҳам ҳалок бўлди. Сўнг Ибн Равоҳа олиб у ҳам ҳалок бўлди». Ривоят қилинишича, Набий ﷺ сафар ойининиг охирида одамларни Румга қарши чорладилар ва Усомани чақириб бундай дедилар:

«سُرِ إِلَى مَوْضِعِ مَقْتَلِ أَبِيكَ، فَأَوْطَنُهُمُ الْخَيْلَ، فَقَدْ وَلَيْكَ هَذَا الْجَيْشُ، فَأَغْرِيْ صَاحِبَّاً عَلَى أَهْلِ أَبَيْ وَحَرَقْ عَلَيْهِمْ، وَأَسْرِيْ السَّيْرَ تَسْبِقُ الْأَخْبَارَ، فَإِنْ ظَفَرَكَ اللَّهُ، فَأَقْلِلِ الْلُّبْثَ فِيهِمْ»

«Отанг ўлдирилган жойга юриш қилиб бор, уларнинг устига от сол. Мен сени мана бу қўшинга бошчи қилдим. Эрталаб Убно аҳлига ҳужум қил ва уларни ёндири. Хабарлар етмай туриб илдам юриш қил. Аллоҳ сенга зафар берса уларнинг ичида бир оз тур». Бу ҳадисни ибн Ҳишом «Сийрат»да зикр қилган. Унда айтилишича, Росулуллоҳ ﷺ да оғриқ учинчи кунда бошланди. Шундан сўнг Пайғамбаримиз ﷺ Усома учун ливони ўз қўллари билан ўрнатдилар. Усома уни олиб аскарлар Журфга етганида уни Бурайдага берди. Термизий Ҳорис ибн Ҳассон Бакрийдан шундай деганини ривоят қилди: Мадинага келсак Росулуллоҳ ﷺ минбар устида турган эканлар. Билол қилич билан куролланиб минбар олдида турарди. У ерда қора роялар бор эди. Мен: бу қандай роялар? -

деб сўрадим. Улар: Амр ибн Осс ғазотдан келди, деб жавоб беришиди. Икки саҳиҳда шундай ривоят келган: Набий ﷺ:

«لَا عَطِينَ الرَّأْيَةَ رَجُلًا يُحِبُّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، وَيُحِبُّهُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ، فَاعْطَاهَا عَلَيْهَا»

«Мен албатта бу рояни Аллоҳ ва Росулини севадиган, Аллоҳ ва Росули ҳам уни севадиган бир кишига бераман, дедилар. Сўнг уни Алига бердилар». Насоидан ушбу ҳадис ривоят қилинган:

«أَنَّ ابْنَ أُمٍّ مَكْتُومٍ كَانَتْ مَعَهُ رَأْيَاتٌ سَوْدَاءٌ فِي بَعْضِ مُشَاهَدِ النَّبِيِّ»

«Набий ﷺнинг баъзи жангларида Ибн Умму Мактум ўзи билан қора рояларни олган эди».

Юқорида ўтганлардан аник кўриниб турибдики, Набий ﷺ замонларида қўшиннинг роялари ва ливолари бўлган. Бу наsslарни дикқат билан ўрганиб чиқилса роя ливодан кичикроқ бўлгани, ливо армия қўмондони учун ўрнатилиши, роя эса қўшинга берилиши маълум бўлади. Ливо армиянинг ҳарбий қароргоҳида армия қўмондонининг аломати бўлади. Роялар эса ҳарбий бўлинмалар ва сарийяларнинг қўмондонлари ҳузурида ва армиянинг турли қисмларида бўлади. Демак армияда кўпгина роялар бўлади. Ливо эса битта бўлади. Ливо билан роянинг бир-биридан фарқи шу.

Энди рангининг қандай бўлишига келсак, Росууллоҳ ﷺнинг роялари қора, ливолари эса оқ бўлган. Термизий Ибн Аббосдан шундай деганини ривоят килди:

«كَانَتْ رَأْيَةُ رَسُولِ اللَّهِ سَوْدَاءً وَلَوَاءُهُ أَبْيَضَ»

«Росууллоҳ ﷺнинг роялари қора, ливолари эса оқ эди». Жобирдан ҳам:

«أَنَّ النَّبِيَّ دَخَلَ مَكَّةَ وَلَوَاءُهُ أَبْيَضُ»

«Набий ﷺ Маккага кириб келганларида ливолари оқ эди», деб ривоят қилинган. Ҳозиргина юқорида айтиб ўтилган Ҳорис ибн Ҳассоннинг ҳадисида: «У ерда қора роялар бор эди», деган сўзлар бор. Бу ҳадислар роя қора рангда, ливо эса оқ рангда бўлишини кўрсатиб турибди.

Энди байроқнинг шакли қандай бўлишига келсак, ворид бўлган ривоятларда роянинг тўрт бурчакли бўлиши ва жунли газламадан бўлиши айтилган. Баро ибн Озибдан ривоят қилинишича, ундан Росууллоҳ ﷺ роялари қандай бўлгани ҳақида сўралганида у: «қора, тўрт бурчак, намирадан

бўлган, деб жавоб берган. Термизий ва Аҳмад ривояти. Намирадан деганининг маъноси жунли йўл-йўл газламадан бўлган, деганидир. Роянинг устига «Ла илаҳа иллаллоҳу Мухаммадур Росулуллоҳ», деб ёзилган бўлади. Ливо ҳам шундай бўлади. Чунки ливо ҳам тўрт бурчакли ва жунли газламадан бўлади, унинг устига ҳам «Ла илаҳа иллаллоҳ Мухаммадур Росулуллоҳ», деб ёзилади. Лекин ливо роядан каттароқ бўлади ва унинг устига қора хат билан ёзилади, рояга эса оқ хат билан ёзилади.

Нусусда келган шаклларга ва байроқлар воқесига қараладиган бўлса, роя ҳам, ливо ҳам тўрт бурчак бўлиши, тўғри бурчакли бўлиб, узун ва энли бўлиши кузатилади. Эни узунлигининг учдан иккисича бўлиши керак. Шунинг учун ливонинг узунлиги 120 см, эни 80 см бўлади. Роянинг узунлиги 90 см, эни 60 см бўлади. Ливо ва роялар катта ва кичик ўлчамларда қилиниши мумкин. Яхшиси ҳар бир дивизия ва ҳар бир ҳарбий қисмнинг шакл ва рангда ўзига хос рояси бўлиши керак. Улар дивизия ва ҳарбий қисмнинг ўзига хос аломати бўлиши учун давлат рояси билан бирга кўтарилади.

Ливолар ва роялар армияда ишлатилганидек, давлат аппаратларида, идораларида ва ташкилотларида ҳам ишлатилади. Масалан ливо Халифалик саройида халифанинг қароргохи устида кўтарилса, роялар давлатнинг ҳамма идоралари ва муассасаларида кўтарилади. Шунингдек фуқароларга ҳам ўз муассасалари, корхоналари ва уйлари устига рояларни кўтаришга рухсат берилади.

Асиirlар

Мусулмонлар душманларидан асир олсалар бу асиirlарнинг иши тўғридан-тўғри халифанинг амрига ҳавола қилинади. Уларни асир олганларнинг ҳам ёки жанг қўмандонининг ҳам ёки қўшин амирининг ҳам бу тўғрида ҳеч қандай раъий бўлмайди. Чунки муҳориб (уруш қилинган душман) асир тушиб қолса унинг иши халифанинг раъийга ҳавола қилинади. Бунда халифа асиirlар тўғрисидаги шаръий ҳукмга эргашади. Асиirlар ҳакидаги ҳукм Куръоннинг қатъий наssi билан событ бўлган бўлиб, бу ҳукм шуки, халифа асиirlарга марҳамат кўрсатиш ёки улардан фидя олишдан бирини ихтиёр қилади. Демак асиirlар ҳакидаги ҳукм ё марҳамат кўрсатиш ёки фидя ундиришдир. Бунга далил Аллоҳ Таолонинг ушбу қавлидир:

﴿فَإِذَا لَقِيْتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَصَرَبُوا إِلَيْهِمْ حَتَّىٰ إِذَا أَخْتَنُمُوهُمْ فَشُدُّوا إِلَوَّثَاقَ فَإِمَّا

﴿مَنٌْ بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّىٰ تَضَعَ الْحُرْبُ أَوْ زَارَهَا﴾

«Бас, (эй мўминлар), қачон сизлар (жсанг майдонида) кофир бўлган кимсалар билан тўқнашганингизда бўйинларига урингиз – ўлдирингиз! Энди қачон уларни (нг кўпларини) қириб (маглуб қилганингиздан кейин уларни асир олиб) арқонлар билан боғлангиз! Сўнг ё (уларни озод қилиб юбориши билан) марҳамат кўрсатурсизлар ё (уларни қўйиб юбориши учун) фидя-товорон олурсизлар, Токи уруши юкларини қўйгунича (яъни тўхтагунича сизларга буюрилган иши) мана шудир» [Мұхаммад: 4]

Асиirlар ҳакидаги ҳукмда бу очик кўриниб турибди. У бир неча жиҳатдан тайин қилинган ҳукмдир. Жумладан бу очик насс «Мұхаммад» сурасида келган. У эса жанг ҳакида нозил бўлган биринчи сурадир. Бу сура Росулуллоҳ ﷺ Мадинага келганидан кейин нозил бўлган. У «Жанг» сураси деб ҳам номланган. Бу сура «Ҳадид» сурасидан кейин ва Бадр жангидан олдин нозил бўлди. Унда ҳали ҳеч қандай жанг рўй бермай туриб ва асиirlар олинмай туриб асиirlар ҳакидаги ҳукм баён қилинди. Бунга шу оят асиirlар билан нима қилиш кераклигини баён қилган бирдан-бир оят эканлигини қўшимча қилинадиган бўлса, у асиirlар ҳукми ҳакидаги насс эканлиги ва бу тўғрида асос эканлиги ҳамда асиirlар ҳакидаги бошқа барча наsslар унга бориб тақалиши аён бўлади. Асиirlар ҳакидаги бу ҳукмни тайин қилиб қўядиган жиҳатлардан яна бири шуки, бу

оятда асиirlар ҳукми «إِنَّمَا» сийгаси («ё» деган ифода) билан келди. Бу сийға икки нарсадан бирини ихтиёр қилиб танлашга далолат қиласи. Учинчисига йўл қўймайди. Оятда:

﴿فَشُدُوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً﴾

«... арқонлар билан боғлангиз! Сўнг ё (уларни озод қилиб юборши билан) марҳамат кўрсатурсизлар ё (уларни қўйиб юборши учун) фидя-товоғ олурсизлар» [Мухаммад: 4]

дейилди. ««Имма»» агар икки нарсанинг ўртасида келса фақат иккисидан бирини танлаш кераклигини билдиради. Учинчи нарса бўлишига ҳам ёки иккаласидан бири бўлмай қолишига ҳам йўл қўймайди. Демак ««Имма»» сўзидан икки нарсадан фақат бирини танлаш маъноси чиққани учун асиirlар ҳақида Қуръон ихтиёр берган ҳукмдан бошқасининг бўлиши жоиз эмаслиги тайин бўлди. Росууллоҳ ﷺ нинг Ямома аҳли саййиди Самома ибн Асолга, шоир Абу Иззага ва Абу Осс ибн Рабиъга марҳамат кўрсатганлиги ҳам буни қувватлайди. Набий ﷺ Бадр асиirlари ҳақида бундай деган эдилар:

«لَوْ كَانَ الْمُطْعِمُ بِنْ عَدَيٍ حَيَا ثُمَّ كَلَمَنِي فِي هَوْلَاءِ التَّسْنِي لَتَرْكُهُمْ لَهُ»

«Агар Мутъим ибн Адий тирик бўлиб, мендан анави ифлосларни сўраганида эди, албатта уларни унинг ихтиёрига қўйиб берардим». Бухорий ривояти. Пайғамбаримиз ﷺ Бадр асиirlаридан фидя олдилар. Улар етмиш уч киши эди. Бадр кунида фидя учун икки кишига бир кишини алмаштиридилар. Оиша رضي الله عنه‌dan шундай дегани ривоят қилинган:

«لَمَّا بَعَثَ أَهْلُ مَكَّةَ فِي فِدَاءِ أَسْرَاهُمْ بَعَثَتْ زَيْنَبُ فِي فِدَاءِ أَبِي الْعَاصِ بِمَالٍ، وَبَعَثَتْ فِيهِ بِقَلَادَةَ لَهَا كَانَتْ عِنْدَهُ خَدِيجَةُ أَذْخَلَتْهَا بَهَا عَلَى أَبِي الْعَاصِ، قَالَتْ: فَلَمَّا رَأَاهَا رَسُولُ اللَّهِ رَقَّ لَهَا رِقَّةً شَدِيدَةً وَقَالَ: إِنْ رَأَيْتُمْ أَنْ تُطْلِقُوا لَهَا أَسِيرَهَا وَتَرْدُوا عَلَيْهَا الَّذِي لَهَا فَقَالُوا: نَعَمْ»

«Макка аҳли асиirlга тушган кишилари учун фидя юборишгач Зайнаб ҳам Абул Ос фидяси қилиб бир мунча мол юборди. Ўша мол ичиди бир тақинчоқ ҳам бор эди. Хадижә Зайнабни Абул Осга узатганда ўша тақинчоқни қўшиб берган эди. Росууллоҳ ﷺ уни кўриб кўнгиллари қаттиқ бузилиб кетди ва «агар унинг асирини озод қилиб,

нарасини эса ўзига қайтариб берсанглар яхши бўларди», дедилар. Саҳобалар: хўб, дейишди». Абу Довуд ривояти. Имрон ибн Ҳусайндан ривоят қилинади:

«أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ فَدَى رَجُلَيْنِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ بِرَجُلٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ مِنْ بَنِي عُقَيْلٍ»

«Набий ﷺ Бани Уқайл мушрикларидан бир киши ўрнига мусулмонлардан икки кишини фидя сифатида алмаштириб олдилар». Муслим ривояти. Ибн Аббосдан ривоят қилинади:

«كَانَ نَاسٌ مِنَ الْأَسْرَى يَوْمَ بَدَرٍ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ فِدَاءُ، فَجَعَلَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فِدَاءَهُمْ أَنْ يُعَلَّمُوا أُولَادَ الْأَصْحَارِ الْكِتَابَةَ»

«Бадр кунида асиirlар орасида фидя тўлашга қурби етмаган одамлар бор эди. Шунда Росууллоҳ ﷺ анзорлар болаларига ёзиши ўргатишларини уларнинг фидяси қилиб белгиладилар». Аҳмад ривояти. Бу ҳадислар юқоридаги оят билан бирга асиirlар ҳақидаги ҳукм: марҳамат кўрсатиш ёки фидя олиш эканига очик далолат қиляпти. Ҳасан, Ато ва Сайд ибн Жубайрдан асиirlарни ўлдириш макрухлиги хикоя қилинган. Улар «Бадр асиirlarига нисбатан қилинганидек асирга марҳамат кўрсатилса ёки ундан фидя олинса яхши бўлади. Чунки Аллоҳ Таоло бундай деди:

﴿فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً﴾

«... арқонлар билан боғлангиз! Сўнг ё (уларни озод қилиб юбориши билан) марҳамат кўрсатурсизлар ё (уларни қўйиб юбориши учун) фидя-товорон олурсизлар» [Мұхаммад: 4]

Демак Аллоҳ Таоло мана шу икки нарсадан бирини қилиш ихтиёрини берди, бошқасини қилишга ихтиёр бермади», дейишди. Демак буларнинг ҳаммасидан очик кўриниб турибдики, халифа асиirlар борасида икки ишдан бирини танлаши керак. Ё марҳамат кўрсатиши керак ёки фидя олиши керак. Бундан бошқасига йўл йўқ. Аммо Набий ﷺнинг Бани Қурайза кишиларини қатл қилганлиги ҳақидаги ривоятга келсак, бу улар уруш асиirlari бўлганлари учун эмас, балки ҳакамнинг ҳукмига биноан бўлган эди. Пайғамбар ﷺнинг Бадр кунида Назр ибн Ҳорис ва Уқба ибн Абу Муитни аямай ўлдирганлиги, Уҳуд кунида эса Абу Иззани ўлдирганлиги ҳақидаги ривоят ҳам асиirlar ҳақидаги ҳукм мана шу эканлигига далолат қилмайди. Чунки Пайғамбаримиз ﷺ ҳамма асиirlarни ва барча жангларда бундай қилмаганлар. Аксинча

буни баъзи жангларда баъзи шахсларга нисбатан қилганилар, холос. Зеро Пайғамбаримиз ﷺ нинг барча жангларда ҳамма асирларга нисбатан қилган иши марҳамат кўрсатиш ёки фидя олиш бўлган. Анави шахсларни хослаб ўлдирилишининг сабаби шу эдики, Росулуллоҳ ﷺ уларнинг шахсан ўзларидан бўлган аниқ хатарни кўрган эдилар. Демак бу иш асирларни ўлдириш эмас, балки муайян шахсларни уларнинг ўзига хос бўлган сабабга кўра ўлдириш бўлади. Халифа тайин қилиб берадиган муайян шахсларни ўлдириш шаръян жоиз ишдир. Ахмад ва Бухорий Абу Ҳурайрадан ривоят қиласи. Росулуллоҳ ﷺ бизни бир қўшин ичидаги юбориб, бундай дедилар:

«إِنْ وَجَدْتُمْ فُلَانًا وَفُلَانًا لِرَجُلَيْنَ مِنْ قُرَيْشٍ فَأَخْرِقُوهُمَا بِالنَّارِ ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ حِينَ أَرَدْنَا الْخُرُوجَ: إِنِّي كَنْتُ قَدْ أَمْرَتُكُمْ أَنْ تُخْرِقُوْا فُلَانًا وَفُلَانًا وَإِنَّ النَّارَ لَا يُعَذِّبُ بِهَا إِلَّا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فَإِنْ وَجَدْتُمُوهُمَا فَاقْتُلُوهُمَا»

«Агар Қурайшдан фалон ва фалон икковини топсангиз оловда куйдиринглар. Биз йўлга чиқмоқчи бўлиб турганимизда Росулуллоҳ ﷺ: мен сизларга фалончи ва фалончини куйдиришни буюрган эдим. Олов билан фақат Аллоҳ Азза ва Жаллагина азоблайди. Шунинг учун уларни топсангиз ўлдиринглар, дедилар». Бу билан ўлдириш асири ҳақидаги шаръий хукмлар жумласига кирмайди. Аксинча ўлдириш халифа хатарли деб биладиган муайян шахслар ҳақидаги шаръий хукмидир, холос. Халифа улар томонидан хатар келишини билиб – улар гарчи асирлар бўлса ҳам – уларни ўлдиришга буюради. Энди Росулуллоҳ ﷺ бу оят нозил бўлганидан кейин кул қилган деган ривоятга келсак, Пайғамбаримиз ﷺ асирларни эмас, балки жангда қўшин билан бирга бўлган аёллар ва болаларни кул қилганилар. Агар уруш қилган кишиларни кул қилиш сабит бўлганида эди Набий ﷺ томонидан бу иш албатта рўй берган бўларди. Набий ﷺ замонида араблар кўп асирга тушганига қарамай бу иш юз бергани ҳақида ҳеч бир ривоят ворид бўлмаган. Аммо баъзи тарих китобларида Росулуллоҳ ﷺ нинг Қурайшдан Бани Ножияни, эркаклари-ю аёлларини кул қилиб сотгани ҳақида ривоят қилинганига келсак, ҳадис китобларида бу нарса ривоят қилинмаган. Ҳатто Ибн Ҳишом сийрати каби баъзи сийрат китобларида ҳам бу нарса ривоят қилинмаган. Демак уни хужжат қилинмайди. У сахих бўлган тақдирда ҳам: «Бани

Ножиядан эркак ва аёл жинсидагиларни қул қилдилар», деган лафз билан келган. Демак ривоятда Бани Ножиянинг эркак ва аёллари эмас, балки эркак ва аёл жинсидагилари, деб зикр қилинди. Демак бу ривоятдан тутқун бўлиб қолганлар, яъни ўғил ва қиз болалар деган маъно тушунилади. Бу эса жоиздир. Шунга кўра Росууллоҳ ﷺ биронта асир кишини қул қилмаган. Аксинча тутқун бўлиб қолган эркак ва аёл жинсидагиларни қул қилганлар. Ҳужжат деб эътибор қилинадиган ҳадисларда сабит бўлган воқеалар буни қўллаб-қувватлайди. Росууллоҳ ﷺ нинг ишларини кузатган одам Пайғамбаримиз ﷺ биронта асир кишини мутлақо қул қилмаганлигини кўради. Асир араблардан бўладими ёки бошқалардан бўладими, уни мутлақо қул қилмаганлар. Аксинча Пайғамбаримиз ﷺ тутқунни қул қилганлиги ривоят қилинган, холос. Масалан Бадр жангидан душман билан аёллар бирга бўлмаган. Шунинг учун уларнинг ичидаги ҳеч бир тутқун бўлмаган. Бу жангда фақат асирлар бўлган, холос. Росууллоҳ ﷺ улардан фидя олишни ҳукм қилдилар. Ҳунайн жангидан эса Ҳавозин қабиласи Росууллоҳ ﷺга қарши уруш қилиб чиқди. Улар билан аёллар ҳам бирга чиқди. Мусулмонлар ғалаба қозонгач Ҳавозин қабиласи аёлларни ташлаб қочиб қолди. Натижада бу аёллар тутқун бўлиб қолди ва улар ҳам ўлжа қилиб олинди. Бани Мусталақ ғазотида ҳам душман аёлларни ташлаб қочгани учун улар тутқун бўлиб қолди. Хайбарда эса жанг қилиб қалъалар фатҳ қилинди ва жанг қилганлар билан бирга бўлган аёллар тутқун қилиб олинди. Қолган одамларга эса тегилмади. Демак бу ҳодисаларнинг ҳаммаси Росууллоҳ ﷺ нинг уруш қилган кишиларни асир қилиб олганига, уруш қилганлар билан бирга бўлган аёлларни ҳамда болаларни тутқун қилиб олганига далолат қиляпти. Жангда қатнашмаган бошқа эркак ва аёллар асир ҳам, тутқун ҳам қилиб олинмайди. Бу эса Росууллоҳ ﷺ асирларни қул қилмаганига далолат қиласди. Бу билан Росууллоҳ ﷺ асирларга нисбатан оят мантуқи бўйича иш тутгани аён бўлади. Оят мантуқида эса айрим пайтларда марҳамат кўрсатиш ва айрим пайтларда фидя олиш кўрсатилган. Шунинг учун Пайғамбаримиз ﷺ асирларни на қул қилмадилар, на ўлдирмадилар, балки аёллар ва болаларни тутқун қилдилар ва муайян шахсларнинг ўзини улардан мусулмонларга хатар туғилгани учун ўлдирдилар.

Энди одамлар асиirlар билан чалкаштириб юборадиган тутқунлик масаласига тұхталадиган бўлсак, у даврларда одамлар уруш қилғанлар билан бирга чиқадиган аёллар ва болаларни ўлжа қилиб олинадиган моллар деб ҳисоблашар эди. Бу урушдаги умумий қоида бўлиб, бу тўғрида араблар билан бошқа халқлар ўртасида фарқ бўлмаган. Урушдаги бу умумий қоида бўйича қўлга туширилган моллар ва тутқунлар ўлжалар деб ҳисобланган. Пайғамбар ﷺ бу қоидани маъқулладилар ва уруш қилғанлар билан бирга чиқадиган аёллар ва болаларни ўлжа қилиб олинадиган моллар каби бир ўлжа деб ҳисобладилар. Шунинг учун улар кул қилинади ва уларга асиirlар ҳукми эмас, ғаниматлар ҳукми жорий қилинади. Шунинг учун тутқунларни қул қилиш асиirlарни қул қилиш бўлмайди. Аксинча бу жанг ўлжаларидан бири бўлади. Шу боис асиirlар ҳақидаги ҳукм халифанинг улар ҳақида марҳамат кўrsatiш ёки фидя олишдан бирини танлаши бўлиб қолаверади. Бундан бошқа ҳукм бўлмайди. Бу ҳукм қиёмат кунигача бокий қолади. Шунинг учун Исломий давлат ўз душманларига қарши уруш қилса асиirlарга нисбатан ё марҳамат кўrsatiш ёки фидя олиш билан муомала қиласди. Шу иккисидан бирини танлайди. Энди агар душман билан бирга аёллари ҳам жангга чиқса, у ҳолда жанг тугагач бу аёллар банди қилиб олинади ва қул қилинади. Улар худди ўлжа қилиб олинган моллар каби ўлжа бўлиб қолади.

Асиirlар ва банди қилиш ҳақидаги бу ҳукм арабларнинг ўзигагина хос бўлмай, балки ҳамма одамларга умумийdir. Бу тўғрида араблар билан бошқалар ўртасида фарқ йўқ. Чунки бу ҳақидаги оят ва ҳадислар умумий келган бўлиб, уларни араблардан бошқаларга хослаб қўядиган ёки арабларни мустасно қиласдиган ҳеч нарса ворид бўлмаган. Демак бу оят ва ҳадислар умумийлигicha қолиб, арабларни ҳам бошқаларни ҳам ўз ичига олади. Аммо Шофеий ва Байҳақий Муоздан ривоят қилган Набий ﷺнинг Ҳунайн кунида:

«لَوْ كَانَ الْأَسْرُقُاقُ جَائِزًا عَلَى الْغَرْبِ لَكَانَ الْيَوْمُ»

«Агар қул қилиш арабларга жоиз бўлганида эди шу бугун бўлар эди», деб айтгани ҳақидаги ҳадисга келсак, у заиф ҳадисдир. Чунки унинг иснодида Воқидий бор. Воқидий эса жуда заиф кишидир. Бу ҳадисни Табароний ҳам бошқа йўл орқали ривоят қилган бўлиб, бу ривоятда Язид ибн Иёз бор. У эса Воқидийдан ҳам баттарроқ заифдир. Бундай ҳадисни

ҳужжат қилинмайди. Демак унинг шаръий далил бўлиши жоиз эмас. Аммо Росууллоҳ ﷺ нинг араб аёллари ва болаларини қул қилиб, кишиларини эса қул қилмаганлиги ҳақидаги ривоятга келсак, у саҳих ривоятдир. Лекин у араб эркакларини қул қилиш жоиз эмаслигига ва бошқаларни қул қилиш жоизлигига далолат қилмайди. Аксинча у умумий бўлиб арабларни ҳам бошқаларни ҳам ўз ичига олади. Аммо бу ҳодисанинг араблар билан юз берганига келсак, яъни ундаи вазият араблар томонидан бўлганига келсак, бу нарса шу ҳукм арабларнинг ўзигагина хос, улардан бошқаларга тегишли эмас, деган маънони англатмайди. Зеро сабабнинг хослиги эмас, лафзнинг умумийлиги эътиборга олинади, деган шаръий қоида бор. Демак бу ҳодиса гарчи бир шахс билан ёки бир жамоат билан рўй берган бўлса-да, лекин у ўша шахснинг ёки жамоатнинг ўзигагина хос бўлмайди, аксинча унинг ҳукми умумий бўлади. Шунингдек эркакларни қул қилмаслик ҳам араблар билан юз берди. Чунки бўлган воқеа шу бўлдики, Росууллоҳ ﷺ арабларга қарши уруш қилдилар. Демак ҳукм уларнинг ўзигагина хос бўлмайди, балки ҳамма одамлар учун умумий бўлади. Худди шунга ўхшаш масалан Пайғамбарамиз ﷺ Курайш каби муайян қабилага қарши уруш қилсалар ҳукм уларнинг ўзигагина хос бўлмас эди. Лекин бунинг ҳаммаси, яъни асирлар ва бандилар ҳақидаги ҳукм ҳамма одамларга умумий бўлсада, бироқ араб мушриклари бундан мустасно қилинади. Зеро араб мушриклари ҳижратнинг тўққизинчи йили зул ҳижжа ойининг тўққизинчи кунидан тўрт ой кейиндан бошлаб бундан мустасно қилинган ва қиёмат кунигача шундай бўлиб қолади. Демак араб мушрикларидан фақат Исломга киришлари талаб қилинади. Акс ҳолда уларга қарши жанг қилинади. Бундан бошқаси улардан қабул қилинмайди ва улар асир ҳам, банди ҳам қилиб олинмайди. Аммо ана шу муддат (яъни тўрт ой)дан олдин бу ҳукм арабларни ҳам ўз ичига олган эди. Шунингдек бу ҳукм яҳудлар ва насронийларни шу оят нозил бўлганидан бошлаб то қиёматгача ўз ичига олади. Чунки бу ҳақдаги оятлар араб мушрикларига етказилган кундан бошлаб асир олиш ва қул қилиш ҳақидаги ҳукмдан фақат араб мушриклари мустасно қилинди. Ўша кун зулҳижжанинг тўққизинчиси бўлиб ундан кейин тўрт ой ўтди. Ўша тарихдан олдин араблардан бошқалар ҳам, мушриклар ҳам бу мустасно қилиш остига кирмаган. Мазкур тарихдан бошлаб араб

мушрикларининг мустасно қилиниши Куръон наssi билан собит бўлган. Аллоҳ Таоло деди:

﴿سَتُدْعَوْنَ إِلَىٰ قَوْمٍ أُولَئِنَّا سِدِّيْدِيْلُوْبَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ ﴾

«Яқинда сизлар куч-қувват эгалари булган бир қавм (билаң жанг қилиши)га даъват этилурсизлар. (Ўшанда ё) улар билан уришиурсизлар, ёки улар (жанг-жадалсиз) Исломга киуруллар» [Фатх: 16]

﴿فَإِذَا أَنْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدُّوكُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَفَامُوا الْصَّلَاةَ وَءَاتُوا الْزَكَوْةَ

﴿فَخَلُوْا سَبِيلَهُمْ ﴾

«Бас, қачон уруши ҳаром қилинган ойлар чиқса, мушрикларни топган жойингизда ўлдирингиз, (асир) олингиз, қамал қилингиз ва барча ўлларда уларни кузатиб турингиз! Энди агар тавба қилсалар ва намозни тўкис адo қилишиб, закотни берсалар, уларнинг йўлларини тўсмангиз!» [Тавба: 5]

﴿فَسِيْحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِيِ اللَّهِ﴾

«(Эй мушриклар) тўрт ой ичидаги ерда сайру саёҳат қилиб юраверинглар ва билингларки, сизлар Аллоҳни ожиз қилувчи эмассизлар» [Тавба: 2]

Бу оятлардан араб мушрикларининг мустасно қилиниши очиқ кўриниб турибди. Чунки бу оятлар нозил бўлганидан кейин ва тўрт ой муҳлат тугаганидан кейин араб мушрикларидан фақат Исломга киришлари талаб қилинадиган, акс ҳолда уларга карши уруш қилинадиган бўлди. Аммо Росулуллоҳ ﷺ нинг араблардан қул қилиб олгани ҳақидаги ривоятга келсак, у шу оятлар нозил бўлишидан олдин яхудлар ва насронийлардан ҳамда араб мушрикларидан қул қилиб олиш бўлган эди. Аммо бу оятлар нозил бўлганидан кейин араб мушрикларидан фақат Исломга киришларини талаб қилдилар, акс ҳолда уларга қарши жанг қилдилар.

